

**Національний науковий центр
«Інститут аграрної економіки»**

О. М. Могильний

АГРАРНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ

**Монографія
Частина I**

**Київ
ННЦ «ІАЕ»
2023**

УДК 332.2.021:631.1.017:321.013

М 74

Рецензенти: *Бородіна Олена Миколаївна*, докторка економічних наук, професорка, чл.-кор. НАН України (Державна установа «Інститут економіки та прогнозування НАН України»);

Малік Микола Йосипович, доктор економічних наук, професор, академік НААН (Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»);

Нечипоренко Олександр Миколайович, доктор економічних наук, доцент, чл.-кор. НААН (Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»).

Рекомендовано до друку вченою радою

*Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки»
(протокол № 7 від 1 червня 2023 року).*

М 74 Могильний О. М.

Аграрні відносини в Україні. Монографія. **Частина I.** Київ: ННЦ «ІАЕ», 2023. 268 с. : табл. 16, рис. 2.

ISBN 978-966-669-586-7

Висвітлено результати політико-економіко-історичного аналізу аграрних (земельних) відносин, показано визначальну роль українських селян щодо їх розвитку, активну участь у становленні української державності та формуванні модерної української нації. Розкрито передумови, перебіг подій та наслідки грабіжницької колоніальної політики метрополій на теренах України, що призвела до безпрецедентних людських жертв серед селян, колосальних матеріальних втрат, хижацької експлуатації земельних та інших природних ресурсів.

Розраховано на вчених та науково-педагогічних працівників, управлінців органів державної влади й органів місцевого самоврядування, молодих науковців і студентів, а також на всіх, хто переосмислює чи вперше опановує історичні уроки аграрних (земельних) відносин в Україні.

УДК 332.2.021:631.1.017:321.013

ISBN 978-966-669-586-7

© Могильний О. М., 2023

UDC 332.2.021:631.1.017:321.013

M74

Reviewers: *Borodina Olena Mykolaivna*, doctor of economic sciences, professor, corresponding member of NAS Ukraine (State Organization “Institute of the Economy and Forecasting” of NAS Ukraine);

Malik Mykola Yosypovych, doctor of economic sciences, professor, academician of NAAS (National Scientific Centre “Institute of Agrarian Economics”);

Nechyporenko Oleksandr Mykolaiovych, doctor of economic sciences, associate professor (docent), corresponding member of NAAS (National Scientific Centre “Institute of Agrarian Economics”).

Recommended for publication by the Scientific Council of the National Scientific Centre “Institute of Agrarian Economics” (Minutes No. 7 of 1 June 2023).

M 74 Mohylnyi O. M.

Agrarian relations in Ukraine. National Scientific Centre “Institute of Agrarian Economics”. Part 1. Kyiv: NSC “IAE”, 2023. 268 c. : tabl. 16, figs. 2.

ISBN 978-966-669-586-7

The results of the political, economic and historical analysis of agrarian (land) relations are highlighted, and the decisive role of Ukrainian peasants in their development and active participation in establishing Ukrainian statehood and forming the modern Ukrainian nation is shown. The preconditions, course of events, and consequences of the metropolitan countries’ predatory colonial policy on Ukraine’s territory, which led to unprecedented human losses among peasants, enormous material losses, and predatory exploitation of land and other natural resources, are revealed.

The book is intended for scholars and researchers, managers of state and local governments, young researchers and students, and all those rethinking or learning the historical lessons of agrarian (land) relations in Ukraine for the first time.

UDC 332.2.021:631.1.017:321.013

ISBN 978-966-669-586-7

© Mohylnyi O.M., 2023

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	10
------------------------	-----------

РОЗДІЛ 1

АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОГО ЛАДУ ТА ЗАРОДЖЕННЯ КАПІТАЛІЗМУ	26
---	-----------

1.1. Еволюція общинної власності на землю, поділ праці та її роль у зародженні простого товарного обміну	26
1.2. Заселення вільних земель Півдня України та формування козацького стану	34
1.2.1. Аграрні відносини в руслі становлення української державності та її занепад через земельне питання	37
1.2.2. Особливості аграрних відносин на Правобережжі України.....	50
1.2.3. Запровадження російським царатом феодальних земельних відносин.....	53
1.3. Політико-економічні причини скасування кріпосного права.....	61
1.4. Аграрні реформи на рубежі ХІХ і ХХ століть.....	72
Висновки до розділу 1	82

РОЗДІЛ 2

АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ.....	85
---	-----------

2.1. Аграрна політика Української Народної Республіки та Гетьманату 1917–1921 років.....	85
---	----

2.2. Згортання Гетьманщиною земельної реформи, розпочатої Центральною Радою Української Народної Республіки	99
2.3. Причини посилення російсько-більшовицького впливу на селянські маси.....	106
2.4. Боротьба селянської армії Нестора Махна за власність на землю, децентралізацію влади та місцеве самоврядування	113
2.5. Аграрні перетворення в Україні у складі СРСР 1920–1930-х років.....	123
2.6. Особливості трансформації земельних відносин на західноукраїнських землях	131
2.6.1. Ретроспективний огляд земельних відносин на Правобережжі.....	131
2.6.2. Земельні відносини у Східній Галичині під владою Австро-Угорщини.....	139
2.7. Суцільна колективізація селянських господарств на всіх землях України.....	147
Висновки до розділу 2	163
РОЗДІЛ 3	
АГРАРНІ ВІДНОСИНИ В УМОВАХ КОЛГОСПНО-РАДГОСПНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ	
166	
3.1. Аграрна політика СРСР в другій половині 1950-х і на початку 60-х років	166
3.2. Економічні реформи в сільському господарстві у другій половині 1960-х років	177
3.3. Наслідки економічної кризи всебічно одержавлених колективних господарств	184
Висновки до розділу 3	192

РОЗДІЛ 4	
АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ	
ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСНОВ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ	
СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ.....	194
4.1. Основні завдання продовольчої програми	
1982–1990-х років.....	194
4.2. Перехідний період від централізовано-планової	
до ринкової економіки	205
4.3. Невивчені уроки з основ політекономії соціалізму	
на прикладі категорії «багатоукладність	
сільського господарства»	228
4.3.1. Історичні витoki поняття багатоукладності	228
4.3.2. Пореформений стан організаційно-правової	
структури сільського господарства	232
4.3.3. Трансформація форм господарювання:	
від багатоукладності до латифундації.....	237
Висновки до розділу 4.....	246
ПІСЛЯМОВА	249
Перелік таблиць.....	260
Перелік рисунків	264

CONTENT

FOREWORD	18
-----------------------	-----------

CHAPTER 1

AGRARIAN RELATIONS IN UKRAINE DURING THE FEUDAL SYSTEM AND THE EMERGENCE OF CAPITALISM	26
---	-----------

- 1.1. The evolution of communal land ownership,
division of labour and its role in the emergence
of simple commodity exchange.....26
- 1.2. Settlement of the free lands of southern Ukraine
and the formation of the Cossack state34
 - 1.2.1. Agrarian relations in the course of the formation
of Ukrainian statehood and its decline due
to the land issue37
 - 1.2.2. Peculiarities of Agrarian Relations on the
Right Bank of Ukraine.....50
 - 1.2.3. The introduction of feudal land relations
by the Russian tsar53
- 1.3. Political and economic reasons for the abolition
of serfdom.....61
- 1.4. Agrarian reforms at the turn of the nineteenth
and twentieth centuries72

Conclusions to chapter 1	82
---------------------------------------	-----------

CHAPTER 2

AGRARIAN RELATIONS DURING UKRAINIAN STATEHOOD AND IN THE COLONIALY DEPENDENT LANDS OF UKRAINE	85
--	-----------

- 2.1. Agrarian policy of the Ukrainian People's Republic
and the Hetmanate in 1917-1921 85

2.2. The Hetmanate's curtailment of the land reform initiated by the Central Rada of the Ukrainian People's Republic	99
2.3. Reasons for the strengthening of the russian-Bolshevik Influence on the peasant masses.....	106
2.4. The struggle of Nestor Makhno's peasant army for land ownership, decentralization of power and local self-government	113
2.5. Agrarian transformations in Ukraine as a part of the USSR in the 1920s and 1930s.....	123
2.6. Peculiarities of transformation of land relations in western Ukraine.....	131
2.6.1. Retrospective review of land relations on the Right Bank	131
2.6.2. Land relations in Eastern Galicia under Austro-Hungarian rule	139
2.7. Continuous collectivization of peasant farms on all lands of Ukraine	147
Conclusions to chapter 2	163
 CHAPTER 3	
AGRARIAN RELATIONS IN THE CONDITIONS OF THE COLLECTIVE AND STATE FARM SYSTEM OF MANAGEMENT	
166	
3.1. Agricultural policy of the USSR in the second half of the 1950s and early 60s.....	166
3.2. Economic reforms in agriculture in the second half of the 1960s	177
3.3. Consequences of the economic crisis of comprehensively state-owned collective farms	184
Conclusions to chapter 3	182

CHAPTER 4	
AGRARIAN RELATIONS AT THE INITIAL	
STAGE OF TRANSFORMATION OF THE FOUNDATIONS	
OF THE SOCIALIST ECONOMIC SYSTEM	194
4.1. The main objectives of the food programme	
in the 1982-1990s	194
4.2. Transition from a centrally planned	
to a market economy	205
4.3. Unlearned lessons from the fundamentals	
of the political economy of socialism on the example	
of the category of “Multi-Modal Agriculture”	228
4.3.1. Historical origins of the concept of multi-state	228
4.3.2. The post-reform state of the organisational	
and legal structure of agriculture	232
4.3.3. Transformation of business forms:	
from multi-structure to latifundation	237
Conclusions to chapter 4	246
AFTERWARDS.....	255
List of tables (in ukr. and engl.)	262
List of drawings (in ukr. and engl.)	264

ПЕРЕДМОВА

Сільське господарство, як найдавніший вид продуктивної діяльності людини, має притаманні лише йому унікальні інституційні особливості. В основі їх лежить зв'язок з кліматичними і біологічними процесами, праця з живими організмами, обробіток родючого шару землі та використання енергії Сонця. В інтегральній взаємодії це позначилося на економіці й організації селянських господарств та передавалося між поколіннями хліборобів. Зазначене впливало на формування своєрідного коду селянської культури, повсякденного побуту, традицій та укладу життя, створення поселенської мережі, особливого типу сільського соціуму.

За багато століть умови життя і праці на землі та відпочинку в осінньо-зимову пору року сформували духовний і матеріальний світ українських селян, світоглядні настанови й ментальні властивості. Селяни вірили, що Бог створив Землю для праці та дав можливість жити з її плодів. Тому й належати вона має лише тим, хто на ній важко працює. Звідси сакралізація фізичної праці на цьому земному світі за винагороду у світі потойбічному. В умовах малоземелля й постійного зазіхання на обжиті території агресивних сусідів, домінуючою рисою селянської соціально-психологічної сутності стало прагнення до розширення земельних володінь та ведення одноосібного господарства своїм двором. Адже земельна ділянка тривалий історичний період була єдиним джерелом фізичного виживання родини. Сезонний характер селянської праці також віддзеркалено у великих православних святах, частково успадкованих від політеїстичних дохристиянських вірувань.

З давніх часів звичаї, свята й обряди аграрної доби мають ритуальне значення. Весняний цикл календарних свят збігався із висівом хлібних культур і очікуванням від природи щедрого врожаю; літній – присвячувався поклонінню важливим для землеробства стихіям (сонцю, воді, вітру, рослинам); осінній – відзначався завершенням робіт у полі, в городі, саду, а зимовий – сповіщав про народження Всесвіту, появу нового Сонця й Землі, яка в цей час має спочивати і набиратися сил. Релігійність селян підживлювала міцність українського духу, сприяла збереженню і примноженню традицій своїх

ПЕРЕДМОВА

пращурів та освячувала жертовну готовність боронити Богом дану землю від загарбників.

Упродовж тисячолітньої еволюції українського етносу окремі елементи свят і обрядів забуті або змінювалися з прийняттям християнства, але й у наші дні селяни святкують початок весняно-польових робіт, обмолот першого сніпка нового врожаю, завершення жнив, підбивають підсумки господарського року тощо. Багато природних явищ віщують українцям про стан сімейного добробуту, здоров'я людей і свійських тварин та про те, яким буде наступний рік. Ці прикмети використовуються й нині народними провидцями й синоптиками.

Торкаючись вікової історії українського селянства, коріння якого сягають трипільської культури¹ (V—IV тис. до н. е.) – одну з найдавніших землеробських цивілізацій, що поширювалася на берегах Східної Європи від Карпат до Дніпра, від Полісся до Чорного моря, глибше усвідомлюємо часто вживану, але від того не менш сакральну тезу про те, що сільський соціум є колыскою давньої української ідентичності, носієм православної моралі, національної культури та символів державності. На національному прапорі маємо чіткі ознаки сільського господарства: рясне дозріле пшеничне поле під синім мирним небом. Пізніше об'єднання різних племен на землях Наддніпрянщини відбувалося в складі Київської Русі – першого державного формування. Отже, на думку фахівців, коріння нашої національної самоідентичності сягають IX ст., і, незважаючи на заплутані повороти історії й різні фальсифікації недоброзичливців, українське державотворення має тисячолітню традицію, яка увінчалася відновленням Незалежності України у 1991 році.

Аграрні (земельні) відносини посідають особливе місце в історії українського народу та його участі в націє- і державотворенні. Шанобливе ставлення до землі-годувальниці, суперечки за батьківську землю між синами, за межі між сусідами, прагнення до розширення земельних угідь в одному володінні, боротьба проти самодержавництва, кріпосницького гніту, насильницького обезземелення селян та інші соціально-економічні конфлікти відображено талановито, зі

¹Вчені-археологи вважають, що трипільська культура не могла бути ні слов'янською, ні українською в етнічному й культурному значеннях. Українською ця давня культура вважається завдяки поширенню на нашій території, яка залишила свій генетичний слід.

знанням глибини й всієї палітри сільського життя в численних творах класиків української літератури, кіноматографії, живопису, сценічного та інших видів мистецтв. Найбільш знакові серед них: поема Тараса Шевченка «Сон» (1844), роман Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (1875), повісті Івана Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» (1879) та Ольги Кобилянської «Земля» (1901), поема Івана Франка «Мойсей» (1905), Олени Пчілки «Викинуті українці» (1908) та інші. Художній фільм Олександра Довженка «Земля» (1930) пронизано символізмом містичного зв'язку українського народу зі своєю землею. Класик світового кінематографа застерігає від можливого відчуження людини від природи як наслідок штучного розірвання органічного зв'язку власності селян на землю через насильницьку колективізацію одноосібних господарств. Різні метрополії, позбавляючи українського селянина права на свою земельну ділянку, всіляко поширювали політику бездержавності серед титульної нації.

Більшість реалістичних соціально-психологічних творів із життя селян написані понад століття тому. Проте маємо пам'ятати, що упродовж усіх віків земельне питання неодноразово ставало нездоланною перешкодою в боротьбі за українську ідентичність і було своєрідним тестом на національну самосвідомість тогочасної української верхівки, від якої залежала боротьба за самостійність держави. Радикально змінили аграрні відносини збройні визвольні змагання за доби Хмельниччини (1848–1857), Української Народної Республіки (1918–1921) та протистояння з метрополіями (1938–1950). Утім боротьба селян за свою землю і волю ніколи не припинялася від періоду Київської Русі, у польсько-литовські часи, добу української козацької держави, у складі російської імперії і Австро-Угорської монархії та панування радянського тоталітаризму.

Політекономія аграрних відносин (відносин власності на землю) та процес українського націє- і державотворення є взаємозалежними і розвивалися в єдиному річищі. Аграрною історією України доведено, що основною проблемою в критичні моменти були її так звані еліти: ідею державної незалежності й національної ідентичності не можна розмінювати на народницьке гасло «земля і воля», більшовицького нарративу «землю селянам» чи обіцянки комуністичного

ПЕРЕДМОВА

«колгоспного раю» для селянства. Як показують численні дослідження різних періодів боротьби за державність і національне визволення, цього не хотіли чи не могли усвідомити пасіонарні представники кількох поколінь українців. Позбавляючи селян права приватної власності на землю, правляча верхівка значно ускладнювала боротьбу за національно-державну автономію України.

У цьому контексті доречною є позиція Юрія Терещенка стосовно дискусії: «чи наша країна була колонією росії, чи мала якісь інші форми залежності, позбавлені серйозного сенсу, хоча й досі є каменем спотикання для деяких суспільствознавців»². Після встановлення протекторату московського царя над Україною з підписанням Переяславського договору (1654), селянсько-козацька держава втратила важливі атрибути своєї державності. Понад 300 років російська імперія поступово знищувала «національно-культурну окремішність України, прагнула всіма засобами варваризувати її, нав'язавши свій суспільний устрій і спосіб життя»³. Тобто «повністю зрусифікувати й поглинути український національний організм».

Незважаючи на співучасть Прокоповичів, Розумовських, Безбородьків, Кочубеїв, а пізніше Терещенків, Алчевських, Ханенків, Симиренків та інших представників правлячої верхівки і підприємців – етнічних українців у зміцненні російської імперії, чи номенклатурної еліти у розбудові СРСР, це не змінювало суті колоніальної політики і підступної русифікації України. Найбільш виразно така політика виявила себе після ліквідації Гетьманщини, Запорізької Січі, періоду українського націє- і державотворення 1917–1921 рр. та тотального підпорядкування України єдиному московському центру за радянських часів. Внутрішній ринок аграрної та промислової продукції було ліквідовано монополією державної власності на землю й засоби виробництва, централізованим директивним плануванням і управлінням спільним народногосподарським комплексом. У ситуації внутрішньої колонії від московського центру опинилася не лише Україна, а всі колишні союзні республіки,

² Терещенко Юрій. Чому Російська імперія не змогла асимілювати українців у XIX столітті. *Український тиждень*. 13 квітня 2022 р. URL : <https://tyzhden.ua>.

³ Там само.

незалежно від того які національності були представлені у керівних органах Союзу РСР.

З відвертою брутальністю і варварством неоколоніальна політика проявилася в новітній історії боротьби українців за свою незалежну Україну. Росія намагається відновити статус-кво царської та радянської імперії і взяти реванш за розпад Радянського Союзу. Під прикриттям проєкту повернення земель «новоросії» анексовано територію Автономної Республіки Крим, окуповано окремі райони Донецької і Луганської областей, а 24 лютого 2022 р. розпочато неспровоковану повномасштабну війну проти народу України. Метою так званої спеціальної воєнної операції декларовано «денацифікацію», а по-суті – позбавлення древнього народу своєї історії та права бути українцями на своїй землі, руйнування економіки та цивільної інфраструктури, захоплення територій з розвіданими покладами рідкоземельних металів та ізоляція від морських торговельних шляхів.

Після вкарай необхідного відступу від теми дослідження, повертаємося до політекономії аграрних (земельних) відносин та їх місця в процесі українського націє- і державотворення. У боротьбі проти насаджування общини селянство у різний спосіб чинило масовий спротив, вдаючись до нищення поміщицьких маєтків та невизнання бюрократії, що мало також і національно-визвольний характер. Наприклад, у 1855 р. таким рухом стала «Київська козаччина», яка охопила 500 сіл Київщини і свідчила, що українське селянство зберігало історичну пам'ять, примножувало здобутки землеробства й усвідомлювало переваги господарської самостійності та самоцінності національної ідентичності.

Аграрні відносини є невід'ємною складовою загальних економічних відносин між людьми, підприємствами, державними регуляторними інститутами, місцевими й самоврядними організаціями з приводу реалізації прав власності на земельні ресурси, продажу сільськогосподарської продукції та розподілу доходів серед контрагентів. Звідси, на нашу думку, правомірною є назва нашої праці – Аграрні відносини в Україні.

Політико-економіко-історичний інструментарій дослідження аграрних (земельних) відносин як би пронизує всю працю і виконує функцію виявлення, формулювання та інституталізації соціально-

ПЕРЕДМОВА

економічних інтересів селянських мас. Вибір такого інструментарію не випадковий, оскільки відповідає нашим світоглядним засадам. Це дає можливість аналізувати процеси і явища за різних суспільно-політичних формацій під призвою стратифікації сільського соціуму, причин нерівності в майні й доходах селянських господарств, наслідки дискримінації селян в доступі до базових потреб, порушенні соціальних, екологічних і морально-етичних засад ведення сільського господарства тощо. При цьому шукали відповідь на ключове питання: «У чийх інтересах здійснювалася аграрна політика».

Ще одне застереження. Розглядаючи історичні події, намагалися бути коректними, розкриваючи політекономію аграрних відносин у контексті історичних фактів і ключових постатей того часу в руслі українського націє- і державотворення. Висвітлюючи процеси щодо місця і ролі «селянського люду» в доленосних для України періодах, змушені постійно звертатися до предметної царини, яка належить фаховим історикам. Звідси можливі суб'єктивні тлумачення тих чи інших подій та проєкція їхнього впливу на сьогодення. По можливості посилалися на фахові авторитетні джерела. Історичні постаті згадуються винятково в контексті їхньої ролі в проведенні аграрних (земельних) реформ і як це позначилося на політекономії аграрних відносин та розвитку продуктивних сил сільського господарства. Хоча визнаємо, при розгляді критичних подій, які суттєво змінили еволюцію аграрної історії в Україні, емоції давалися взнаки.

Дослідження складається із двох частин. У перших двох розділах першої частини монографії здійснено ретроспективний аналіз політекономії аграрних (земельних) відносин феодального ладу, в добу Хмельниччини, під час зародження капіталізму та в період Української Народної Республіки і Гетьманату 1917–1921 років. Третій і четвертий розділи присвячено аграрним відносинам становлення колгоспно-радгоспної системи господарювання в умовах адміністративно-командної економіки з державною монополією на землю, централізовано-розподільною моделлю управління ресурсами та адміністративним ціноутворенням на засоби виробництва й продовольчі товари. Окремо висвітлено стан аграрного сектору економіки на початковому етапі ринкових трансформацій основ соціалістичної системи господарювання в 1990-х роках.

У другій частині монографії аналізуються передумови турбулентності аграрних (земельних) відносин упродовж 1990–2022 рр. Основна увага зосереджена на особливостях дерегуляцій аграрного виробництва в умовах правового режиму воєнного стану з метою пом'якшення вразливості господарюючих суб'єктів у надзвичайній ситуації, підтримання (відновлення) їхньої діяльності й подолання інституційних шоків щодо продовольчого забезпечення населення країни і країн нетто-імпортерів зернових культур та рослинних олій. Проаналізовано стан транзакцій та масштаби корупції в земельних відносинах, визначено концептуальні напрями модернізації аграрного сектору в умовах війни і повоєнного реконструктивного відновлення виробництва й зовнішньої торгівлі. Заключний розділ присвячено євроінтеграційним перспективам і ризикам щодо стресостійкості агропродовольчої системи країни.

Післямова містить основні наукові й прикладні результати політико-економіко-історичного дослідження генези і розвитку аграрних (земельних) відносин в Україні, як колоніально залежної держави, в різних суспільно-політичних формаціях та необхідність урахування ключових уроків минулого для формування стратегії сучасної аграрної політики з урахуванням внутрішніх випробувань і зовнішніх ризиків.

Автор усвідомлює, що дане видання стало можливим завдяки підтримці директора Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки», академіка НААН Юрія Лупенка та створенню сприятливих умов для роботи заступником директора інституту, доктором економічних наук Володимиром Мамчуром. Найщирішу подяку складаю рецензентам монографії Олені Бородіній – докторці економічних наук, професорці, членкині-кореспондентці НАН України, Миколі Маліку – доктору економічних наук, професору, академіку НААН, Олександрю Нечипоренку – доктору економічних наук, доценту, члену-кореспонденту НААН.

Плануючи рукопис отримував корисний досвід співпраці під час підготовки публікацій з Ольгою Ходаківською – докторкою економічних наук, професоркою, членкенею-кореспонденткою НААН, Наталією Патиною – докторкою економічних наук, професоркою, завідувачкою відділу соціально-економічного розвитку сіль-

ПЕРЕДМОВА

ських територій, Оленою Грищенко – завідувачкою сектору інформаційного забезпечення досліджень Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» та Миколою Калінчиком – доктором економічних наук, професором. Нами опубліковано спільні статті, дотичні до мого задуму, на які посилаюся в цьому дослідженні.

Найтеплішу щиру подяку складаю Людмилі Ткач, яка вичитувала рукопис від першої до остатньої сторінки. Як літературна редакторка, вона високопрофесійно, зберігаючи авторський задум, з ювелірною точністю вносила свої правки. За потреби могла терпляче роз'яснювати вимоги нового правопису української мови, але коли йшлося про мовні штампи чи надмірне вживання іншомовних запозичень була невблаганною, замінюючи їх питомими українськими словами. Завдячую Ользі Козак – докторці економічних наук, доцентці, головній науковій співробітниці відділу економіки аграрних відносин та міжнародної інтеграції ННЦ «Інститут аграрної економіки» за фаховий переклад англійською мовою вступної частини монографії. Не можу не згадати теплими словами вдячності працівників технічного відділу друкарні Анатолія Артеменка і оператора комп'ютерної верстки Дмитра Сушка та їхніх колег по цеху, які майстерно фіналізували процес виходу в світ цього видання.

Друга заповідь навчає нас не створювати собі божества. Не заперечуючи істини Святого Письма щодо кумирів, водночас справжніми науковими авторитетами для мене були і залишаються світлої пам'яті Олексій Мусійович Онищенко, член-кореспондент НАН України і Володимир Васильович Юрчишин, академік НААН. Постійно згадую наші бесіди, які назавжди залишили слід у моїй душі. Вони для мене приклад вірного наукового служіння селянству й селу, невтомної праці й відданості справі, якій присвятили все своє життя.

Від своїх батьків, хліборобів з діда-прадіда – Ганни Петрівни і Миколи Васильовича, перейняв працелюбність, доведення щоденних і виняткових справ до логічного завершення. При цьому залишатися собою і бути справжнім за будь-яких життєвих обставин. Ці якості спонукають до боротьби з несправедливістю в різних проявах, залишатися на стороні світла і добра. Погодьтеся, це може стати гідним земним призначенням для кожного з нас.

FOREWORD

Agriculture, as the oldest type of productive human activity, has unique institutional features that are unique to it. They are based on the connection with climatic and biological processes, work with living organisms, cultivation of the fertile soil and use of solar energy. In their integral interaction, these factors affected the economy and organisation of peasant farms and were passed down between generations of farmers. This influenced the formation of a peculiar code of peasant culture, everyday life, traditions and way of life, the creation of a settlement network, a special type of rural society.

For centuries, the conditions of life and work on the land and rest in the autumn and winter seasons have shaped Ukrainian peasants' spiritual and material worldview, worldview, and mental attributes. The peasants believed that God created the Earth for labour and gave them the opportunity to live off its harvest. Therefore, it should belong only to those who work hard on it. Hence, the sacralisation of physical labour in this earthly world for a reward in the other world. In the context of small land holdings and constant encroachment on the settled territories by aggressive neighbours, the dominant feature of the peasant social and psychological essence was the desire to expand land holdings and to run a sole proprietorship in their own yards. For a long historical period, the land plot was the only source of physical survival for the family. The seasonal nature of peasant labour is also reflected in the major Orthodox holidays, partly inherited from polytheistic pre-Christian beliefs.

Since ancient times, the agrarian era's traditions, holidays and rituals have had a ritual significance. The spring cycle of calendar holidays corresponded with the sowing of grain crops and the expectation of a rich harvest from nature; the summer cycle was dedicated to the worship of the elements important for agriculture (sun, water, wind, plants); the autumn cycle was marked by the finishing of work in the field, vegetable garden, and orchard; and the winter cycle announced the birth of the universe, the emergence of a new Sun and the Earth, which at this time should rest and gain strength. The peasants' religiosity fuelled the strength of the Ukrainian spirit, helped preserve and enhance the traditions of their ancestors, and sanctified their sacrificial readiness to defend the land from various invaders.

FOREWORD

Over the thousand-year evolution of the Ukrainian ethnic group, some elements of holidays and rituals have been forgotten or changed with the adoption of Christianity. Still, even today, peasants celebrate the beginning of spring field work, threshing the first sheaf of the new harvest, the end of the harvest, summing up the results of the economic year, etc. Many natural phenomena foretell Ukrainians about the state of family well-being, the health of people and domestic animals, and what the next year will bring. These signs are still used today by folk prophets and weather forecasters.

Touching on the ancient history of the Ukrainian peasantry, whose roots go back to the Trypillian culture (V-IV millennia BC), one of the oldest agricultural civilisations that spread across Eastern Europe from the Carpathians to the Dnipro, from Polissia to the Black Sea, one can better understand the often-used, but no less sacred, thesis that rural society is the cradle of ancient Ukrainian identity, the bearer of Orthodox morality, national culture and symbols of statehood. The national flag shows clear signs of agriculture: an abundant, ripe wheat field under a blue, peaceful sky. Later, the unification of different tribes in the lands of Naddniproshchyna took place as part of Kyivan Rus, the first state formation. Thus, according to experts, the roots of our national identity go back to the ninth century, and despite the confusing twists and turns of history and various falsifications by enemies, Ukrainian state-building has a thousand-year tradition that culminated in the restoration of Ukraine's independence in 1991.

Agrarian (land) relations take a special place in the history of the Ukrainian people and their participation in nation- and state-building. Respectful attitudes to the land, disputes over the father's land between sons, over the boundaries between neighbours, the desire to expand the land in one ownership, the struggle against autocracy, serfdom, forced landlessness of peasants and other socio-economic conflicts are reflected in numerous works of classics of Ukrainian literature, cinema, painting, stage and other arts with talent and knowledge of the depth and the whole palette of rural life. The most significant among them are Taras Shevchenko's poem "Dream" (1844), Panas Myrnyi's novel "Do Oxen Low When Mangers are Fulls?" (1875), Ivan Nechui-Levytskyi's novels "Kaydasheva Family" (1879) and Olha Kobylanska's "The Land" (1901), Ivan Franko's poem "Moses" (1905), Olena Pchilka's "Thrown

FOREWORD

Ukrainians” (1908), and others. Oleksandr Dovzhenko’s feature film *The Land* (1930) is imbued with the symbolism of the mystical connection between the Ukrainian people and their own land. The classic of world cinema warns about the possible alienation of man from nature due to the artificial severance of the organic connection of peasant land ownership through the forced collectivisation of individual farms. Various metropolises, depriving the Ukrainian peasant of the right to his land, spread the statelessness policy among the titular nation in every possible way.

Most realistic social and psychological works about peasant life were written over a century ago. However, we must remember that throughout the ages, the land issue has repeatedly become an insurmountable obstacle in the struggle for Ukrainian identity and was a kind of test of the national consciousness of the Ukrainian elite of the time, on which the struggle for the state’s independence depended. Agrarian relations were radically changed by the armed liberation struggles of the Khmelnytskyi region (1848-1857), the Ukrainian People’s Republic (1918-1921), and the confrontation with the metropolises (1938-1950). However, the peasants’ struggle for their land and freedom has never stopped since the period of Kyivan Rus, the Polish-Lithuanian period, the Ukrainian Cossack state, the Russian Empire and the Austro-Hungarian monarchy, and the rule of Soviet totalitarianism.

The political economy of agrarian relations (land ownership relations) and the Ukrainian nation- and state-building process are interdependent and have developed in a single direction. Ukraine’s agrarian history has proven that the main problem at critical moments was its so-called elites: the idea of state independence and national identity cannot be exchanged for the national slogan “land and freedom”, the Bolshevik narrative “land to the peasants”, or the promise of a communist “collective farm paradise” for the peasantry. Numerous studies of different periods of the struggle for statehood and national liberation show that this was not something that passionate representatives of several generations of Ukrainians wanted or could understand. The ruling elite significantly complicated the struggle for Ukraine’s national and state autonomy by depriving the peasants of the right to private land ownership.

In this context, Yuriy Tereshchenko’s position on the debate “whether our country was a colony of russia or had some other forms of dependence is relevant, devoid of profound meaning, although it is still a stumbling

FOREWORD

block for some social scientists”⁴. After establishing the Moscow Tsar’s protectorate over Ukraine with the signing of the Treaty of Pereyaslav (1654), the peasant-Cossack state lost essential attributes of its statehood. For more than 300 years, the Russian Empire gradually destroyed “the national and cultural separateness of Ukraine, sought to barbarise it by all means, imposing its social system and way of life”⁵. That is, “to completely russify and absorb the Ukrainian national organism”.

Despite the complicity of the Prokopovych, Rozumovskyi, Bezborodko, Kochubei, and later Tereshchenko, Alchevskyi, Khanenko, Symyrenko and other representatives of the ruling elite and ethnic Ukrainian entrepreneurs in strengthening the Russian Empire, or the nomenklatura elite in building the USSR, this did not change the essence of the colonial policy and insidious russification of Ukraine. This policy was most clearly manifested after the liquidation of the Hetmanate, the Zaporozhian Sich, the period of Ukrainian nation- and state-building in 1917-1921, and the total subordination of Ukraine to a single Moscow centre in Soviet times. The internal market for agricultural and industrial products was eliminated by the monopoly of state ownership of land and means of production, centralised directive planning and management of the joint national economic complex. Not only Ukraine, but all the former Soviet republics, regardless of which nationalities were represented in the governing bodies of the USSR, found themselves in a situation of internal colonisation and dependence on the Moscow centre.

Neocolonial policies have manifested themselves with outright brutality and barbarism in the recent history of the Ukrainian struggle for independent Ukraine. Russia is trying to restore the status quo of the tsarist and Soviet empires and take revenge for the collapse of the Soviet Union. Under the guise of the project to return the lands of “Novorossia”, it annexed the territory of the Autonomous Republic of Crimea, occupied certain districts of Donetsk and Luhansk regions, and on 24 February 2022 launched an unprovoked full-scale war against the people of Ukraine. The purpose of the so-called special military operation is declared to be “denazification”, which in fact, means depriving the ancient people of their history and the right to be Ukrainians on their land, destroying the economy and

⁴ *Tereshchenko Yurii*. Why the Russian Empire Failed to Assimilate Ukrainians in the Nineteenth Century. Ukrainian Week. 13 April 2022. URL : <https://tyzhden.ua>.

⁵ *Ibid.*

FOREWORD

civilian infrastructure, seizing territories with explored deposits of rare earth metals and isolating trade from sea routes.

After a necessary digression from the topic of the study, we return to the political economy of agrarian (land) relations and their place in the Ukrainian nation- and state-building process. In the struggle against the imposition of the commune, the peasantry in various ways, resisted massively, resorting to the destruction of landlord manors and rejection of the bureaucracy, which also had a national liberation character. For example, in 1855, such a movement was the Kyiv Cossacks, which covered 500 villages in the Kyiv region and showed that the Ukrainian peasantry preserved historical memory, multiplied the achievements of agriculture, and realised the benefits of economic independence and the intrinsic value of national identity.

Since agrarian relations are an integral part of the general economic relations between people, enterprises, state regulatory institutions, and local and self-governing organisations regarding the exercise of ownership rights to land resources, sale of agricultural products and income distribution. Hence, in our opinion, the work title is Agrarian Relations in Ukraine.

The political, economic and historical tools for the study of agrarian (land) relations seem to permeate the entire work. This makes it possible to analyse processes and phenomena in different socio-political formations under the prism of stratification of rural society, the causes of inequality in property and income of rural households, discrimination against peasants in access to basic needs, violation of social, environmental and moral and ethical principles of agriculture, etc. At the same time, we tried to answer the key question: “In whose interests was the state’s agrarian policy implemented?”

One more caution. When considering historical events, we tried to be correct, revealing the political economy of agrarian relations in the context of specific historical facts and key figures in the course of Ukrainian nation- and state-building. In search of an answer to the question of the place and role of the “peasant people” in the historical processes that were fateful for Ukraine, we are forced to constantly turn to the subject area that belongs to professional historians. This leads to subjective interpretations of certain events and the projection of their impact on the present. Wherever possible, we referred to professional, authoritative sources that

FOREWORD

are trustworthy. As for historical figures, they are mentioned only in the context of their role in agrarian (land) reforms and how this affected the political economy of agricultural relations and the development of agricultural productive forces. However, we admit that sometimes emotions became apparent when considering nation- and state-building processes.

The study consists of two parts. The first two chapters of the first part of the monograph provide a retrospective analysis of the political economy of agrarian (land) relations in the feudal system, during the Khmelnytskyi period, during the emergence of capitalism and during the Ukrainian People's Republic and the Hetmanate of 1917-1921. The third and fourth chapters are devoted to the agrarian relations of the formation of the collective and state farm system of management in the conditions of an administrative command economy with a state monopoly on land, a centralised and distributive model of resource management, and administrative pricing of means of production and foodstuffs. It also highlights the state of the agrarian sector of the economy at the initial stage of market transformations of the foundations of the socialist economic system in the 1990s.

The second part analyses the prerequisites for agrarian (land) relations turbulence during 1990-2022. The focus is on the peculiarities of (de)regulation of agricultural production under the legal regime of martial law in order to mitigate the vulnerability of economic entities in an emergency situation, maintain (restore) their activities and overcome institutional shocks to the food supply of the population of the country and countries that are net importers of grain crops and vegetable oils. The author analyses the state of transactions and the extent of corruption in land relations and identifies conceptual directions for modernising the agricultural sector in the context of the war and the post-war reconstruction of production and foreign trade. The final section is devoted to the European integration prospects and risks to the stress resistance of the country's agri-food system.

The Afterword contains the main scientific and applied results of the political, economic and historical study of the evolution and development of agrarian (land) relations in Ukraine as a colonially dependent state in different socio-political formations and the need to take into account the key lessons of the past to formulate a strategy for modern agrarian policy, taking into account internal shocks and external risks.

The author acknowledges that this publication was made possible by the support of the director of the National Scientific Centre "Institute of

FOREWORD

Agrarian Economics", academician of NAAS Yurii Lupenko and the creation of favourable conditions for the work of the deputy director of the Institute, doctor of economic sciences Volodymyr Mamchur. I would like to express my sincere gratitude to the reviewers of the monograph, Olena Borodina, doctor of economic sciences, professor, corresponding member NAS of Ukraine, Mykola Malik, doctor of economic sciences, professor, academician of the NAAS, Oleksandr Nechyporenko, doctor of economic sciences, associate professor, corresponding member of the NAAS.

While working on the manuscript, I gained useful experience in collaborating on the preparation of publications with Olga Khodakivska, doctor of economic sciences, professor, corresponding member of the NAAS, Nataliia Patyka, doctor of economic sciences, professor, head of the department of socio-economic development of rural areas, Olena Hryshchenko, head of the research information support sector of the National Scientific Centre "Institute of Agrarian Economics", and Mykola Kalinchyk, doctor of economic sciences, professor. We published joint articles related to my idea of the monograph, which I refer to in this study.

My warmest thanks go to Lyudmyla Tkach, who was the first to read the manuscript from the first to the last page. As a literary editor, she made her corrections professionally, preserving the author's intent, and with jewellery-like precision. If necessary, she could patiently explain the requirements of the new spelling of the Ukrainian language, but when it came to linguistic clichés or excessive use of foreign borrowings, she was relentless, replacing them with specific Ukrainian words. I am grateful to Olga Kozak, doctor of economic sciences, associate professor, chief researcher at the department of economics of agricultural production and international integration of the NSC "Institute of Agrarian Economics", for the professional translation into English of the introductory part of the monograph. I cannot but mention with warm words of gratitude the employees of the technical department Anatolii Artemenko and the computer layout operator Dmytro Sushko and their colleagues who skilfully finalised the process of publishing this edition.

The Second Commandment teaches us not to make idols for ourselves. Without denying the truth of the Holy Scriptures regarding idols, at the same time, Oleksii Musiiiovych Onyshchenko, a corresponding member of the National Academy of Sciences of Ukraine, and Volodymyr Vasylovych Yurchyshyn, an academician of the National Academy of Sciences

FOREWORD

of Ukraine, were and remain my true scientific authorities. I constantly recall infrequent conversations that have forever left a mark on my soul. For me, they are an example of faithful scientific service to the peasantry and the rural areas, tireless work and dedication to the work to which they devoted their entire lives.

From my parents, bread producers from the grandparents, Halyna Petrivna and Mykola Vasyliovych, I inherited the diligence and bringing everyday and exceptional tasks to their logical conclusion. At the same time, being yourself and remaining authentic under any circumstances. These qualities encourage us to fight injustice in all its forms. You must agree that this should be the earthly destiny of each of us.

* * *

Поставивши крапку, зрозумів – чогось суттєвого не вистачає для завершення цієї праці, адже війна проти росії триває 641 день. Усвідомлення зміненої реальності після 24 лютого 2022 року приходять щохвилини від новин з фронту, повідомлень про втрати життів військових та цивільних, страждання полонених і заручників на тимчасово окупованих територіях, нищення найнеобхіднішого людям, надтоїдливих повітряних тривог. Публікація побачить світ завдяки героїчному спротиву наших мужніх воїнів «чорній орді». Доземний уклін кожному і кожній. Схиляємо голову перед загиблими на полі битви.

Наперекір ворогу, Україна як держава вже відбулася. Без жодного сумніву – цього разу назавжди.

Наближаємо нашу Перемогу разом!

Having put an end to it, I realised that something essential is missing to complete this work, because the war against Russia has lasted 641 days. Awareness of the changed reality after February 24, 2022 comes every minute from the news from the frontline, reports of the loss of military and civilian lives, the suffering of prisoners and hostages in the temporarily occupied territories, the destruction of the most essential things for people, and annoying air raids. The publication is made possible thanks to the heroic resistance of our brave soldiers to the "black horde". We bow to each and every one of them. We bow our heads to those who died on the battlefield.

In spite of the enemy, Ukraine as a state has already happened. There is no doubt that this time it will last forever.

Let's bring our Victory closer together!

*В минулому завжди є щось або чимало
такого, що може бути прийнятним для
сучасного і майбутнього.*

*В. В. Юрчишин «Аграрна політика
в Україні на зламі епох», с. 108.*

РОЗДІЛ 1

АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОГО ЛАДУ ТА ЗАРОДЖЕННЯ КАПІТАЛІЗМУ

Після занепаду Київської Русі на землях нинішньої України упродовж тривалого історичного періоду не велося більш-менш самостійної аграрної політики. Оскільки вони знаходилися під гнітом татаро-монголів (1240–1362), литовців (1362–1569), поляків (1569–1795), московитів (1654–1917) і австро-угорців (1900–1914). Від волі імперій залежали трансформації земельних відносин, зміни форм господарювання, удосконалення систем землеробства й модернізація технологій обробітку сільськогосподарських угідь, запровадження податків і зборів та інші нововведення. Проте, за всіх часів незмінною була участь селян у процесах українського державотворення та непримиренна боротьба за право бути господарями на своїй землі.

1.1. Еволюція общинної власності на землю, поділ праці та її роль у зародженні простого товарного обміну

Із теоретико-методологічного погляду політекономія аграрних (земельних) відносин розглядається вченими в контексті розвитку соціально-економічних формацій – історичного типу суспільства, заснованого на певному способі виробництва й переважаючому технологічному укладі. При цьому свідомо не вступаємо в дискусії щодо схематичності, абсолютизації й обмеженості формаційного підходу до історичного процесу становлення інституційних порядків. Проте визнаємо наявність догматичного і дещо спрощеного трактування формаційної теорії її послідовниками. Зокрема в частині економічного детермінізму і прямолінійності еволюційно-револю-

1.1. Еволюція общинної власності на землю, поділ праці та її роль у зародженні простого товарного обміну

ційного процесу державотворення та ролі й місця в ньому особистостей і народних мас. Коли в надрах феодалізму неодмінно зароджується капіталізм, у тому числі в аграрних відносинах, а останній як би прокладає дорогу соціалістичному ладу. Нагадаємо, що крім формаційного, у дискурсі з питань історичного процесу розвитку людства використовується також цивілізаційний підхід, який поділяє історію на аграрну (традиційну), індустріальну (техногенну) та постіндустріальну (інформаційну). Це різні, але не діаметрально протилежні трактування процесу суспільного поступу, як може здатися на перший погляд. Більше того, на думку А. А. Гриценка⁶, вони доповнюють одне одного і роблять сприйняття діалектики розвитку ціліснішим і панорамнішим. Представники формаційного підходу вважають, що суспільство розвивається за об'єктивними законами і послідовно трансформується від менш до більш розвиненої соціально-економічної формації. За другим підходом, цивілізації розглядаються як самодостатні (самоцінні) утворення, які проходять етапи виникнення, розвитку і занепаду, але не змінюють закономірно одна одну. Тобто, перший підхід розглядає розвиток суспільств як безперервний процес, другий — поділяє його на окремі цивілізації. Водночас спільними ключовими ознаками для обох є: а) розвиток – загальноісторичний і цивілізаційно-фрагментований відповідно; б) формації, як і цивілізації, заперечують інші.

Існують й інші теорії з цього важливого питання. Науковці продовжують пошуки універсального механізму, який би лежав в основі неперервності історичного процесу або заперечення закономірності за самим визначенням. Нассім Ніколас Талеб⁷ у своїй книзі «Чорний лебідь: вплив надто неймовірного» увів метафору «чорного лебедя». Автор трактує зміст історичної події не як обґрунтований об'єктивною закономірністю історичного процесу, а як такий, що виникає у контексті розповіді про подію і нерозривно пов'язаний з інтерпретацією. На його думку, практично всі значущі наукові відкриття, історичні та політичні події, які мали вплив на розвиток людства — це «чорні лебеді». Цим автор наголошує, що людство нездатне

⁶ Гриценко А. А. Національно укорінений розвиток економіки як локальна відповідь на глобальні гео економічні зрушення. *Економіка України*. 2023. № 4. С. 39. URL : <https://doi.org/10.15407/economyukr.2023.04.038>.

⁷ Нассім Ніколас Талеб. «Чорний лебідь: вплив надто неймовірного». Вид-во Колібри, 2017. С. 40.

РОЗДІЛ 1. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОГО ЛАДУ ТА ЗАРОДЖЕННЯ КАПІТАЛІЗМУ

успішно прогнозувати майбутнє, а впевненість у своїх знаннях випереджає самі знання і породжує феномен «надлишкової впевненості».

У нашому дослідженні діалектична взаємозалежність розвитку аграрних відносин і продуктивних сил логічно вбудовується в умовно формаційний поділ соціально-економічних трансформацій та оцінювання історичних процесів і явищ з використанням політекономічної парадигми. Адже сам факт існування продуктивних сил і виробничих відносин (відносин власності) не підлягає сумніву. На нашу думку, визначальна роль у суперечливому поєднанні розвитку продуктивних сил і аграрних відносин історично належить селянським масам. Адже вони виступають носіями традицій ведення господарства, осілого способу життя, успадкованих звичаїв, певної ментальності, представниками окремішньої культури і релігійної належності тощо. За методологічну основу дослідження слугує положення про те, що аграрні відносини – це багатогранні суспільні відносини, які матеріалізовані надважливою складовою: землями сільськогосподарського призначення. Отже, селяни апріорі перебувають у вирі суспільно-політичних і соціально-економічних подій, як безпосередні учасники земельних відносин, є їх провідниками і водночас рушіями розвитку продуктивних сил аграрної економіки. Філософські та загальнонаукові методи аналізу: єдності і суперечностей, кількісно-якісні перетворення, заперечення заперечення, причинно-наслідкові зв'язки аграрних відносин і продуктивних сил, а також закономірності та принципи діалектики відкривають нові можливості для трансісторичного осмислення політекономії земельних метаморфоз, що відбувалися на теренах сучасної України.

Загальноновизнано, що класичними ознаками первіснообщинного способу виробництва була общинна власність на земельні угіддя, привласнювальне землекористування, примітивний рівень продуктивних сил, натуральне господарство та простий товарообмін продуктами. Залежно від природно-кліматичних умов і способу життя мешканців українських теренів поширеними були збиральництво, мисливство, рибальство, бортництво, лісові промисли тощо. У цей період результати особистої праці людини належали родовій общині. Розподіл вирощеної продукції відбувався рівними частинами між усіма членами первинного формування. Це мало б задовольняти потреби в харчових продуктах, одязі, предметах домашнього

1.1. Еволюція общинної власності на землю, поділ праці та її роль у зародженні простого товарного обміну

вжитку, житлі та захисті від хижаків і природних стихій. Пануючі на той час аграрні відносини не заохочували працівників до відтворювального способу господарювання, раціонального використання земельних ресурсів і примноження результатів праці для передачі в спадщину, що разом з іншими чинниками гальмувало започаткування простого товарного виробництва.

Селянська община – це азійський тип земельних відносин, який бере початок ще з XVIII ст. до нашої ери від земельних законів Хаммурапі у Вавилоні. На території Давньої Греції виникла західноєвропейська система земельних відносин, заснована на вільній селянській праці та приватній власності на земельні ділянки. Саме цей тип земельних відносин став рушієм розвитку землеробства і продуктивних сил в аграрну епоху, каталізатором зміни суспільно-політичних формацій, сприяв становленню сучасного західного демократичного світу.

Джерело: Володимир Бондар. Земельна реформа... за законами Хаммурапі, Дзеркало тижня, №24. 23.06–29.06.2007.

У результаті всезагального цивілізаційного розвитку в слов'ян Середнього Подніпров'я відбулася трансформація патріархальної родової общини в сільську територіальну общину. Природним атрибутом цього етапу розвитку аграрних відносин було освоєння нових земельних масивів, придатних для вирощування хлібних злаків, а родинні зв'язки доповнювалися складнішими господарсько-територіальними відносинами.

Андрій Скиба⁸ разом з іншими вченими-археологами вважає, що безпосередніми предками українців-аграріїв була найбільш рання слов'янська празько-корчацька археологічна культура, що існувала в V–VII ст. нашої ери. Тривалість осілості поселень на одному місці залежала від способів обробітку земельних ділянок. На Поліссі нинішньої України нашими предками застосовувалося підсічно-вогневе землеробство, тобто вирубувалися лісисті території й випалювалися звільнені ділянки, які потім засівалися їстівними культурами. Через два–три десятиліття, коли родючість земельної ділянки виснажувалася, випалювали наступну ділянку і будували нове поселення, а попереднє на одну–дві патріархальні родини лишали. У Лісостепу розвивалося прогресивніше орне землеробство. Тобто з року в рік розорювали одні й ті самі земельні

⁸ Скиба Андрій. Наші предки з Житомирщини. Хто вони і як жили? Дзеркало тижня. 20 лютого 2022 р. URL : <https://zn.ua/ukr>.

РОЗДІЛ 1. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОГО ЛАДУ ТА ЗАРОДЖЕННЯ КАПІТАЛІЗМУ

ділянки ралами із залізними наконечниками. Як тяглову силу використовували коней і волів. Там же й селилися надовго стародавні слов'яни.

Господарська діяльність на той час велася дворами, які й володіли общинною землею. Згодом земельні угіддя були розподілені між ними та набули форми приватної власності. Усі засоби виробництва, разом із продуктивною і робочу худобою та інвентарем, також перебували у власності двору. У спільному (общинному) володінні залишилися лісові та водні угіддя й пасовища.

Історики стверджують, що в цей період починається перехід до осілого способу життя, і саме це стало передумовою першого великого поділу праці – виокремлення землеробства та скотарства. Завдяки підвищенню продуктивності основних підгалузей сільського господарства відбувалося чергове поглиблення суспільного поділу праці, набувала розвитку виробнича спеціалізація сільського населення. Із удосконаленням предметів і засобів праці та систем ведення землеробства розширювався набір сільськогосподарських культур. Зокрема найбільш поширеними у господарстві ранніх слов'ян були пшениця, жито, ячмінь, просо, бобові, коноплі та льон⁹.

Зазначимо, що Том Філіпс¹⁰ не поділяє загальне міркування вчених щодо прогресивності впливу спеціалізації аграрних видів діяльності, поділу праці та диференціацію землеробства і скотарства на подальший цивілізаційний розвиток. Він вважає, що ці зміни породили більше ризиків ніж переваг, оскільки стали «жахливою помилкою» через спричинені ними непередбачувані далекосяжні наслідки для Людства і Природи. На його думку, виділення підгалузей призвело до наступного:

- ✓ породило майнову нерівність;
- ✓ могло бути першопричиною війн за освоєні в господарському відношенні території, а використання коней зробило їх багатого войовничішими;
- ✓ сприяло поширенню нових хвороб, які передаються від тварин людині;

⁹ Паньків Зіновій. Еволюція землекористування в Україні : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2012. С. 45.

¹⁰ Філіпс Том. Людство. Стисло про те, як ми все ... пер. з англ. Н. Гриценко. Київ: Вид-во група КМ-БУКС. 2019. С.42–46, 64–65.

1.1. Еволюція общинної власності на землю, поділ праці та її роль у зародженні простого товарного обміну

- ✓ спонукало до осілого способу життя і збільшення щільності населення на обмежених територіях, що своєю чергою створило передумови для епідемій;
- ✓ погіршило стан здоров'я людей, адже в період збиральництва-мисливства вони харчувалися краще, а працювали менше;
- ✓ народжуваність людської популяції почала зростати темпами, які випереджали приріст виробництва продовольства;
- ✓ призвело до руйнування природних ландшафтів;
- ✓ рослинні види були перенесені на інші континенти разом із шкідниками і хворобами;
- ✓ стало тригером зменшення родючого шару земель, виникли пилові бурі та поширилися інші процеси деградації сільськогосподарських угідь;
- ✓ одомашнення тварин породило хибне уявлення про «людину – володаря Природи», що має згубні наслідки для екології і клімату.

З огляду на викладене слід зазначити наступне. По-перше, не всі причинно-наслідкові зв'язки поділу праці в сільському господарстві й деструктивні явища є очевидними. По-друге, автор не пропонує альтернативних шляхів розвитку аграрної сфери. По-третє, суспільство не могло залишатися в первісному стані, оскільки за універсальними законами розвитку людини й суспільства вони «приречені» на цивілізаційний поступ. Отже, згідно з усталеним поглядом на еволюцію аграрних (земельних) відносин, поширення індивідуальної форми господарювання сприяло становленню приватної власності на засоби виробництва і результати діяльності та мотивувало селян до підвищення продуктивності праці й різних техніко-технологічних нововведень. Як наслідок, постала можливість виробляти більше засобів для існування, ніж споживала родина, що своєю чергою активізувало процеси обміну надлишком вироблених продуктів. Згодом таке явище набуло рис простого товарообігу – еволюційного стрибка в розвитку ринкових відносин як суспільного явища. Цей період в історії розвитку господарських систем пов'язують із другим великим поділом праці – відокремленням ремесел у самостійну галузь.

Розвиток продуктивних сил і аграрних відносин на цьому історичному етапі супроводжувався об'єктивним процесом дезінтеграції родових зв'язків, зародженням майнової й соціальної нерівності,

РОЗДІЛ 1. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОГО ЛАДУ ТА ЗАРОДЖЕННЯ КАПІТАЛІЗМУ

утвердженням класової ієрархії. Як наслідок, у Північному Причорномор'ї та на інших територіях європейського континенту утворюються держави з рабовласницьким устроєм суспільних порядків. Притаманною ознакою цього періоду стає абсолютна власність рабовласника на раба, як робочу силу, предмети й засоби праці, включаючи землю. Відбувається розвиток товарно-грошового обміну продуктами, що стало однією з основних причин третього великого суспільного поділу праці – зародження класу купців.

Формування торгового капіталу зумовило прискорення диференціації селянських господарств за розмірами землекористування і засобами виробництва. Швидкими темпами розвивається лихварство, що в комплексі з іншими соціально-економічними й технологічними змінами в сільському господарстві ослабило підвалини рабовласницького ладу. Вважається, що саме торговий та лихварський капітали створили інституційне середовище для розорення малих і безземельних селянських господарств. Значною мірою цьому сприяло запровадження інституту застави земельних ділянок під боргові зобов'язання, уведення вільної купівлі-продажу та оренди.

Незважаючи на те, що рабовласництво існувало у Докиївській, Київській і навіть Післякиївській періоди, воно не було таким поширеним у стародавніх слов'ян, як в інших народів. У літописах часів Київської Русі (з X ст.) селян, пов'язаних з феодальним двором, називають холопами, челяддю, закупами тощо. Ця категорія селян була власністю не лише феодалів, а й церкви як суспільного інституту та заможних представників духовенства. Зокрема у старих письменах згадуються раби Києво-Печерського монастиря, єпископські раби та інші¹¹.

До значної верстви залежних селян використовували назву «смерди». Завдяки експлуатації цього прошарку населення було сформовано систему аграрних (земельних) відносин, але існували й інші способи поневолення вільного сільського люду¹². Основною причиною, яка перешкоджала трансформації патріархального рабства у рабовласницьку формацію в Київській Русі, була селянська община. Хоча рабовласницький лад не набув визначальних

¹¹ Хромов П. А. Экономическая история СССР. Первобытнообщинный и феодальный способы производства в России. Москва : Высшая шк., 1988. С. 37.

¹² Паньків Зіновій. Еволюція землекористування в Україні : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2012. С. 39.

1.1. Еволюція общинної власності на землю, поділ праці та її роль у зародженні простого товарного обміну

рис на території Русі, даний період характеризується порівняно невисоким рівнем розвитку продуктивних сил, що негативно позначалося на стані аграрних відносинах загалом і процесу концентрації земельних угідь зокрема. Під тиском феодалізму, що зароджувався, рабовласницький лад поступово втрачав свої позиції не лише у сільському господарстві, а й в інших сферах життя тогочасного суспільства.

Економічною основою феодалізму, як особливої форми земельно-правових відносин, слугували великі землевласники, деяким з них належало від 100 до 200 тис. десятин землі (*Довідково*: 1 дес. = 1,0925 га). Панські латифундії на правах повної або часткової власності мали селян-кріпаків, праця яких була примусовою з використанням позаекономічних способів експлуатації. Здебільшого це були залежні особи, що не мали майна і працювали на свого господаря. Їх також могли продати, подарувати, передати у спадщину тощо.

В Україні селяни-кріпаки становили 45% від сільського населення, вони обробляли землю, якою їх наділяли феодали. Останні обкладали селян низкою повинностей у формі «панщини (відробіткова рента), натурального оброку (продуктовою рентою), грошового оброку (грошовою рентою)»¹³.

За даними перепису (ревізії) у 1719–1746 рр., кріпосні селяни в царській Росії становили в середньому 53,1–53,7% від усієї чисельності сільського населення. У московській губернії кріпосних було 72%, а чим далі від центру, тим рівень закріпачення селян був менший. Для прикладу, у Воронежській і Курзькій губерніях у середньому по 47%.

Джерело: Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем / В. И. Пичета и др. Т. 2. Издание И. Д. Сытина. Москва, 1911. С. 4.

Обмежені права селянина-кріпака на користування невеликим земельним наділом, ризики втратити його через найменшу провину постійно тримали членів родини в економічній та особистій залежності від феодала. Адже земля майже для всіх селянських родин у той час була годувальницею – єдиним джерелом для існування.

¹³ Федоров М. М. Економічні проблеми земельних відносин у сільському господарстві : монографія. Київ : ІАЕ, 1998. С. 32.

Феодалні відносини періоду IX–XII ст. вибудовувалися в межах Київського, Галицько-Волинського, Чернігівського, Переяславського, Новгород-Сіверського та Тмутороканського князівств. Князі, бояри, їхні васали та церква примножували свої землеволодіння шляхом завоювання нових чи переділу вже освоєних в господарському значенні територій. Їхні права на володіння, користування та розпорядження землями, у тому числі й передачу в спадок, захищалися феодалним законодавством. Процес закріпачення селян із часом лише посилювався. Вони переходили у цілковиту майнову й позаекономічну залежність від землевласника.

1.2. Заселення вільних земель Півдня України та формування козацького стану

За розвідками Д. І. Яворницького¹⁴, серед низки обставин, які спричинили зародження низового українського козацтва як масового явища, яке на відміну від реєстрового козацтва було опозиційною силою до польського і російського урядів, слід вказати трансформації земельних відносин на південноруських територіях після переходу Київського князівства (1471) до Литви і перетворення його у воєводство. Литовське князівство ввело феодалний устрій, який змінив принципи общинного (громадського) землеволодіння, що існувало протягом багатьох століть на окремих теренах нинішньої України, на приватну власність государя. За його повелінням землі наділялися представникам вищого і середнього станів, що добре показали себе у військовій справі, або як вправні адміністратори, чи на службі при дворі. Лише ці категорії осіб вважалися правоздатними на користування земельними ділянками.

Українські ж селяни, як представники нижчої верстви, позбавлялися права приватної власності на земельні ділянки. У такий спосіб їх обезземелювали, тому частина змушена була переселятися із центральних районів новоутвореної держави на її окраїни із незайнятими землями. Спонукали до переселення на нові території також перспективи мати у власності земельну ділянку, розмір якої обмежувався лише можливостями обробити силами свого двору.

¹⁴ *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків : у 3 т. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ : Наукова думка. 1990. Т. 2. С. 13.

Друга важлива причина зародження українського козацтва, на думку історика¹⁵, пов'язана з мисливсько-збиральним періодом використання земель. До першої половини XVI ст. у Великому Литовському князівстві цінними вважалися ліси, болота й землі під водою, адже можна було полювати на дичину, добувати мед, рибалити тощо. Чорноземи вважалися малоцінними землями, бо обробіток їх потребував додатково робочої худоби, працівників і спеціальних знарядь праці. Тож розміри землеробського господарства задовольняли лише внутрішні потреби двору. Через це, до укладення Люблинської унії (1569), литовські поміщики відмовлялися від окраїнних чорноземів, і уряд віддавав їх у володіння селянам. Проте, отримавши земельні ділянки, українські селяни на власний страх і ризик мали захищати їх від набігів войовничих сусідів. Тобто, вони завжди мали бути насторожі, а в разі потреби терміново взятися до зброї, об'єднавшись у загони самооборони або козацькі гурти.

Третім чинником утворення особливої соціальної верстви – українського козацтва – стала близькість земель незайнятого степу. Ця історична обставина викристалізувана у прислів'ї, що дійшло й до наших днів: «степ та воля – козацька доля». За часів польсько-литовського панування, селяни південної Русі заради збереження особистої свободи почали поповняти лави низового козацтва, що значно посилило його вплив на перебіг військово-політичних подій того часу.

Про визначальну роль земельних відносин у виникненні українського козацтва наголошується і в інших дослідженнях¹⁶. Завдяки перетворенню князівств у воєводства общинне землеволодіння руйнувалося роздачею земель великим князям литовським, панам, шляхті, боярам та іншим особам, які перебували на військовій та адміністративній службі. За службу в литовському війську козаки також отримували невеликі земельні ділянки, зокрема і в степовій частині України, або в «дикому полі». Земельні ділянки, здобуті козаками і посполитими селянами у малозаселених місцевостях Слобожанщини, Лівобережної України і Запорізької Січі на правах займанщини (належить тому, хто перший її зайняв), закріплялись у приватну власність отриманням жалуваних грамот від намісника,

¹⁵ Там само. С. 14.

¹⁶ Українське козацтво. Золоті сторінки історії. Київ: ПП «Кристал Бук». 2015. С. 9, 28–29.

РОЗДІЛ 1. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОГО ЛАДУ ТА ЗАРОДЖЕННЯ КАПІТАЛІЗМУ

великого князя або короля. Це було юридичною підставою для формування козацького землеволодіння – напіввоєнного стану козаків-хліборобів.

Смолій В. А. і Степанков В. С. вважають, що до початку XVII ст. завершилося формування засадничих принципів організації козацтва, якими передбачалося «несприйняття феодальної залежності й станової дискримінації; рівність у праві власності на рілля й інші сільськогосподарські угіддя; можливість займатися промислами й торгівлею; вільний доступ до козацького осередку будь-кого, незалежно від станової приналежності чи національності; право участі в органах самоуправління»¹⁷.

Яворницький Д. І., досліджуючи основи ведення сільського господарства запорізькими козаками, вважає, що: «більшість орних земель, сіножатей, рибних та мисливських угідь належали січовому товариству, яке жеребом визначало порядок користування ними. Козакам-зимівникам деякі землі надавалися у повну власність. Окрім землеволодіння, інші майнові відносини базувалися переважно на засадах приватної власності. Рільництво велося також спільними зусиллями – кошами, що згуртовувало низове козацтво у разі загрози збройному захопленню їхніх територій. Козаки, які займалися конярством, вівчарством, розведенням на продаж великої рогатої худоби, володіли десятками тисяч голів»¹⁸. Козацьке життя змушувало їх поєднувати селянську і ратну працю.

У подальшому, із збільшенням чисельності населення й виснаженням природної родючості раніше розораних степових земель, виникла потреба в обробітку незайнятих чорноземних ділянок для посівів хлібних злаків (переважно вівса, гречки, ячменю, менше жита і пшениці) біля річок чи на схилах балок, у долинах. Із середини XVIII ст. землеробство отримало поштовх для розвитку завдяки збільшенню кількості населення, вільних робочих рук та ринковому товарообміну. На Запорізьких вольностях розбудовувалися перші осілі поселення (слободи), в яких мешкали «гречкосії», або «гніздюки», що займалися хліборобством на більш-менш постійній основі. У цей період розвивалися млинарство і торгівля зерновими культурами. З овочів вирощували

¹⁷ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1677 рр.). Київ: Видавничий Дім «Альтернатива», 1999. С. 40–41.

¹⁸ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: у 3-х т. Львів: Світ. 1990. Т. 1. С. 281.

1.2.1. Аграрні відносини в руслі становлення української державності та її занепад через земельне питання

здебільшого огірки, капусту, кавуни, гарбузи, часник, цибулю, тютюн та інші культури. Вже наприкінці XVIII ст. Запоріжжя задовольняло більшість потреб у зернових продуктах власного виробництва¹⁹. Проте, фахівці з історії суспільних трансформацій припускають, що козаччина була прообразом формування, яке виходило далеко за межі суто фермерського укладу життя та праці на землі.

За історичними джерелами, організатором українського козацтва та одним із засновників Запорізької Січі був Дмитро Вишневецький (?–1563), призначений королем Сігізмундом II Августом стражником на Хортиці. Припускається, що це був 1554 рік. Перебуваючи в полоні після поразки його війська від московії, він відмовився перейти на турецьку службу і був страчений. Достеменно відомо, що вже з кінця XVI ст. постійно діючий козацький табір на острові Мала Хортиця захищав від набігів Кримського ханства і турецьких зазіхань на українські землі та розташованих за ними білоруські, московські та польські території.

Джерело: Українське козацтво: Мала енциклопедія. Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. С. 173.

На Правобережжі польське панство (шляхта) почало дедалі частіше клопотати перед владою про отримання королівських грамот на право володіння різними маєтностями на території сучасної України. Для їх обслуговування виникала потреба в дармовій робочій силі. Так вільні селяни й козаки перетворювалися на безправних кріпаків.

1.2.1. Аграрні відносини в руслі становлення української державності та її занепад через земельне питання

Унаслідок народно-визвольного спротиву селян та козаків значну частину українських земель було звільнено від польського протекторату. Богдан Хмельницький (1595–1657) скористався історичним шансом для відродження української державності, перейнявши досвід державотворення, крім Речі Посполитої, також Київської Русі, Галицько-Волинського князівства та Запорізької Січі. За період його гетьманства (1648–1657) відбулися суттєві зміни в політекономії аграрних (земельних) відносин. Зокрема було «ліквідовано велике і середнє землеволодіння, фільварково-панщинну систему господарювання й кріпацтво. Натомість поставала козацька, селянська, церковна та державна форми власності на земельні ділянки.

¹⁹ Українське козацтво: Мала енциклопедія. Київ : Генеза; Прем'єр, 2002. С. 173.

РОЗДІЛ 1. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОГО ЛАДУ ТА ЗАРОДЖЕННЯ КАПІТАЛІЗМУ

Змушені були залишити Україну польські магнати й католицька шляхта, католицьке духівництво – ті верстви, що тримали в своїх руках владу до початку національно-визвольної війни»²⁰.

Згідно з дослідженням Ореста Субтельного²¹, однією з причин визвольної боротьби було різне бачення козацького устрою в українських землях – егалітарне та елітарне. Спочатку переважала перша тенденція, оскільки польську знать як пануючу верству замінило козацтво, а за традицією козаком міг стати будь-хто. Після вигнання шляхти утвердився другий підхід щодо розвитку основ аграрних відносин. Панщина була скасована. Селяни повернули особисту свободу, право користування земельними ділянками й іншим майном, могли вільно обирати місця проживання тощо. Проте обробляючи землі, конфісковані у поляків, вони мали надавати певні послуги, здійснювати грошові й натуральні виплати на користь Війська Запорізького. Заможніші ж козаки відстоювали право приватної власності на земельні ділянки, яка гарантувала збереження майнових статків і передачу їх спадкоємцям. Така суперечливість щодо різних форм власності на землю, як вважає Чуткий А. І.²², у подальшому постала на заваді самостійності козацької держави.

Завдяки інституту Гетьманщини козацька старшина прагнула в різний спосіб розширити свої повноваження щодо розпорядження всіма підконтрольними їй землями. Богдан Хмельницький змушений був знаходити порозуміння між селянами, низовими (нереєстрованими) козаками і козацькою верхівкою, які разом брали участь у національно-визвольній боротьбі, але мали принципові розбіжності у поглядах на розв'язання земельного питання. Гетьман нерідко використовував аграрні відносини як інструмент стримування Речі Посполитої. У періоди замирення з нею закликав козаків та селян відмовитися від захоплення нових земель і навіть обіцяв повернути їх польській шляхті, а при загостренні ситуації, навпаки, закликав їх

²⁰ Ковалів О. І. Звершення земельної реформи в Україні: нова парадигма : монографія. Київ : ДІА, 2016.

²¹ Субтельний Орест. Україна: історія / пер. з англ. Ю.І. Шевчука. 2-ге вид. Київ: Либідь, 1992. С. 129–130.

²² Чуткий Андрій. Аграрний гамбіт Богдана Хмельницького. Як нерозв'язане земельне питання приречло на поразку українську революцію середини XVII століття. URL : <https://tyzhden.ua>.

1.2.1. Аграрні відносини в руслі становлення української державності та її занепад через земельне питання

до повстання та винищення польської шляхти – земельних власників. Козаки боронили православну віру, тож Богдан Хмельницький, як і його наступники, підтримував із духовенством дружні відносини, захищав права монастирів на їхні землі, а також підтверджував обов'язок селян виконувати для них трудові повинності. Це зводило нанівець здобутки селянства за результатами визвольних змагань²³.

Серед інших факторів нестабільності суспільно-політичної ситуації це свідчило про слабкість гетьманської влади і створювало передумови для реалізації агресивних намірів сусідніх держав. Козацькі лідери Правобережжя більше схилилися до річпосполитської традиції у сфері земельних відносин, а старшина Лівобережжя пов'язувала захист своїх земельних володінь і маєтностей із Московією. Остання щедро дарувала козацькій старшині землі, які належали Війську Запорізькому. Старшина отримувала також земельні маєтки на Лівобережжі або поблизу з Січчю, що створювало умови для майнового розшарування й нерідко призводило до конфліктів серед «козацького братства». Через подвійну роль і селянина, і козака господарі часто мали непосильні борги, продавали свої земельні наділи, орендуючи їх у старшини, виконуючи інші повинності. Наприклад, останній запорізький кошовий Петро Калнишевський мав у власності 14 тис. голів худоби, великий земельний масив та селян, які його обробляли. У межах Гетьманщини розпочалося поступове господарське освоєння південного і східного регіонів, а великими землевласниками стали православні монастирі, українська шляхта і козацька старшина. Наприкінці XVII ст. на Лівобережній Гетьманщині в маєтках землевласників опинилися не менше 200 тис. сіл і, відповідно, мільйони залежних селян²⁴. Олігархія того часу була звичним явищем, адже, з одного боку, власність на землі й селян давала право українській аристократії захищати свої права в бюрократичних структурах московії і російської імперії, а з другого, породжувала невдоволення майновою нерівністю серед населення козацької держави. А це суперечило

²³ *Субтельний Орест*. Україна: історія / пер. з англ. Ю.І. Шевчука. 2-ге вид. Київ : Либідь, 1992. С. 130.

²⁴ *Голубицький В. О.* Економічна історія Української РСР. Київ : Наук. думка, 1970. С. 54–57.

РОЗДІЛ 1. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОГО ЛАДУ ТА ЗАРОДЖЕННЯ КАПІТАЛІЗМУ

суспільному договору між козацькою елітою та реєстровими й низовими козаками.

Із воєнної демократії Гетьманщина поступово перетворилася на олігархічну державу, процвітали корупція та кумівство, ширилася боротьба за владу між окремими родинами із залученням московських чиновників як арбітрів. Скориставшись такою ситуацією, гетьман Б. Хмельницький зосередив у своїх руках значні владні повноваження, а передавши владу своєму молодшому сину Юрію, намагався зробити її спадковою, перервавши військові демократичні традиції козацтва. Історики пояснюють це рішення Богдана Хмельницького бажанням прискорити визнання козацької України європейськими державами, в яких панівною була монархічна форма правління. На той час старший син Тиміш (1632–1653), одружений з дочкою правителя Молдови Василя Лупула — Розандою, загинув під час тримання облоги сучавської фортеці. Хоча Юрій Хмельницький не мав для цієї посади відповідних військових якостей, харизми й авторитету свого батька. Започаткування інституту спадковості влади в кінцевому підсумку призвело до ще більшого розколу козацької старшини, поділу території України між росією і Польщею, пошуку зовнішніх покровителів для захисту територіальної цілісності й суверенітету козацької держави та кризи інституту гетьманства.

За Переяславською угодою (1654) Україна зберігала територіально-адміністративну автономію й козацько-гетьманське самоврядування. Козацький реєстр вже налічував 60 тис. осіб, а селяни звільнялися від панування польської шляхти, набували особистої свободи та одержували земельні ділянки для самостійного ведення господарства. Про численні порушення угоди щодо становлення української державності й недотримання прав і свобод реєстрових козаків та населення докладніше йтиметься далі²⁵.

Формування реєстрового козацтва (спеціальні списки) пов'язують із першим гетьманом Петром Сагайдачним (1614–1622), яке також розпочалося з універсалу від 1572 р. Сигізмунда II Августа. Згідно з цим документом, на державну військову службу було зараховано загін із 300 козаків. Згодом його чисельність збільшується до 500 осіб. Вони утримувалися казною, визволялися з підпорядкування землевласникам та старостам, звільнялися від податків, отримували право на землеволодіння та самоврядування тощо.

²⁵ 100 найвідоміших українців. Київ : ТОВ «Автограф», ТОВ «КД Орфей». 2005. С. 116.

1.2.1. Аграрні відносини в руслі становлення української державності та її занепад через земельне питання

На них не поширювалася існуюча юрисдикція, а підпорядковувався загін старшому з них, обраному від «низових козаків», – гетьману. До «низових козаків» відносили осіб, які займалися аграрним виробництвом і природними промислами на землях нижньої течії Дніпра.

Реєстрове козацтво в Речі Посполитій було привілейованим боєдатним військом, яке по суті розколювало козацтво й нерідко використовувалося для придушення національно-визвольної боротьби українського народу. На нашу думку, позитивом було те, що воно започаткувало символи державності – малинову хоругву, печатку, бунчук, гетьманську булаву, бубони й труби. За спільний похід запорожців на Москву в 1618 р. Сигізмунд III офіційно затвердив Петра Сагайдачного гетьманом українського козацтва, фактично визнавши цим актом його повноваження над значною частиною Наддніпрянини.

Джерело: 100 найвідоміших українців. Київ : ТОВ «Автограф», ТОВ «КД Орфей», 2005. С. 67, 80–83.

Чисельність реєстрових козаків у XVII ст. постійно змінювалася: збільшувалася під час військових кампаній і, навпаки, – зменшувалася, коли в них не було потреби. Із початком національно-визвольної боротьби під проводом Богдана Хмельницького (1648–1654) кількість реєстрових козаків примножено до 100 тис. осіб і більше. Передача в 1667 р. московією до Польщі Правобережної України призвела серед іншого до знищення реєстрового козацтва на цих теренах, а після ліквідації в 1782 р. полково-сотенного устрою України цей особливий стан було скасовано остаточно²⁶.

На думку вже згадуваного дослідника А. І. Чуткого²⁷, унаслідок аграрного гамбіту Богдана Хмельницького козацька старшина й інші представники української провідної верхівки того часу відповідальні за розкол на східний і західний вектори колоніальної залежності козацької держави. Так Україна на більш ніж три століття втратила нагоду створити свою національну, незалежну і суверенну країну. У подальшому, як свідчать історичні джерела, козацька еліта не знаходила спільної мови, всіляко догоджала царському двору і брала участь у розбудові російської імперії, сподіваючись на захист своїх землеволодінь від Речі Посполитої та Османської імперії.

Проте віддане служіння самодержавству не допомогло ні їй особисто, ні козацькій державі. Після повернення Правобережжя Польщі під правлінням гетьманів Війська Запорізького залишилася

²⁶ Українське козацтво: Мала енциклопедія. Київ : Генеза; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. С. 419–420.

²⁷ Чуткий Андрій. Аграрний гамбіт Богдана Хмельницького. Як нерозв'язане земельне питання приречило на поразку українську революцію середини XVII століття. URL : <https://tyzhden.ua>.

РОЗДІЛ 1. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОГО ЛАДУ ТА ЗАРОДЖЕННЯ КАПІТАЛІЗМУ

лише третина території від тієї, що раніше була під владою Богдана Хмельницького. Ці землі українці називали Гетьманщиною, а московія – Малоросією²⁸. За іншою версією, саме гетьман увів у обіг назви «Мала Росія» і «Велика Росія» для інституційного відокремлення козацької держави від московського царства. Проте, як це часто трапляється в історії державотворення, первинне значення слів з часом набувало кон'юнктурного тлумачення новими поколіннями політиків залежно від міждержавних відносин і геополітичних інтересів.

Тарас Шевченко спочатку захоплювався військовими перемогами Богдана Хмельницького, але змінив свої погляди за мілітарну угоду з московією проти Польщі у своїй творчості, зокрема, в поемі «Розрита могила»²⁹:

...Ой Богдане!
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір,
На свою Україну,
Що, колишучи, співала
Про свою долю,
Що, співаючи, ридала,
Виглядала волю.
Ой Богдане, Богданочку,
Якби була знала,
У колиці б задушила,
Під серцем приспала.
Степи мої запродані
Жидові, німоті,
Сини мої на чужині,
На чужій роботі.

Богдан Хмельницький став «речником єдності народів під скіпетром православного царя», а на меморіальній дошці київського монументу, відкритому в 1888 р., був напис: «Богдану Хмельницькому единая неделимая Россия», яку було демонтовано в

²⁸ Громадський проєкт «Лікбез. Історичний фронт». URL : <http://likbez.org.ua>.

²⁹ Шевченко Тарас. Зібрання творів: У 6 т. Київ, 2003. — Т. 1: Поезія 1837–1847. С. 252–253.

1.2.1. Аграрні відносини в руслі становлення української державності та її занепад через земельне питання

1919 році³⁰. Маємо визнати, що незважаючи на Переяславські угоди, його постать залишається знаковою в історії державотворення. І в наші дні багатьма співвітчизниками він сприймається як один із символів української держави та української ідентичності.

На важливу для історичного процесу державотворення тему щодо Переяславських умов з'явилося багато суперечливих тлумачень і навіть міфів. На думку українських вчених, московський вибір дипломатії гетьмана мав такий самий зміст як турецько-кримський, шведський, семигородський чи придунайський. Основною метою був пошук сильного військового союзника в боротьбі з Річчю Посполитою за об'єднання українських земель у «державно-адміністративному устрої Війська Запорозького «по-Львів – Холм і Галич» під владою гетьмана».³¹ Здавалося б, звичайна для того часу подія в подальшому мала своїм наслідком надважливі цивілізаційні, етнокультурні, суспільно-політичні та соціально-економічні зміни на українських теренах, у тому числі в сфері аграрних відносин.

В'ячеслав Липинський (1882–1931) – соціолог, публіцист, теоретик українського консерватизму, ідеолог гетьманського руху і консерватизму, засновник української державницької історіографії, один з організаторів Української демократично-хліборобської партії та Українського союзу хліборобів-державників, дав подібну оцінку цього історичного факту, але у властивому йому стилі виразності й чіткості сфокусував увагу на головному. Плани Богдана Хмельницького полягали в тому, щоб «...розвалити Польщу й Крим при помочі Москви і – замість під іновірним султанським – під одновірним царським протекторатом Українську державу козацьку збудувати»³². Липинський узагальнює два різні погляди на Переяславські умови: перший – поширився під час руїни козацької державності в 1660–1670 рр. (занепаду визвольних ідей, розчленування території країни, втрати незалежності, страшних людських жертв і матеріальних руйнувань), другий – мав «ідеологічну форму в результаті полтавського погрому й остаточному знищенні за гетьмана

³⁰ Агєєва Віра. Українці в дзеркалі імперської літератури. Український тиждень. 14 червня 2022 р. URL : <https://tyzhden.ua>.

³¹ Переяславська рада 1654 року (Історія та дослідження)/ Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гарич та ін. Київ : Смолоскип. 2003. С. VI–VII.

³² Липинський В. Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті. Переяславська рада 1654 року (Історія та дослідження) / редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гарич та ін. Київ: Смолоскип. 2003. С. 56.

РОЗДІЛ 1. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОГО ЛАДУ ТА ЗАРОДЖЕННЯ КАПІТАЛІЗМУ

Мазепи самостійницько-державних намірів козацької аристократії <...>. Поняття «одновірна Московська держава» наприкінці ХІХ ст. було замінено поняттям «однонаціональної»³³. Така підміна понять у Переяславських умовах покладена в основу теорії «возсоединенія Руси» й надалі інтенсивно експлуатується імперською загарбницькою політикою рф в умовах Незалежної України. У цій же праці В'ячеслав Липинський наголошує, що «...прагнення істориків знайти в Переяславській угоді підстави, на яких Україна добровільно пристала до держави Московської, не дали позитивних результатів».

За таких складних внутрішньо- і геополітичних умов розпочалося гетьманство Івана Мазепи (1687–1708). З-поміж інших вчених цей період гетьманату також досліджував Б. Д. Крупницький³⁴. Як і раніше, земельні відносини залишалися невпорядкованими, рангові маєтки надавалися полковим старшинам як плата за вірну військову службу. Лише в окремих випадках у перші роки свого правління гетьман жалував землі в «спадкову посесію» (*від лат. possessio — володіння*), аби здобути симпатії та підтримку найбільш авторитетних старшин. Проте право повного розпорядження маєтком мало дещо умовний характер, оскільки не було спадковим. Гетьман всіляко захищав від царату свої повноваження наділяти старшин землями за їхню відданість. Ним практикувалося позбавлення старшин маєтків, раніше дарованих московським царем, незважаючи на Коломацький договір (25.07.1676 р.), статті якого забороняли гетьману розпоряджатися військовими землями.

Лише з дозволу Івана Мазепи новоприбулі особи могли селитися на вільних або завойованих землях. Гетьман відстоював право селян, козаків і старшин на спільне користування лісами, озерами, луками та іншими природними угіддями. Проте у разі конфліктів щодо цих земельних ділянок з монастирями рішуче захищав їхні інтереси. Як відомо з історичних джерел, гетьман надто сумлінно опікувався монастирськими землями і майном. Монастирі відігравали важливу роль у розвитку сільськогосподарського виробництва, застосовуючи прогресивні технології та всіляко підтримували зміцнення тогочасної влади. За гетьманства Івана Мазепи панщина обмежувалася двома днями на тиждень. Сеяляни отримали право оскаржувати дії пана в

³³ Там само. С. 56.

³⁴ Крупницький Б. Д. Гетьман Мазепа та його доба. Київ : Україна, 2003. С. 240.

1.2.1. Аграрні відносини в руслі становлення української державності та її занепад через земельне питання

судовому порядку. Заборонялося примушувати козаків переходити у селянський стан, а також забирати у них земельні ділянки. У володінні самого Івана Мазепи було 1954 маєтки. *Для порівняння.* Представник старшини (шляхти) в середньому володів одним маєтком із 30 селянами, тобто третину володінь середнього російського дворянина³⁵.

Козаки, що служили у війську, на відміну від селян не платили податок на землю. У той час це була своєрідна пільга за їхню віддану службу, оскільки грошового забезпечення зазвичай не передбачалося. Такі порядки гальмували розвиток аграрних відносин, адже у козаків-землеробів, як кажуть, доходили руки до землі лише в перервах між походами, які теж часто припадали на осінньо-зимову пору року. До того ж серед селян і низових козаків наростало невдоволення козацькою верхівкою через її прагнення до збагачення і обтяження сільського населення дедалі більшими повинностями. Народні протести придушувалися вірними гетьману козацькими полками.

Після поразки шведського короля Карла XII від московії у Великій Північній війні (27. 06. 1709 р.) поблизу м. Полтави, царський режим із новою силою відновив засоби розбрату й ворожнечі серед козацької старшини та домігся ще глибшого розколу. Оскільки частина запорожців не підтримала антимосковський виступ Івана Мазепи, в окремих дослідженнях стало підставою для висновків, що козаки не мали на меті сформувати власну державу. Вони нібито задовольнялися платнею, маєтками і привілеями від московії. Деякими істориками навпаки – відмічається визвольна спрямованість Запорізької Січі, боротьба старшини за автономію, але у складі інших держав.

Після поразки Івана Мазепи московський цар призначив гетьманом України Івана Скоропадського (1708–1722). У цей період суттєво звужувалися повноваження та функції, відвойовані за хмельниччини, перетворюючи її на колонію і вже не прикриваючись дипломатичними хитрощами. Українська козацька держава розглядалася московією не як васальна союзницька держава, а як одна з провінцій, що дісталася їй на правах преможця у Великій Північній війні.

³⁵ *Субтельний Орест.* Україна: історія / пер. з англ. Ю.І. Шевчука. 2-ге вид. Київ : Либідь, 1992. С. 166.

РОЗДІЛ 1. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОГО ЛАДУ ТА ЗАРОДЖЕННЯ КАПІТАЛІЗМУ

Отже, провал мазепиних планів призвів до ліквідації автономії Лівобережної України й відновлення на Правобережжі кріпосницької влади польської шляхти. На думку істориків, українська державність була зруйнована. Цей період відзначено знищенням Батурина – резиденції гетьманів Лівобережної України, загальним занепадом та кровопролитними сутичками, зокрема, й між загонами козаків. Незважаючи на чергову поразку в боротьбі за незалежність від московського царства, Іван Мазепа «став знаковою фігурою української історії <...> Не випадково до його прикладу в здобутті Україною незалежності зверталися політичні діячі 1917–1918 і 1991 рр.»³⁶. Разом із тим, за радянською традицією, в сучасній енциклопедії українського козацтва, виданій більш ніж через 10 років відновлення Незалежності, дещо по-різному оцінюються заслуги двох гетьманів в історії українського державотворення. У статті, присвяченій Богдану Хмельницькому, це – «визначний український політичний і державний діяч, полководець, гетьман України (1648–1657). Засновник Української гетьманської держави», а про Івана Мазепу скупіше – «державний і політичний діяч, гетьман України (1687–1709)»³⁷. Визнанням нащадками заслуг Б. Хмельницького є назва обласного центру в Україні.

Хоча московськими пропагандистами мазепинці, а не хмельниччина згадуються в одній конотації з петлюрівцями, бандерівцями, майданівцями, укропами та з іншими національно свідомими рухами або громадськими протестами проти неокolonіальної політики росії. До слова, розігруючи «українську карту», 10 жовтня 1943 р. Й. Сталіним було засновано Орден Богдана Хмельницького. За даними «Вікіпедії» в російських містах понад 30 вулиць названо на честь Б. Хмельницького, а в Белгороді є проспект його імені. Багаторічна тотальна державна пропаганда серед російського населення призвела до масової підтримки повномасштабної та нічим неспровокованої російської агресії проти України, що розпочалася 24 лютого 2022 р., як продовження загарбницької неокolonіальної політики 2014 року на Донбасі та анексії території Автономної Республіки Крим.

Очевидно, що «промивання мізків» торкнулося не лише росіян, а й частини українців. Через пів року вторгнення війська рф в Україну

³⁶ 100 найвідоміших українців. Київ : ТОВ «Автограф», ТОВ «КД Орфей». 2005. С. 140.

³⁷ Українське козацтво: Мала енциклопедія. Київ. Генеза; Прем'єр, 2002. С. 509, 303.

1.2.1. Аграрні відносини в руслі становлення української державності та її занепад через земельне питання

спеціально до Дня Незалежності новинний інтернет-ресурс «Фокус» провів голосування щодо символів України, які об'єднують нас у єдину націю, щоб визначити код українця. Із запропонованих 15 символів цілком очікувано у воєнний час на першому місці виявився «козак як невтомний воїн» — символ, який уособлює Збройні Сили України. На другому місці Тарас Шевченко, а Івана Мазепу посунули аж на 11 місце. Він поступився «вишиванці», «червоному борщу», Богдану Хмельницькому (5-те місце), «українській красуні», Валерію Лобановському, легендарним спортсменам та іншим номінантам на українську ідентичність.

Чому ж з двох гетьманів — Хмельницького та Мазепи — читачі віддали перевагу першому з великим відривом? На думку організаторів голосування: «Мазепа був насамперед хорошим господарником, за нього Київ і Україна зазнали великого економічного підйому. Але військова справа не була сильною стороною його особистості. Про це говорить навіть той факт, що він не зміг чітко оцінити військовий потенціал Карла XII та Петра I. Бог із нею з політичною складовою — своїм вибором Мазепа зробив саме військово-тактичну помилку. А водночас відомо, що Богдан Хмельницький був визначним полководцем, який виграв безліч битв. Оцінивши ці складові їхніх характеристик, ясно, що читачі зрозуміли, що перевага буде за Хмельницьким»³⁸.

На нашу думку, спритний прийом наведеного пояснення полягає в нехтуванні коментаторами результатів рейтингу саме «політичною складовою» того часу. Відомо, що після відмови Петра I підтримати гетьмана Івана Мазепу він був змушений укласти угоду з Карлом XII. Але попри всі військові здобутки Богдана Хмельницького, національно-визвольна війна (1648–1657) закінчилася трагічною поразкою. Переяславська угода приречла Україну на більш ніж три століття бездержавності, тотального нищення всього українського й принизливого колоніального становища. І дотепер ця сторінка в історії взаємин двох держав нібито дає підстави для поширення недругами України імперського міфу «історичної справедливості возз'єднання двох братніх народів».

³⁸ Воєнний код українця. Підсумки голосування Топ-15 символів України: козак, Тарас Шевченко, вишиванка. URL : <https://focus.ua/uk/culture/526649>.

РОЗДІЛ 1. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОГО ЛАДУ ТА ЗАРОДЖЕННЯ КАПІТАЛІЗМУ

Історія не має умовного способу, але все ж можливо не було б війни з росією, якби царат зазнав нищівного розгрому від коаліції України і Швеції. Очевидно процес формування української політичної нації ще триває, відбувається дерусифікація суспільної свідомості й деколонізація всіх сфер суспільного життя, але, на превеликий жаль, не такими темпами, як би хотілося для нашої Перемоги над ворогом на інформаційному фронті. Невеликою втіхою є те, що Іван Мазепа зображений на банкноті номіналом 10 грн, а його попередник на п'яти гривнях. Хоча НБУ, схоже, виправив цю «помилку» і 4 серпня 2023 р. презентував нову лімітовану версію монети 10 грн, на реверсі якої замість гетьмана Івана Мазепи зображений американський зенітно-ракетний комплекс Patriot. Коментарі зайві.

У відповідь на петицію до Київської міської адміністрації відновлено історичну справедливість і вулиці Лаврській повернуто ім'я Івана Мазепи, яке заподливою політикою попередників було забрано на прохання УПЦ московського патріархату. Вперше в історії Києво-Печерської лаври 11 червня 2023 року правили панахиду за її меценатом і ктитором — гетьманом Іваном Мазепою, якого за небажання коритися московії ще за життя було піддано анафемі російською імперською церквою. Богослужіння відбулося у Всіхсвятській церкві, з нагоди 325-річчя освячення храму, яка була збудована коштом Івана Мазепи.

Джерело: У Києво-Печерській лаврі вперше правлять панахиду за упокій Івана Мазепи. URL : <https://espreso.tv>.

Читачеві може здатися, що цими міркуваннями ми відхиляємося від теми дослідження, але це не зовсім так. Еволюцію аграрних (земельних) відносин можна зрозуміти лише в контексті історичних подій того часу й діяльності відомих постатей, на долю яких випала місія розбудувувати українську державність. Повертаючись до історії маємо зазначити, що, побоюючись відновлення польського землеволодіння, низове козацтво, запорізький отаман Іван Сірко і частина лівобережних полковників виступали проти Гадяцького договору (вересень 1658 р.). За згодою московського царя гетьманом проголосили Юрія Хмельницького (1677–1681), який скріпив своїм підписом у Переяславі нові угоди, що руйнували самі підвалини незалежності України, передбачені договором 1654 року. По суті Україна була поділена на ворогуючі між собою сторони – одна на боці московського царства, інша на боці Речі Посполитої. Як стверджують дослідники, не в останню чергу розбрат між українцями, низовим козацтвом і його верхівкою стався через земельне питання. На превеликий жаль, повторення подібної історії відбудеться ще не раз за весь період колоніальної бездержавності України.

1.2.1. Аграрні відносини в руслі становлення української державності та її занепад через земельне питання

Наступний гетьман Правобережжя Петро Дорошенко (1665–1676) мав намір об'єднати Україну й прохав допомоги у Туреччині, але перехід під протекторат Османської імперії призвів до ще більшого руйнування нею Правобережжя і східного Поділля. Опинившись у скрутному становищі, Петро Дорошенко втратив довіру і зрікся своєї влади на користь промосковського гетьмана лівобережної України Івана Самойловича (1672–1687).

У руслі цієї частини нашого дослідження щодо ролі земельного питання в процесі державотворення, важливо згадати першу конституцію Пилипа Орлика (1672–1742) – ідейного наступника Івана Мазепи, обраного гетьманом Війська Запорізького в 1710 році. У ній, зокрема, йшлося про звільнення земель Війська Запорізького від московської імперії, яка брутально спорудила на його окультурених землях і угіддях самарські городи (в гирлі р. Самари) та збудувала по Дніпру фортеці, щоб перешкоджати господарській діяльності, завдати значних матеріальних втрат і морально принизити козаків.

Крім того, в конституції на 150 років раніше, ніж у російській імперії пропонувалося скасувати кріпацтво. Військовим очільникам усіх станів і урядовцям заборонялося «виконувати панщину та інші приватні роботи силами козаків і посполитих ..., не посилати на сінокіс, ані на жнива, не силувати гатити греблі, не чинити насильства захопленням ґрунтів, чи примусом до невігідного їх продажу і не конфіскувати за будь-яку провину усе майно – рухоме і нерухоме»³⁹.

Конституція Пилипа Орлика, відома також як «Договори і Постановлення Прав і вольностей Війська Запорозького», була схвалена 5 квітня 1710 р. в м. Бендери новообраним провідником, козацькою старшиною та запорожцями. Нею обмежувалися гетьманські привілеї, мали переглядатися земельні володіння старшини, що збагатилися шляхом свавільного захоплення земельних ділянок, належало скасувати надмірні для селян повинності й податки, унеможлилювалась експлуатація низових козаків і селян, зберігався особливий статус запорожців. Популярним серед всього козацтва був заклик до боротьби за політичне й церковне відокремлення України від московії. Деякі західні історики конституцію П. Орлика вважають другою

³⁹ Перша конституція Пилипа Орлика. URL : <https://web.archive.org/web>.

РОЗДІЛ 1. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОГО ЛАДУ ТА ЗАРОДЖЕННЯ КАПІТАЛІЗМУ

поразкою Івана Мазепи, оскільки її положення, з одного боку, суттєво обмежували майнові можливості правлячої верхівки гетьманської держави та її схильність до олігархічної форми правління, а з іншого – розкріпачували низових козаків і посполитих, давали їм більше прав і свобод.

Проте через військову поразку Пилип Орлик, втративши підтримку й довіру українського населення, змушений був емігрувати, а прогресивні для того часу конституційні засади державотворення не були реалізовані. Намагання створити антиросійську коаліцію за участі Швеції, Великої Британії, Польщі, Австрії і Туреччини також не знайшли підтримки серед їхніх лідерів. На той час європейські монархії вже стомилися від численних воєн. Між Швецією та росією було укладено Ніштадський мирний договір (1721), що легалізував завоювання Петра I у Прибалтиці. Пилип Орлик та його однодумці змушені були припинити свою політичну діяльність серед європейських держав з метою відновлення повноважень у козацькій державі.

Незважаючи на поразку, Пилип Орлик увійшов у європейську і світову історію як автор першої української конституції, що випередила на 66 років американську «Декларацію незалежності» і майже на 80 років французьку «Декларацію прав людини і громадянина», відобразивши прогресивні думки тогочасної Західної Європи, які пов'язують з іменами Дж. Локка та Ш. Монтеск'є⁴⁰.

1.2.2. Особливості аграрних відносин на Правобережжі України

Наслідками Руїни на землях Правобережжя скористалася Польща. Відповідно до її адміністративно-територіального устрою, з 1713 року нею було створено чотири воєводства – Волинське, Подільське, Брацлавське та Київське (Київ лишався під владою росії). Для встановлення польсько-шляхетських порядків у традиційний спосіб захоплювалися незайняті землі й першочергово надавалися магнатським родам. Найбагатшими серед них були роди Любомильських, Потоцьких, Чорторійських, Браницьких, Сангушів та Ревуцьких. За дослідженнями О. Субтельного⁴¹, до середини XVIII ст. близько 40 родів володіли 80% території Правобережжя.

⁴⁰ Там само. С. 142–146.

⁴¹ *Субтельний Орест*. Україна: історія / пер. з англ. Ю.І. Шевчука. 2-ге вид. Київ : Либідь, 1992. С. 173.

Графи Потоцькі мали у власності 129 тис. моргів землі, Т. Дідушицький – 42 тис., К. Бадені – 40, князь К. Сапега – 36 тис. моргів (1 морг = 0,53 га). Водночас 598 тис. селянських дворів цього краю мали менш ніж по 2 га землі, а безземельні та малоземельні селяни становили 80% від їх загальної кількості⁴². Довідково. Мінімальний розмір земельної ділянки у власності двору повинен становити до 12 га, менший наділ не мав сенсу для раціонального господарювання.

З метою заохочення селян для постійного проживання й обробітку сільськогосподарських угідь на незайнятих територіях проводилася відповідна аграрна політика. Переселенці наділялися земельними ділянками на строк від 15 до 20 років, звільнялися від численних податків, зменшувався позаекономічний тиск тощо. Ураховуючи малоземелля в уже освоєних і густозаселених територіях, сюди переміщалися селяни з Галичини, Лівобережжя і Центральної Польщі. Як правило, наступні покоління переселенців позбавлялися так званих слобід, якими користувалися їхні предки.

Слободá, слобідка, свобода — поселення в Київській Русі, Україні, Польщі, Росії в XI—XVIII ст., жителі яких тимчасово (на 15–25 років) звільнялися від феодальних повинностей і податків. Ці пільги надавалися власниками маєтків, щоб залучити селян з інших місцевостей. По закінченні терміну пільг поселенці втрачали свою незалежність, хоча інколи користувалися ще деякими преференціями. Найбільше слобід постало у першій половині XVII ст. на Право- й Лівобережжі України.

Джерело: Словник української мови: в 11 томах. Т. 9. 1978. С. 365.

Незважаючи на деякі послаблення через феодальний гніт, до кінця XVIII ст. більшість селян ставали кріпаками, працюючи у панських маєтках по чотири – п'ять днів на тиждень. У менш заселених районах основною формою оподаткування був оброк, тобто сплата повинностей натуральними продуктами або грошми. У відповідь на позаекономічні методи примусу до праці, жорстку кріпосну залежність, нестерпні умови життя та насадження католицької віри, польської мови й культури зародився масовий Гайдамацький рух (1768), відомий в історії також як «Коліївщина» (від польських слів «*kolej*», «*rokolej*», «*kolejno*» – населення надвірної козацької служби

⁴² Леміш Юрій. Колгоспне рабство. Електронний архів українського визвольного руху. 1953. С. 5.

РОЗДІЛ 1. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОГО ЛАДУ ТА ЗАРОДЖЕННЯ КАПІТАЛІЗМУ

при магнатських помістях). Селянське народно-визвольне повстання, підтримане й іншими верствами населення та православним духовенством, поширилося на Правобережжі, а далі – на Східну Галичину, Лівобережжя та Слобожанщину. За іншими даними⁴³, центром формування гайдамацьких загонів було степове Запоріжжя. Найбільшого піднесення Гайдамацький рух отримав під проводом отаманів Олекси Довбуша, Івана Бойчука, Максима Залізняка та Івана Гонти.

У 1830–1835 рр. селянський рух під проводом Устима Кармелюка (1787–1835) охопив усе Поділля, суміжні з ним райони Бессарабії, Волині та Київщини. У ньому брали участь близько 20 тисяч селян, які боролися проти панщини, що становила шість днів на тиждень. Для польської й російської адміністрації селянський ватажок був у ті часи і залишається нині злочинцем і розбійником, а для українців – національним героєм. Образ Кармалюка зобразили у своїх творах Михайло Старицький, Марко Вовчок, Степан Васильченко, Василь Кучер та інші. Харківський композитор Валентин Костенко — автор опери «Кармелюк». Фольклорні здобутки про народного героя збирали Микола Костомаров і Тарас Шевченко, який назвав його «славним лицарем».
Джерело: Устим Кармелюк. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki>.

Незважаючи на поразку розрізнених селянських повстань через відсутність єдиного лідера і координуючого центру, вони завдали відчутного удару феодально-кріпосним режимам Польщі та російської імперії. А в подальшому мали значний потенціал стосовно генерування протестних настроїв у всіх колоніально залежних землях України й живили надію на створення національної суверенної Української держави. Тарас Шевченко присвятив гайдамаччині свою поему, в якій звертається до учасників народного руху опору феодальному гніту: «сини мої, гайдамаки!; сини мої! Орли мої!»⁴⁴. На Західній Україні повстання українських селян підтримувалося невеликими мобільними загонами до 1772 року, коли ці землі відійшли до Австрійської імперії.

⁴³ Гайдамацький рух: причини, характер, розмах. Коліївщина. URL: <https://osvita.ua>.

⁴⁴ Шевченко Тарас. Зібрання творів: у 6 т. Київ, 2003. – Т. 1: поезія 1837–1847. С. 450–512.

1.2.3. Запровадження російським царом феодалних земельних відносин

У колективній монографії, присвяченій історико-інституційному аналізу становлення підприємництва в Україні, зазначається: «після Прутського походу (1711 р.) царський уряд роздавав українські землі російським та іноземним поміщикам. Найбільші земельні пожалування дісталися Олександрю Меншикову. Його власністю стали Ямпольська волость у Ніжинському і Погарська у Стародубському полках, які раніше належали до гетьманських маєтностей. Петро I наділяв українськими землями сербських, чорногорських, волоських дворян, які під час Прутського походу перейшли на російську сторону. Так утворилися великі земельні маєтності Милорадовичів та інших вихідців з балканських територій»⁴⁵.

Разом із тим розширювалися площі і старшинського землеволодіння, яке самодержавна московія жалувала за лояльність режиму й віддану службу царському двору. У такий спосіб, «по-перше, зміцнювалися кріпосницькі привілеї старшини, укорінювалися відносини залежності та підлеглості селян, козацтво нівелювалося як самостійна й економічно незалежна політична верства. По-друге, розширювалися колоніальні зазіхання російської держави, оскільки обмежувалася влада гетьмана і старшини. Позбавивши гетьмана найголовнішого права – наділяти землею за військові звитяги й особисту відданість, цар перетворив старшину на слухняну, схильну до політичних поступок, залежну і керовану силою. Це означало остаточне утвердження імперських засад у політиці уряду Петра I стосовно України»⁴⁶.

Якщо за правління гетьманів Івана Мазепи (1687–1708) й Івана Скоропадського (1708–1722) ще зберігалися деякі повноваження щодо наділення ними земель козакам і старшині, то після проведення «Генерального слідства о маєтностях» (1729–1730) за гетьмана Данила Апостола (1727–1734) лише цар міг визначати «законність» володіння землею і кріпосними селянами.

⁴⁵ Підприємництво в Україні: історико-інституційний аналіз : монографія / [В. В. Небрат, Н. А. Супрун та ін.] ; за ред. д.е.н. В. В. Небрат ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Електрон. дані. Київ, 2019. С. 79.

⁴⁶ Там само. С. 80.

РОЗДІЛ 1. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОГО ЛАДУ ТА ЗАРОДЖЕННЯ КАПІТАЛІЗМУ

За колоніальної політики впродовж XVIII ст. власниками величезних багатств стали землевласники Кочубей, Галаган, Лизогуб, Миклашевський, Гамалія, Маркович і багато інших. При цьому, як нами зазначалося, розширення старшинського землеволодіння часто відбувалося за рахунок селянських і козацьких земель⁴⁷. Внаслідок такої аграрної політики у 1735 р. понад 35% земель, що оброблялися в Гетьманщині, стало приватною власністю шляхти. Користуючись своїми правами, урядники привласнили ще 11% земель, закріплених за відповідними посадами. Отже, менше 1% населення володіли майже 50% земель⁴⁸. Звичайно, таке самоуправство викликало невдоволення в обезземелених селян і суспільних прошарків, які їм співчували.

Останнім гетьманом Лівобережної України на козацькій раді у Глухові було обрано Кирила Розумовського (1750–1764). Гетьманщина знову стала автономією в межах російської імперії, куди входили також Київ (до 1775 р.) і Запоріжжя. У цей період сільське господарство ставало дедалі впливовішою галуззю економіки, поступово удосконалювалася система землеробства, відбувався перехід від трипільля до багатопільля. На значних площах почали вирощувати нові культури – кукурудзу, картоплю, соняшник, цукровий буряк та ін. З розширенням кормової бази набули розвитку тваринництво й інші види аграрної діяльності⁴⁹.

Катерина II змусила Кирила Розумовського (1724–1808) написати прохання про відставку з усіх постів і зректися гетьманства. На той час в особистому володінні козацького провідника було майже 100 тис. селян і багато хуторів. Як вже зазначалося, після скасування інституту Гетьманату (1764) і полково-сотенного адміністративно-територіального устрою козацької держави (на початку 1780-х рр.) було уведено військовий контингент московії і запроваджено правові, господарські, культурні та інші порядки російської імперії. Замість 10 традиційних полків засновано три намісництва – Київське, Чернігівське й Новгород-Сіверське. За розмірами території вони дорівнювали 30 губерніям метрополії. Козаків перетворювали у державних селян і кріпаків, а козацькій старшині

⁴⁷ Там само. С. 80.

⁴⁸ *Субтельний Орест*. Згадана праця. С. 165.

⁴⁹ Україна у другій половині 18 століття. Кирило Розумовський (1750–1764). Останній гетьман України. URL : <https://osvita.ua/vnz/reports/history/35680>.

надавалися привілеї, порівнянні з російським дворянством. Як вже згадувалося, земельний фонд Гетьманщини було розподілено між призначеними вельможами, що призвело до чергового занепаду одноосібного селянського двору.

Ліна Костенко, у властивій їй непримиренній манері, образно подала нам цю подію мініпоемою «Стара церковця в Лемешах»⁵⁰.

З колін звелась графиня Розумовська,
зашарудів широкий кринолін.
Чи то спіткнулась, чи на плитах ковзько,
чи на дзвіниці хилитнувся дзвін, —
і задвигтіла церква-кам'яниця,
і хрест на церкві також хилитавсь,
і хилиталась паперть і дзвіниця...
Мабуть, Грицько в землі перевертавсь.

Сюжет цього вірша нібито вигаданий і простий. Насправді має глибинний український наратив: козацька вдова і мати неофіційного чоловіка імператриці Єлизавети Петрівни у церкві рідного для козаків Розумів села Лемеші розповідає покійному чоловікові про життєві успіхи їхніх синів – графа Кирила і гетьмана козацької держави Григорія. Але Грицько — козак, якого усіяко переслідував Петро I, не поділяє радості дружини. Цим як би передав свої страждання від поразки під Полтавою, знищення Батурина й період Руїни.

За царським законом 1727 року селяни, які покидали свого пана, втрачали право на земельну ділянку й інше майно, а з 1760 року мали отримувати письмовий дозвіл на переїзд. Утративши законне право на переміщення, селяни Гетьманщини шукали притулок і захист на землях запорожців та на вільних родючих чорноземах Півдня й Причорномор'я. У подальшому освоєння й розвиток цих територій став важливим чинником боротьби України за свою незалежність і підставою для російської неокolonіальної політики під гаслом «повертаємо своє».

Для заохочення до освоєння нових земель імператорський уряд пропонував російським офіцерам і службовцям різноманітні пільги. Вони отримували в дар земельну ділянку в 40 тис. акрів (*1 акр = 0,4 га*) за умови заселення 25 селянськими господарствами. Селяни

⁵⁰ Костенко Ліна. Стара церковця в Лемешах. URL : <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=5720>.

РОЗДІЛ 1. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОГО ЛАДУ ТА ЗАРОДЖЕННЯ КАПІТАЛІЗМУ

для отримання наділу в 160 акрів зобов'язувалися відробляти лише два дні панщини замість чотирьох – п'яти. Найбільше серед завербованих селян було українців із Правобережжя⁵¹. Про це свідчить соціальна структура Лівобережної України 1795 року (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Соціальна структура Лівобережної України (1795 р.)

Соціальний стан	Чисельність, тис. осіб	У відсотках до загальної чисельності населення
Шляхта	36	1,6
Духовенство	15	0,7
Міщани	92	4,0
Козаки	920	40
Селяни	1240	53,7
Разом	2300	100

Джерело: Субтельний Орест. Україна: історія / пер. з англ. Ю.І. Шевчука. 2-ге вид. Київ: Либідь, 1992. С. 170.

Як бачимо, селяни і козаки становили понад 90% у структурі всього населення. Орест Субтельний⁵², узагальнюючи міркування різних дослідників щодо недостатньої активності українців у процесах урбанізації, виділяє:

- психологічні особливості селян;
- глибоко вкорінену любов до землі;
- родючі чорноземи й можливість забезпечити продовольчі потреби сім'ї веденням натурального сільського господарства, а згодом – і належними доходами від напівтоварного виробництва;
- низьку просторову мобільність селян і консерватизм як наслідок перших трьох чинників.

Проте, як зазначає автор, це спірні докази, адже у XVII ст. 20% українського населення проживало в містах, займаючись ремеслами і торгівлею. А на початку XVIII ст. українці (а не росіяни чи інші національності) переважали серед інтелектуальної еліти імперії. Соціально-економічні умови змінилися у XVIII – XIX ст., коли міські поселення стали центрами імперської адміністрації, де перевага надавалася росіянам з їхньою мовою і культурою. Автохтонне й корінне українське населення змушено було асимілюватися, або ж нерідко витіснялося на периферію. У 1800 р. українці складали

⁵¹ Субтельний Орест. Згадана праця. С. 170.

⁵² Там само. С.243–244.

1.2.3. Запровадження російським царатом феодальних земельних відносин

майже 90% населення краю, на Лівобережжі – до 95%, а вже у ХІХ ст. частка українців зменшилася до 80%, тоді як кількість росіян і євреїв та представників інших меншин суттєво збільшилася. Звідси, прискорення темпів комерційного і промислового розвитку в Україні пов'язується з неукраїнськими націями.

Південно-українські землі (землі Війська Запорізького низового, Кримського ханства та володіння Османської імперії) були анексовані російською імперією. Так розпочалося велике освоєння Новоросії. Мігрували сюди також російські старовіри, вірмени, греки, молдавани, німці, серби та представники інших національностей. Проте латифундистами в Новоросійській губернії ставали переважно московські чиновники, поміщики, а також українська шляхта. Для прикладу, голові Малоросійської колегії Петру Рум'янцеву в 1770 і 1775 рр. було подаровано 30 маєтків. Удруге, після Переяславського договору (1654 р.), український народ втратив свою державність на території Малоросії, зокрема й через відсутність національно свідомої еліти.

Малоросійська колегія (1722 р.) – урядовий орган москви за гетьманства Івана Скоропадського (1708–1722), була укомплектована виключно російськими вищими чиновниками, які постійно перебували в Україні. Колегія отримала право ділити владу з гетьманом. Це початок ліквідації автономії України і встановлення двовладдя. Зокрема нею запроваджено пряме оподаткування, що в 6 разів було вищим порівняно з Гетьманщиною. Із наближенням війни з Туреччиною із стратегічних міркувань у 1727 році імперська рада розпустила колегію й видала декрет, за яким «для задоволення і заспокоєння місцевого населення гетьманом має бути обрана людина достойна й віддана».

Джерело: Субтельний Орест. Україна: історія / пер. з англ. Ю.І. Шевчука. 2-ге вид. Київ: Либідь, 1992. С. 152–155.

З часом русифікація цих земель посилилася шляхом збільшення адміністративної й військової присутності, перетворення їх на губернію за участі другої малоросійської колегії і призначення лояльних до царського уряду генерал-губернаторів. Аби не викликати ненависті до росіян, селянам обіцяли нібито поліпшення їхнього соціально-економічного становища, а старшинську верхівку купували наданням більшої влади над селянами. Зокрема їх позбавляли можливості покидати своїх панів, а верхівці пропонували високі посади в імперському уряді. У 1770–1780-х рр. представники

РОЗДІЛ 1. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОГО ЛАДУ ТА ЗАРОДЖЕННЯ КАПІТАЛІЗМУ

українських родин Безбородьків, Завадовських, Кочубеїв і Трощинських поставляли російській імперії високопосадовців, які сприяли своїм землякам в отриманні впливових посад у Санкт-Петербурзі. Через це поширеною була думка про малоросійську мафію в Північній Венеції. Цим, зокрема, пояснюється слабкий опір української знаті ліквідації автономії Гетьманщини⁵³. Водночас завдяки розвитку торгівлі через причорноморські порти, землевласники розширювали площі під зерновими культурами. Значно підвищилася їх врожайність, а Україна почала заявляти про себе як житниця європейського континенту. Згодом виявилось, що це було одночасно і благом, і прокляттям народу України. У ті часи, коли населення світу відчувало гостру нестачу продовольства, родючі землі давали можливість розвивати сільське господарство й отримувати значні доходи землевласникам. А з іншого боку, це спонукало агресивних сусідів до завоювання земель, упокорення селян та нав'язування своїх соціальних порядків. Історична тяглість «ресурсного прокляття» або інституційної пастки та її вплив на процес українського націє- і державотворення, рівень добробуту населення й інші соціально-економічні та екологічні наслідки є стрижневою методичною базою нашого дослідження. Тож постійно повертатимемося до неї у різних сенсах щодо конкретних подій, територій і впливових осіб, які цинічно використовувалися (і використовуються) недругами й конкурентами, поширюючи імідж України лише як «житниці» Європи і світу.

Голобуцький В. О., аналізуючи цей період в історії державотворення, підсумовує: «На час ліквідації автономії України (1783 р.), тобто через 130 років після національно-визвольної війни (1648–1654 рр.), вільних військових посполитих уже майже не було. Лівобережні селяни знову були закріпачені. При цьому маєтки з селянами роздавалися головним чином «у вічність», не «на ранг», тобто лише на час царської служби»⁵⁴. Це означало остаточне утвердження імперських засад у політиці уряду Петра I, який проголосив у 1721 р. московське царство російською імперією, яка не могла

⁵³ *Субтельний Орест*. Україна: історія. С. 167.

⁵⁴ *Голобуцький В. О.* Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. Київ : Вища шк., 1970. С. 134.

існувати як військова потуга без остаточної колонізації земель і масового поневолення селян України.

На Лівобережжі та Слобожанщині посилювалося феодалне гноблення селян і козаків. Вони змушені були щотижнево відробляти триденну панщину, постійно вводилися нові грошові та натуральні податки. Як зазначається в історичних джерелах⁵⁵, в умовах збільшення тягаря феодалної експлуатації селянсько-козацької верстви набули практики позбавлення особистої свободи і дискримінація за релігійною та мовно-національною ознаками. Зокрема обмежувалися права селян на переселення на інші території з метою ведення одноосібного господарства, задля уникнення нестерпного ярма, переслідувань за різні правопорушення тощо. За непокору багатьох селян засилали до Сибіру.

Аграрні (земельні) відносини, запроваджені в Малоросії, суперечили століттями набутими приватногосподарській психології і звичаям українських селян щодо хліборобської праці. Про корінну відмінність українців і росіян у ставленні до власності на земельну ділянку писав Микола Костомаров (1817–1885) – видатний український та російський історик, етнограф, прозаїк, поет-романтик, мислитель, громадський діяч, етнопсихолог. «В розумінню Українця — *громада* цілком не те, що в Великорусів мір. Громада це добровільне товариство людей; хто хоче — належить до громади, а не хоче — виходить із неї; так водилося й на Запорожжі: хто хотів, приходив на Січ, хто хотів — виходив ізвідтіля з власної волі. <...> Великорус розуміє, що мір — є немов абстрактний вислів загальної волі, котра проковтує особисту самостійність кожного. Видима річ, що головна різниця виходить тут із земельної спільности. Коли член міра не може назвати своїм отой шматок землі, який він обробляє, то він уже не вільна людина. Устрій великоруського міра — є обмеження, тим то форма останнього, запроваджена владою, перенялася тим духом і значінням, що панують у Великорусів; <...> Приватна земельна власність виводиться ось яким легальним шляхом із великоруської громадської філософії: вся громада віддає свою долю в руки того, хто заступає собою владу, кого над громадою поставив Бог, і, значить, усі повинні йому коритися. Таким побитом, усе належить йому безумовно, як божому намісникові; звідси погляд, що все — боже та

⁵⁵ Гайдамацький рух: причини, характер, розмах. Коліївщина. URL : <https://osvita.ua>.

РОЗДІЛ 1. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОГО ЛАДУ ТА ЗАРОДЖЕННЯ КАПІТАЛІЗМУ

царське»⁵⁶. Завдяки таким світоглядним і поведінковим стереотипам у московському царстві інституційно зміцнилися сільські общини, «воскресивши племінний диктат більшості та зневагу до особистості».

Як відомо, становлення Української козацької держави із титульною селянсько-козацькою нацією (за В. Винниченком) було перервано остаточним розгромом Запорізької Січі в 1775 році. Втрата автономії означала утвердження феодальних порядків самодержавної московії. Після придушення антифеодальної народно-визвольної боротьби, офіційно царським указом від 1783 року було запроваджене кріпацтво. Селяни юридично потрапили під цілковиту владу української й іноземної знаті. За «Жалувальною грамотою дворянству» (1785) вона звільнялася від військової служби, зрівнявшись у правах із російським дворянством. Так козацька еліта колишньої Гетьманщини змирилася з фактичною ліквідацією автономії⁵⁷. Незважаючи на відсутність власної держави, перебуваючи під владою чотирьох імперій, чисельність українців на кінець XVIII ст. досягла 10 млн осіб (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Землі, населені українцями наприкінці XVIII ст.

Територія	Площа, тис. кв. км	Населення, тис. осіб (приблизно)
Гетьманщина, або Малоросія	92	2300
Слобідська Україна (російська імперія)	70	1000
Південна Україна	185	1000
Правобережна Україна (Річ Посполита)	170	3400
Східна Галичина (Річ Посполита)	55	1800
Закарпаття (імперія Габсбургів)	13	250
Буковина (Оттоманська імперія)	5	150
Разом	585	10000

Джерело: Субтельний Орест. Україна: історія / пер. з англ. Ю.І. Шевчука. 2-ге вид. Київ : Либідь, 1992. С. 172.

⁵⁶ Костомаров Микола. Дві руські народности. Переклав Олександр Кониський, з переднім словом Дмитра Дорошенка. Київ — Лайпціг: Українська накладня. URL : <http://sites.utoronto.ca/elul...DviNarodnosty.html>.

⁵⁷ Субтельний Орест. Згадана праця. С. 158.

1.3. Політико-економічні причини скасування кріпосного права

За однією з версій, на яку посиляється Євген Гуцало⁵⁸, виникнення стану кріпатства в московії було зумовлено необхідністю збільшення надходжень до казни, зокрема, й для завоювання нових колоній. Це змусило царський уряд запровадити заходи, спрямовані на тотальне прикріплення селян до землі. Припускається, що офіційне закріпачення селян відбулося в 1592–1593 роках. Олександр Еткінд⁵⁹ пов'язує це з подіями, що увійшли в історію московського царства як «Смутні часи» (1598–1613). Під час загальноєвропейської кризи XVII ст. ситуація погіршилася з розпадом ресурсозалежної економіки московії. Через дефіцит хутра і срібла єдиним доступним ресурсом залишалася земля. Але отримати з неї значний прибуток, застосовуючи примітивні технології, майже не можливо. З метою підвищення урожайності здійснювався перехід від вирубно-вогневого й перелогового землеробства до трипільної сівозміни (чергування озимих і ярих культур та пару). В умовах низької щільності заселення інтенсивніше землеробство вимагало осілого укладу життя селян, що забезпечувалося насильницьким поневоленням і примусовою працею.

У Соборному Уложенні, виданому в 1649 р., з'явилося два принципово нових положення: по-перше, необмежений строк пошуку біглих селян і їхніх нащадків та насильного повернення їх своєму власнику разом із сім'єю і майном; по-друге, навіть вільний від боргів селянин прикріплювався навечно до того маєтку, де його застав перепис населення 1620-х років. Селян можна було купувати, продавати і закладати переважно сім'ями. Кріпаки не могли бути стороною цивільної угоди, свідчити в суді, скаржитися на господаря тощо. Якщо панські маєтки були збитковими, держава підтримувала їх субсидіями. Від початку XIX ст. державні банки російської імперії почали пропонувати кредити під заставу земель разом із кріпаками. Через заборгованість землевласників збільшувалися зовнішні борги держави, підвищувалася інфляція та зростало невдоволення серед тогочасних прогресивних суспільних течій.

⁵⁸ Гуцало Євген. Ментальність орди. URL : <https://www.ukrlib.com.ua/books/printitzip.php?tid=4440>.

⁵⁹ Еткінд Александр. Внутренняя колонизация: имперский опыт России, пер. с англ. Макаров В. Москва. 2017. 489 с. URL : http://loveread.ec/read_book.php?id=45578&p=7.

РОЗДІЛ 1. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОГО ЛАДУ ТА ЗАРОДЖЕННЯ КАПІТАЛІЗМУ

Склалася ситуація, за якої «кріпосні субсидували імперію, а імперія – кріпацтво». До 1856 року майже 2/3 кріпаків чоловічої статі (6,6 млн душ) були закладені в державних банках, але номінально належали колишнім власникам. Маєтки, конфісковані за борги, обчислювалися десятками. Незважаючи на збитковість панських господарств і неефективність примусової праці селян, підтримання кріпацтва всіляко виправдовувалося царським урядом. Зокрема, наступним:

- а) необхідністю колонізації нових земель;
- б) збереженням дворянського стану і сімейних цінностей;
- в) відтворенням населення;
- г) примноженням сільських традицій та побуту;
- д) розвитком народної культури і промислів;
- е) охороною навколишнього природного середовища тощо.

У романі Миколи Гоголя «Мертві душі»⁶⁰, присвяченому втіленню проекту колонізації імперією нових земель, яскраво в деталях зображено життя поміщиків 30-х років ХІХ ст., талановито висміяно їхні вади й поширені звичаї російського суспільства. У кінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. феодальні аграрні відносини на українських землях вже не відповідали рівню і характеру розвитку продуктивних сил народжуваного в їхньому лоні капіталістичного ладу. На порядку денному реально затребуваними постали радикальні суспільно-політичні й соціально-економічні зміни завдяки наявності вільної робочої сили, залученню матеріальних і фінансових ресурсів для розвитку промисловості. Перешкодами на шляху затребуваних заходів були вкрай низька продуктивність сільськогосподарської праці, занепад частини поміщицьких маєтків і значне зубожіння кріпосних селян. У черговий раз наростало масове невдоволення останніх своїм майновим і політико-правовим становищем. Варто зазначити, що общинна форма землеволодіння на українських територіях було менш поширеною. Понад 80% селян Правобережжя і майже 70% Лівобережжя вели одноосібне господарство. *Довідково.* На російських територіях більше 95% селян жили общинами, землі були у колективній власності, а податки за них сплачувала община. Це принципово відрізняло українських селян від російських⁶¹.

⁶⁰ Гоголь Микола. Мертві душі. URL : <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=3>.

⁶¹ Субтельний Орест. Згадана праця. С. 228.

І все ж українські селяни підпорядковувалися московським порядкам. Згідно з Інвентарними правилами 1839 року, в умовах кріпосного ладу основними формами селянського господарства були родини, двори, тягло, напівтягло. Господарями були ті кріпаки, яким пани дали хату з господарськими будівлями і земельну ділянку для вирощування сільськогосподарських культур. Кріпацькі родини поділялися на чотири категорії:

- тяглові (мали садибу, присадибну і польову земельну ділянку до 10 дес. для самостійного обробітку та робочу худобу);
- піші (мали садибу й присадибну земельну ділянку до 5 дес., але не мали робочої худоби);
- городники (володіли садибою й присадибною ділянкою до 1 дес.);
- безземельні, або бобилі, голота, батраки, безробітні (нічого не мали крім своїх рук)⁶².

Попри різні підходи істориків до причин скасування кріпосного ладу, пристаємо до думки, що селянські повстання змусили царський уряд пом'якшити соціально-економічний гніт на селі. Лише в Україні протягом 1856–1860 рр. відбулося 276 бунтів, в яких взяли участь 2160 тис. селян⁶³. Незважаючи на те, що масові селянські повстання жорстоко придушувалися, вони спонукали царський режим переглянути економічну політику щодо кріпосного ладу.

До того ж російська імперія дедалі більше відставала в темпах розвитку від інших країн, наростала критика царизму прогресивними силами як у середині суспільства, так і від лідерів провідних держав світу. Про низьку ефективність невільницької праці свідчать такі дані: продуктивність праці російського кріпака у 1860 р. дорівнювала відповідному показникові англійського фермера майже 100 річної давності, а центральноєвропейського селянина – 1800 року. Загострення конкуренції й безгосподарність землевласників в Україні призвела до того, що дві третини з них через заборгованість були неспроможні забезпечити селян навіть зерном для висіву під новий урожай. В умовах затяжної економічної кризи другорядними

⁶² За: *Панасюк Броніслав*. Битва українців за вихід з рабства: монографія. Вибрані твори. Т. 15. Київ. 2021.

С. 572. Положення о люстрації государственных имуществ з западных губерниях, 1839. Полное собрание законов. Ст. 13036; Інвентар маетку Гетьмановки Балтського повіту на Поділлі № 477 в Києві. Центр. архіви давніх актів.

⁶³ *Субтельний Орест*. Україна: історія. С. 226.

РОЗДІЛ 1. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОГО ЛАДУ ТА ЗАРОДЖЕННЯ КАПІТАЛІЗМУ

стали інвестиції в поліпшення культури землеробства, впровадження новітніх засобів і технологій для підвищення врожайності основних культур. Отже, кріпацтво почало занепадати задовго до провєння реформ. Якщо у 1811 р. з усіх селян Російської імперії 58% були кріпаками, то до 1860 року вже 44%⁶⁴.

Дослідники також вказують на вплив західноєвропейських економічних ідей на російське суспільство. Великою популярністю серед учених і поміщиків користувалися праці Адама Сміта, зокрема «Дослідження про природу і причину багатства народів». Переконлива аргументація в його публікаціях щодо конкурентних переваг фермерського господарства до певної міри відповідала інтересам тих панських маєтків, які переходили на прогресивніші форми і методи ведення сільського господарства. Представники великих землеволодінь на власному досвіді переконувалися, що при збереженні кріпосних відносин не можливо суттєво підняти рівень продуктивності праці та її якість, підвищити ефективність використання земельних ресурсів і, зрештою, збільшити дохідність маєтку. Як це було вже не раз в аграрній історії росії, поміщики почали збільшувати площі земельних масивів, самовільно позбавляючи селян їхніх наділів.

Аграрне питання розглядалося також через призму сучасних для того часу філософських ідей. У 1814 р. перший професор філософії новозаснованого Харківського університету Й. Б. Шад (1758–1834) опублікував працю «*Institutiones juris nature*». Автор був прихильником природного права, яке несумісне з рабством. Стаття вийшла з друку в період посилення адміністративного тиску царського режиму на представників прогресивних поглядів і викликала невдоволення монархії, яка втомилася від поширених того часу ліберальних ідей, тому Й. Б. Шада звільнили з університету і вислали за кордон⁶⁵.

Про розкріпачення селян у різних суспільних верствах й інституціях мовилося за кілька десятиліть до початку радикальних реформ. З цією метою 6 грудня 1826 року при російському імператорі Миколі I (1825—1855) було створено таємні комітети, які крім питань

⁶⁴ Там само. С. 225.

⁶⁵ Пичета В. И. Противники крепостного права в начале XIX века. Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем / В. И. Пичета и др. Том 2. Издание И. Д. Сытина. Москва, 1911. С. 115–116.

державного управління мали розробляти заходи, спрямовані на ліквідацію кріпосної залежності селян. Пропозиції одного з комітетів у 1842 р. розглядалися державною радою, проте не були підтримані нею, оскільки частково обмежували права поміщиків та загрожували їхній власності на латифундії.

Усього за миколаївський період правління працювало 9 комітетів. Оскільки більшість осіб, що входили до їх складу, були прихильниками кріпосного ладу, то в документах комітетів йшлося лише про «поступове поліпшення стану кріпосних селян без матеріальних втрат для поміщиків і збереження внутрішнього спокою». Община була не лише первинною ланкою аграрних відносин. Вона була основою російської монархії, її становим хребтом. Водночас, як кажуть, не має лиха без добра. Через нерішучість та бездіяльність таємних комітетів не відбулося звільнення селян із рабського стану без земельних наділів, до чого так прагнуло дворянство. У подальшому ідея щодо звільнення селян, надання їм земельних ділянок втілювалася в реформаторських діях наступних царських урядів⁶⁶.

Інтенсивна підготовка до земельної реформи 1861 року тривала майже 5 років та супроводжувалася гострими дискусіями між представниками консервативно налаштованих груп інтересів та їхніх опонентів. Численні проєкти програм зазнавали суттєвих змін, оскільки не могли пом'якшити надто напружену суспільно-політичну ситуацію в кріпосній російській імперії. Важливо зазначити, що від участі в земельній реформі усунули державну думу та центральні державні установи. Трансформації здійснювалася через губернські та повітові землевпорядні комісії. Як зазначають історики, інших способів подолати спротив великих землевласників і здійснити радикальні аграрні реформи на той час не існувало.

Основні положення про скасування кріпосного права містились у царському маніфесті від 19 лютого 1861 р. і «Загальному положенні про селян, звільнених від кріпосної залежності», перша стаття якого проголошувала «Кріпосне право відмінено назавжди». У цих документах звільнення селян подавалось як благодійний, добровільний акт дворянства й уряду. Він мав здійснюватися шляхом відповідних

⁶⁶ Алексеев В. П. Секретные комитеты при Николае I. Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем / В. И. Пичета и др. Том 2. Издание И. Д. Сытина. Москва, 1911. С. 194–209.

РОЗДІЛ 1. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОГО ЛАДУ ТА ЗАРОДЖЕННЯ КАПІТАЛІЗМУ

угод між поміщиками і селянами. Даючи волю кріпакам, землі й надалі залишались у власності колишніх кріпосників. Тільки після підписання з поміщиком угоди про перехід на викуп такі особи переводилися в соціально-економічний стан селян-власників.

Реформа передбачала такі заходи розкріпачення селян:

- вони отримували особисту свободу і набували вільного сільського стану;
- сільські громади та їхні органи управління ставали суб'єктами з певними юридичними правами селянського самоврядування;
- поміщики відтепер мали справу з усією громадою, а не з окремими селянами;
- селянам надавалася можливість викупити земельний наділ у власність;
- запроваджувались інші послаблення влади поміщиків над селянами.

Поміщикам дозволялося лишати половину землі для власного господарювання, а решту вони мали розподілити між колишніми кріпаками. Передбачалося, що уряд виплатить кріпосникам 80% вартості земельної ділянки 5%-вими казенними цінними паперами (банківськими білетами й викупними свідоцтвами). Причому вони використовувалися переважно для погашення боргів поміщицьких господарств перед державою, що відкривало перед ними нові можливості для подальшого розвитку. Селяни ж мали повернути державі позику протягом 49 років з певними річними відсотками. Залишок вартості земельного наділу селяни зобов'язувалися виплачувати поміщикові грішми, або за домовленістю відробляти кілька днів на тиждень в його господарстві. Для селян, які не мали коштів, пропонувався маленький наділ у 2,5 акра⁶⁷.

Свої інституційні особливості при набутті правового статусу селянина-власника мали державні (поділялися на 30 категорій, включаючи майже мільйон колишніх козаків), дворові (жили при панських садибах), удільні (жили на удільних землях, виділених у 1797 р. з державних земель для утримування царського двору), селяни та кріпосні робітники (працювали на промислових підприємствах). Їхнє юридичне звільнення відбувалося за окремими законодавчими актами, але, як правило, з позбавленням земельної

⁶⁷ *Субтельний Орест*. Україна: історія. С. 227.

ділянки. Під час проведення аграрної реформи територія України поділялася на регіони з общинним і подвірним (приватним) землеволодінням.

Конкретні розміри селянських наділів визначалися місцевими положеннями. У Херсонській, Катеринославській і частково Таврійській губерніях вони становили від 3 до 6,5 десятини на ревізьку душу. *Довідково.* Ревізька душа – одиниця обліку чоловічого населення, яке в росії у XVII–XVIII ст. підлягало оподаткуванню подушною податтю. Раніше одиницею оподаткування була земельна ділянка із робочою силою.

У повітах із домінуючим общинним землеволодінням Харківської та Чернігівської губерній менший розмір наділу мав становити 1–1,5, а більший – від 3 до 4,5 десятини. Окреме «Місцеве положення» для поміщицьких селян Харківської, Чернігівської і Полтавської губерній закріплювало за ними від 2,75 до 4,5 десятини спадкових сімейних земельних ділянок. На середину 1860-х рр. більшість кріпосних селян України припинила обов'язкові відносини з поміщиками і перейшла в категорію селян-власників. Історики зазначають, що процес набуття селянами нового політико-правового і соціально-економічного статусу супроводжувався конфліктами як з поміщиками, так і з місцевою владою. Протягом березня–квітня 1861 року відбулося приблизно 640 організованих селянських виступів, в яких взяли участь щонайменше 400 тис. осіб.

Проведені реформи справили неоднаковий вплив на забезпечення селян земельними ділянками. Якщо на Правобережжі селянське землеволодіння збільшилося в середньому на 18%, то в інших місцевостях навпаки – суттєво зменшилося. За даними сучасної історіографії, в адміністративних межах тодішньої України понад 220 тис. ревізьких душ було обезземелено, 100 тис. – одержали наділи до однієї десятини, а понад 1 млн 600 тис. – до трьох десятин. Понад 94% усіх селян мали наділи до 5 десятин, що зовсім не задовольняло мінімальних потреб сімей. *Довідково.* Вважалося, що 5–8 десятин на душу забезпечували прожитковий мінімум (у сучасному розумінні) середнього за кількістю осіб домогосподарства.

Досить багато українських селян були незадоволені дискримінаційною земельною реформою царського уряду. На Лівобережжі та Південній Україні їхні землі в середньому зменшилися майже на

РОЗДІЛ 1. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОГО ЛАДУ ТА ЗАРОДЖЕННЯ КАПІТАЛІЗМУ

30%, розмір земельної ділянки на один селянський двір становив лише 18 акрів, а в російській імперії – 27 акрів⁶⁸. Після реформи 1861 року сільськогосподарські земельні ділянки стали об'єктом купівлі-продажу. В 1863–1902 рр. у такий спосіб було відчужено понад 23,6 млн десятин. Тільки за 1877–1904 рр. майже 6 млн десятин було продано поміщиками, з яких 4,5 млн (75%) придбали заможні селяни, збільшивши свої землеволодіння приблизно в 4 рази.

Групування селянських наділів з розміром до десятини і половинних наділів за кількістю ревільських душ показує пряму залежність частки площ від кількості всієї надільної землі із коригуванням на продуктивність сільськогосподарських угідь для вирощування певних культур. Наприклад, у Полтавській губернії до 1 дес. за кількістю ревільських душ мали 18,9% дворів, що становило 5,4% до загальної кількості надільної землі. На менш придатних землях Таврійської губернії 0,9% дворів обробляли 0,1% угідь (табл. 1.3). Після 1861 р. селянське землеволодіння в українських губерніях розширилося на 380 тис. дес., при цьому 344 тис. селян були відпущені на волю без земельної ділянки або з наділом до 1,5 дес. на ревільську душу, а близько 1,6 млн (61,1%) одержали від 1,5 до 3 десятин⁶⁹

Таблиця 1.3

Селянські наділи в українських губерніях після аграрної реформи 1861 р.

Губернії	Наділи до десятини		Половинні наділи	
	за кількістю ревільських душ, %	% до загальної кількості надільної землі	за кількістю ревільських душ, %	% до загальної кількості надільної землі
Волинська	0,9	0,1	6,8	2,9
Київська	0,5	0,07	3,8	1,8
Катеринославська	16,9	5,8	29,5	11,5
Подільська	0,6	0,2	6,4	3,9
Полтавська	18,9	5,4	18,9	5,4
Таврійська	0,9	0,1	30,5	9,8
Харківська	5,1	2,7	14,1	6,8
Херсонська	5,6	1,4	20,3	7,9
Чернігівська	6,4	2,1	14,0	4,6

Джерело: за Юрчишин В. В. Аграрна політика в Україні на зламах політичних епох. Історико-соціально-економічні нариси. Київ: Наук. думка, 2009. С. 84.

⁶⁸ Там само. С. 227.

⁶⁹ Юрчишин В. В. Аграрна політика в Україні на зламах політичних епох. Історико-соціально-економічні нариси. Київ: Наук. думка, 2009. С. 84.

1.3. Політико-економічні причини скасування кріпосного права

У селянському господарстві найбільш поширеною залишалася трипільна система землеробства. Поряд із нею існували перелогова та двопільна. Водночас окремі господарства почали запроваджуватися чотиріпільну й багатопільну сівозміни. Перешкодою для масового застосування прогресивніших методів ведення сільського господарства залишалася малоземелля, яке змушувало селян порушувати співвідношення й черговість культур, заорювати луки і пасовища, що негативно позначалося на розвитку тваринництва.

Визначальні наслідки реформи:

- ✓ відбулися радикальні зміни в перерозподілі власності на сільськогосподарські землі;
- ✓ товарно-грошові відносини серед поміщиків і заможних селян стали витіснити простий натуральний обмін;
- ✓ окремі господарства, залежно від природно-кліматичних умов, почали спеціалізуватися на рослинництві та тваринництві;
- ✓ поширювалися сучасніші способи використання земельних ділянок (поліпшення культури землеробства, запровадження орендних відносин, організація власного господарства тощо);
- ✓ завдяки механічним засобам обробітку аграрних угідь, вільнонайманій праці, поліпшенню структури сівозмін підвищилась урожайність основних культур і продуктивність тваринництва тощо;
- ✓ водночас негативних рис набуло сервітутне право, оскільки великі землевласники залишили за собою право володіння пасовищами, луками, водопоями, лісами, якими до звільнення також користувалися селяни. (До такого правочину ще повернемося при аналізі аграрних відносин цього періоду в історії Західної України).

На той час Україна стала основним регіоном російської імперії за показником валового виробництва пшениці. Скасування кріпосного права позитивно позначилося на продуктивності рослинництва. Якщо у 1890–1894 рр. було зібрано 82,8 млн пудів пшениці, то в 1895–1899 рр. – 97 млн пудів. Це – 65 і 68% врожаїв європейської частини країни відповідно⁷⁰. За іншими даними, на початку ХХ ст. 90% експорту пшениці російської імперії припадало на Україну, де

⁷⁰ Борисенко В. Й. Скасування кріпацтва та демократичні реформи другої половини ХІХ ст. URL : <http://borysenko.npu.edu.ua>.

РОЗДІЛ 1. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОГО ЛАДУ ТА ЗАРОДЖЕННЯ КАПІТАЛІЗМУ

збирали 43% світового врожаю ячменю, 20% пшениці та 10% кукурудзи⁷¹.

За даними Надії Темірової⁷², якщо у 1864–1866 рр. в українських губерніях валовий збір зернових культур становив 398 млн пудів, то в 1892–1900 рр. вже понад 740 млн, або більше в 1,9 раза. Основними чинниками позитивної динаміки обсягів виробництва стали розширення посівних площ і підвищення врожайності (у лівобережних і південноукраїнських губерніях на 84–86%). На поміщицькі великотоварні господарства припадало 40% валового збору збіжжя. Природно, що вони були основними постачальниками зерна на експорт, а малі й середні селянські господарства забезпечували потребу внутрішнього ринку.

Наприкінці ХІХ ст. територія України за господарсько-торговельним районуванням поділялася щонайменше на шість спеціалізованих зон сільськогосподарського виробництва: зернового господарства (Катеринославська, Таврійська і Херсонська губернії); інтенсивного цукровиробництва (Київська, Подільська, північно-західна частина Полтавської, північ Харківської, південь Чернігівської); слабкого розвитку молочного господарства (Подільська, Волинська, північ Чернігівської); тютюництва (Полтавська, Чернігівська); хмелярства (Волинська); вівчарства (Катеринославська і Таврійська губернії)⁷³.

Водночас скасування кріпаччини не поліпшило економічного становища селян. Крім виплат за отримані у власність земельні ділянки вони сплачували подушний податок і непрямі податки на цукор, тютюн, бавовну й інші платежі та збори. Станом на кінець ХІХ ст., з урахуванням компенсації за земельні ділянки, селяни сплачували у 10 разів більше податків, ніж дворяни. Після скасування подушного податку у 1886 р. та компенсаційних виплат за землю у 1905 р. більшість селянських доходів спрямовувалися на непрямі податки⁷⁴.

За дослідженнями істориків, внаслідок скасування кріпацтва розпочалися ринкові процеси у сфері аграрних відносин. Серед них

⁷¹ Субтельний Орест. Згадана праця. С. 235.

⁷² Темірова Надія. Із дідичів у капіталісти. *Український тиждень*. 5 липня 2022 р. URL : <https://tyzhden.ua/History/255249>.

⁷³ Юрчишин В. В. Аграрна політика в Україні на зламах політичних епох. С. 85.

⁷⁴ Темірова Надія. Із дідичів у капіталісти.

скорочення дворянських землеволодінь протягом останньої чверті XIX ст. В українських губерніях вони зменшилися на третину, а з початку XX ст. до 1917 року — ще на 30%. Спроби царського уряду зупинити цей процес не мали успіху. За рахунок українських дідичів (землевласників-дворян) розширили аграрний бізнес купці, міщани, а найбільше заможні селяни. За висновками Надії Темірової, модерна генерація аграріїв-підприємців формувалася вже не за спадково-становою ознакою, а за особистими спроможностями та здобутками.

Завдяки сприятливим природно-кліматичним умовам для вирощування цукрових буряків на Правобережній частині України найбільші цукроварні належали Браницьким і Потоцьким, а також Бобринським, Симиренкам, Яхненкам та Терещенкам. Наприклад, земельні володіння Миколи Терещенка сягали майже 80 тис. десятин. Йому належали п'ять цукрових заводів, винокурні й млини у Волинській, Київській, Чернігівській, Курській та Орловській губерніях. Іван Харитоненко, придбавши великі маєтки із землями і цукровими заводами, мав авторитет не лише великого землевласника, а також одного з найвпливовіших промисловців у галузі цукроваріння. Напередодні Першої світової війни його син Павло Харитоненко володів 67 тис. десятин землі у Харківській, Полтавській, Чернігівській, Курській губерніях, а ще 11 тис. десятин орендувалися⁷⁵.

Із давнини особливо цінною товарною культурою Лівобережжя України був тютюн, який задовольняв 50% потреби російської імперії. Активно розвивалися й інші види аграрного підприємництва, масштаби яких виходили далеко за межі російського впливу. На піку економічної могутності родина нащадків німецьких колоністів Софії та Едуарда Алчевських стали «королями вівчарства», володіючи 200 тис. десятин землі, або майже 8% території сучасної Херсонської області. Також до їхньої бізнес-імперії належали два десятки прибуткових маєтків на теренах нинішньої Запорізької області й Автономної Республіки Крим, у Біловезькій Пущі та Немані, а також за кордоном. Зокрема у Німеччині, Австрії, Франції й навіть у Південній Африці. Визначною пам'яткою, що дійшла до наших часів, є національний заповідник Асканія-Нова,

⁷⁵ Там само. С. 232.

РОЗДІЛ 1. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОГО ЛАДУ ТА ЗАРОДЖЕННЯ КАПІТАЛІЗМУ

створений у 1898 р. сином Софії та Едуарда – Фрідріхом Фальц-Фейном. Тепер Асканія-Нова відома як найбільший степовий заповідник Європи, одна з природних візитівок України⁷⁶. З перших днів широкомасштабної війни заповідник тимчасово перебуває під окупацією російських військ.

Біосферний заповідник «Асканія-Нова» у 1988 р. внесений ЮНЕСКО до списку еталонних територій планети, одне із семи природних чудес України. Нинішня площа угідь становить понад 33 тисячі гектарів. Третина земель Асканії-Нова, тобто 11 тисяч гектарів, – це абсолютно дика природа, якої ніколи не торкався плуг. Більше в Європі такої незайманої землі ніде не залишилося. Ще одне особливе явище для степу – це Асканійський ботанічний сад. Він займає майже 200 га, йому 150 років. Вони обидва можуть зникнути через війну, розпочату вторгненням росії й тимчасовою окупацією цієї території.

Джерело: Херсонський заповідник «Асканія-Нова» в окупації збирає пожертви через брак коштів. URL : <https://www.radiosvoboda.org>.

Більшість вітчизняних дослідників, як правило, не ідеалізують аграрну політику і скасування кріпосного ладу через невинуватені очікування для системного прориву в розвитку аграрних відносин стосовно України. Заходи були обмеженими, непослідовними і половинчастими, зокрема щодо реформи общинного землеволодіння. Надто гостро це відчувалося на початку першої декади ХХ століття. Залишки кріпосних порядків, як і до реформи, сковували ініціативу селян у становленні капіталістичних земельних відносин, не давали можливості розвиватися продуктивним силам аграрного сектору та суміжним галузям економіки. Передреволюційні події 1905–1907 рр. вимагали радикальніших змін у соціально-економічній сфері, адміністративно-територіальному устрої та розвитку органів місцевого самоврядування за безпосередньої участі сільського соціуму.

1.4. Аграрні реформи на рубежі ХІХ і ХХ століть

Спадковість інститутів і консервативність суспільних настанов російської імперії передбачувано загальмували реалізацію аграрної реформи. Через майже півстоліття після скасування кріпацтва основними суб'єктами аграрних відносин залишалися поміщицькі

⁷⁶ Водотика Тетяна. Золота рибка» херсонських степів. Історія успіху Софії Фальц-Фейн. Український тиждень. 5 лютого 2022 р. URL : <https://tyzhden.ua/History/254255>.

господарства і недореформовані селянські общини. В останніх була закладена порівняно нова фундаментальна суперечність між колективним землеволодінням і приватним характером виробництва й привласненням його результатів. Більшість земельних та інших майнових питань у відносинах з поміщиками, в тому числі щодо умов оренди земельних ділянок, вирішувалися селянами, як і раніше, через общину. В умовах наростання невдоволення селян через мало-земелля нерідко община ініціювала захоплення панських земель і фізичного руйнування їхніх маєтків. Така ситуація не влаштовувала великих латифундистів, а також інших прихильників збереження монархічної форми правління в Росії.

Вітте С. Ю. і Столипін П. А. були міністрами й очільниками урядів царського режиму в умовах кризи суспільного ладу майже 13 років поспіль: 1898–1906 рр. і 1906–1911 рр. відповідно. С. Вітте належить авторство програми реорганізації сільського господарства шляхом розвитку фермерства (1893). Його пропозиції знайшли розвиток у «Записках про селянські справи» (1904). Очолюваний ним уряд ініціював розроблення проєкту «Основні положення для зміни законодавства про селян» (1905). Цим документом, зокрема, передбачалося упорядкувати спеціальними правилами селянське надільне землеволодіння та землекористування у складі общини. Вважається, що практичні рекомендації з питань удосконалення земельних відносин С. Вітте значною мірою знайшли відображення у низці нормативних актів уряду, очолюваного П. Столипіним. Серед них указ від 9 листопада 1906 р. «Про доповнення деяких постанов чинного закону, що стосується селянського землеволодіння та землекористування», Закон від 29 травня 1911 р. «Про землеустрій» та інші⁷⁷.

Дослідники політико-економічної історії аграрних відносин майже одностайні в тому, що ці законодавчі акти мали, без перебільшення, вирішальний вплив на прийняття ключових рішень для підтримання подальшого існування імперії. Цей період діяльності російського царату відзначено використанням адміністративного й надміру жорстокого репресивного апарату насилля, у тому числі з метою зниження соціально-класової конфронтації на селі в період

⁷⁷ Реформування земельних відносин і механізм їх регулювання. Розвиток форм господарювання на селі / Федоров М. М. та ін. Київ : «Урожай». 1993. 263 с.

РОЗДІЛ 1. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОГО ЛАДУ ТА ЗАРОДЖЕННЯ КАПІТАЛІЗМУ

революційних потрясінь та придушення селян, невдоволених аграрними перетвореннями.

Не вдаючись в розбіжності економічних поглядів С. Вітте і П. Столипіна щодо майбутнього аграрного устрою царської росії, зупинимося на тому, що робило їх однодумцями і було втілено в реформах. Основною перешкодою на шляху капіталістичного розвитку сільського господарства вони вважали общину, як пережиток феодалізму, і наполягали на рівних майнових правах для селян та сприяння їхньому виходу із земельними наділами на хутори й відруби. Це мало прискорити процес розшарування селян за майновим станом і сприяти започаткуванню фермерських господарств американського типу. Практика показала, що в общині залишалися переважно бідніші селяни, які й надалі вели господарство на надільних землях. Це так званий прусський шлях еволюції земельних відносин, із домінуючим поміщицьким землеволодінням. Ми ще повернемося до цих форм господарювання, оскільки вони також вплинули на прийняття перших програмних документів більшовиками з питань політики проведення аграрної реформ після повалення ними тимчасового уряду.

У цей час друкує свої праці український вчений, державний і громадський діяч М. Туган-Барановський, присвячені політекономії пореформених трансформацій аграрних відносин: «Земельная реформа» (1905), «Национализация земли. Очерк движения в пользу национализации земли и практические выводы» (1906), «Проповедник национализации земли» (1906), «Ещё о сельскохозяйственном банке» (1911), «О кооперации» (1911), «Земельный вопрос на Западе и в России» (1912) та інші⁷⁸.

В умовах колоніально залежної економіки України були наявні елементи як американської, так і прусської моделі економіки й організації сільського господарства. На переконання П. Столипіна, мета реформи полягала в тому, щоб «підняти селянське землеволодіння..., бачити селянина багатим і достатнім. <... > Але для цього необхідно дати можливість здібному, працелюбному селянину, ... звільнитися від тих лещат, від тих теперішніх умов життя, в яких він у даний час

⁷⁸ Академік М. І. Туган-Барановський: 323 назви укр., рос. та англ. мовами. Київ, 2017. – (Бібліограф. список / ДНТБ України; № 6822). URL: http://editor.inhost.com.ua/storage/100_rokiv_nanu/Documents%20NASU/Tugan.pdf.

знаходиться. Треба дати йому можливість закріпити за собою плоди праці своєї й надати їх у невіддільну власність. Нехай там, де община ще не віджила, ця власність буде спільною, нехай вона буде подвірною там, де община вже не життєздатна, але нехай вона буде міцною та спадковою. Такому власнику- господарю уряд зобов'язаний допомогти порадою та забезпечити необхідними кредитними ресурсами»⁷⁹.

Розвиваючи свої ідеї, П. Столипін писав, «...щоб земля не виско-взула з рук селянського класу, вона не може бути відчужена особі іншого стану, надільна земля не може бути заставлена інакше, як у Селянський банк, вона не може бути продана за борги, вона не може бути заповідана інакше, як за звичаєм, крім того, обмежується можливість скуповування наділів встановленням правила про заборону продажу в одні руки, в одному повіті, більше шести вказаних наділів»⁸⁰. Сказаному більше 100 років, але актуальність рекомендацій не втрачена. Адже реформа общинного землеволодіння і колективного у формі колгоспів має багато спільного. І тоді, і нині основним суб'єктом соціально-економічних трансформацій на селі був і залишається селянин з непорушністю його споконвічного права на земельну ділянку. Проте, нинішні провідники завершального етапу земельної реформи відкрито ігнорують об'єктивні закономірності, запроваджуючи неоліберальну модель ринкового обігу прав на земельні ділянки, які призведуть до обезземелення селян і остаточне зачищення сільської території від поселенської мережі. Конкретні аргументи даного твердження будуть наведені в другій частині цього політико-економічного дослідження.

Метою реорганізації общини були наступні цілі:

- розподіл селян за майновими інтересами, узалежнення їх від своєї земельної ділянки та зменшення ризиків царського режиму від організованих селянських бунтів;
- виконання новоствореними заможними господарствами функцій опори центральних і місцевих органів влади в сільській місцевості;

⁷⁹ Столыпін П. А. Нам нужна великая страна.: Полн. собр. речей в Государственной думе и Государственном Совете. 1906–1911 гг. Москва : Мол. гвардия, 1991. С. 47.

⁸⁰ Ісаков Павло. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (1919–1921): динаміка кількісних змін, ідеологія, географія поширення. Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917—1921 років : науково-популярне видання [Архирейський Д., Ковальчук М., Красносілецький Д. та ін.]. Харків : ПРАТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус», 2017. С. 47.

РОЗДІЛ 1. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОГО ЛАДУ ТА ЗАРОДЖЕННЯ КАПІТАЛІЗМУ

- збільшення обсягів виробництва товарного хліба;
- підвищення продуктивності угідь та нарощування експортних поставок зерна за рахунок потужніших технічних засобів виробництва і технологічних нововведень у сільському господарстві;
- забезпечення міст найманою робочою силою для потреб форсованої індустріалізації країни;
- переселення мало- і безземельних селян у райони Сибіру, Північного Кавказу, Середньої Азії та інші регіони росії.

В Україні аграрні реформи, незважаючи на спротив поміщиків та інших прихильників збереження архаїчних земельних порядків, просувалися найбільш успішно, оскільки общинне землеволодіння не мало такої історії, масштабів і ментальної основи, як в інших регіонах росії. Про це, зокрема, йшлося раніше в цитованій праці Миколи Костомарова. Протягом 1907–1915 рр. сільськогосподарські угіддя загальною площею 2,8 млн десятин отримали у приватну власність на Правобережжі 48% селян, на Півдні – 42%, на Лівобережжі – 16,5%. Це становило 57% всіх селянських дворів російської імперії, які вийшли з общини⁸¹.

За іншими історичними джерелами, всього за 10 років столипінських реформ (1907–1916) в українських губерніях розірвали зв'язки з общинами 1,99 млн селянських дворів (майже 10%). Наймасовіше цей процес відбувався в місцевостях із розвиненішими капіталістичними відносинами і малоземеллям: Катеринославській, Київській, Таврійській, Харківській і Херсонській губерніях. Прикметно, що з общини виходили не лише заможні селяни для самостійного ведення господарства, а й бідняки з метою продажу земельного наділу⁸².

На нашу думку, на хід аграрних реформ значний вплив мав етнічний склад населення українських губерній російської імперії (табл. 1.4). Як бачимо, за винятком Таврійської губернії, українців у всіх адміністративно-територіальних одиницях було понад 50%, а в Подільській, Чернігівській, Полтавській і Харківській – від майже 81 до 93%. Неочікуваним наслідком селянської колонізації причорноморських степів протягом ХІХ ст. стало збільшення вдвічі площі української етнічної території. Фактично «Новоросія» за складом

⁸¹ Штичак О. М. Сільське господарство України на початку та в кінці ХХ ст. Київ : ІАЕ, 2000. С. 13.

⁸² Юрчишин В. В. Аграрна політика в Україні на зламах політичних епох. С. 95.

1.4. Аграрні реформи на рубежі XIX і XX століть

населення стала новою Україною⁸³. На початку індустріалізації українці також становили більшість, але через більшовицькі репресії заможного селянства, штучні голодомори, тотальну політику русифікації та організовану масову міграцію пролетаріату із росії в Україну для розвитку промислових центрів відбулися структурні демографічні зміни.

Таблиця 1.4

Етнічний склад населення українських губерній Російської імперії (перепис 1897 року) за розмовною мовою, %

Губернія/Мова	Українська	Російська	Єврейська (їдиш)	Польська
Волинська	70,1	3,5	13,2	6,2
Київська	79,2	5,9	12,1	1,9
Катеринославська	68,9	17,3	4,7	0,6
Подільська	80,9	3,3	12,2	2,3
Полтавська	93,0	2,6	4,0	0,1
Таврійська	42,2	27,9	3,8	0,7
Харківська	80,6	17,7	0,5	0,2
Херсонська	53,5	21,1	11,8	1,1
Чернігівська (півд. частина)	91,7	3,1	4,5	0,2

Джерело: за Грицак Ярослав. Подолати минуле. Глобальна історія України. Київ: «Портал». 2022. С. 146.

Під час реформи значно активізувалася діяльність Селянського земельного банку, адже він суттєво спростив надання позики господарствам для купівлі земельних ділянок на вторинному ринку. Законом від 18 травня 1882 року Селянський земельний банк було створено для надання іпотечних кредитів домогосподарствам на 24,5 роки (під 7,5% річних), або на 34,5 роки (під 8,5%). Селяни мали внести свою частку від вартості земельної ділянки у розмірі 20–25%. З 1906 року позики надавалися не готівкою, а цінними паперами. Для заохочення виходу селян на відрубви й хутори шляхом поділу общинних земель і сільських товариств позики можна було отримати під заставу надільних ділянок. Угоди з купівлі сільськогосподарських угідь селянами укладались на місці, тоді як товариствами – за погодженням із петербургом. Крім того, одноосібникам позика надавалася у розмірі 90% вартості земельної ділянки, а товариствам – 80%⁸⁴.

⁸³ Грицак Ярослав. Подолати минуле. Глобальна історія України. Київ: «Портал». 2022, С. 145.

⁸⁴ Герасимчук О. М. Діяльність Селянського поземельного банку в роки столипінської аграрної реформи (1906 – 1911). URL : <https://www.google.com/search?>

**РОЗДІЛ 1. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ
У ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОГО ЛАДУ ТА ЗАРОДЖЕННЯ КАПІТАЛІЗМУ**

За два роки до Столипінської реформи (1883–1905) селяни отримали 13 672 позики на купівлю 199,2 тис. га земель, що становило 22,7% і 2,2% відповідно від загального обсягу проведених транзакцій у цей період. За наступні 6 років (1906–1911) суб'єктний склад учасників купівлі/продажу земельних ділянок, а це сільські общини, товариства і селянські домогосподарства, порівняно з 1883–1905 рр. змінився докорінно: домогосподарства уклали 87,3% від усіх транзакцій на придбання 36% земельних площ, які були на ринку. Це більше у 3,8 і 16,4 раза відповідно (табл. 1.5).

Таблиця 1.5

**Рух позик, виданих Селянським земельним банком,
та кількість купленої землі в 1883 – 1911 рр.**

Роки	Сільські общини		Товариства		Домогосподарства		Усього	
	Кількість позик, од.	Кількість землі, тис. га	Кількість позик, од.	Кількість землі, тис. га	Кількість позик, од.	Кількість землі, тис. га	Кількість позик, од.	Кількість землі, тис. га
За 1883 – 1905	6256	2114,5	40254	6732,1	13672	199,2	60182	9045,8
Частка купівлі	10,4	23,4	66,9	74,4	22,7	2,2	100%	100%
1906	396	192,8	2130	369,5	589	9,0	3115	571,3
1907	793	384,1	3340	617,3	1246	18,1	5379	1019,5
1908	708	247,3	4566	700,0	14103	166,5	19377	1113,8
1909	525	116,0	4670	675,8	45524	549,4	50719	1341,2
1910	531	149,9	4817	598,8	64362	945,1	69710	1693,8
1911	293	66,9	4333	530,3	60701	930,4	65327	1527,6
За 1906 – 1911	3246	1157,1	23856	3491,7	186525	2618,6	213627	7267,4
Частка покупців	1,5	15,9	11,2	48,1	87,3	36,0	100%	100%
1906 – 1911 до 1883 – 1905, %	51,9	54,7	59,3	51,9	13,6 раза	13,1 раза	355,0	80,3
За 1883 – 1911	9502	3271,7	64110	10223,9	200197	2817,8	273809	16313,4
1906 – 1911 до 1883 – 1911, %	34,2	35,4	37,2	34,1	93,2	92,9	78,0	44,5

Джерело: Шпичак О. М. Сільське господарство України на початку та в кінці ХХ ст. Київ : ІАЕ, 2000. С. 70.

Усього за 1883–1911 рр. у губерніях України Селянським земельним банком було видано 273,8 тис. позик на купівлю 16,3 млн га сільськогосподарських угідь. На домогосподарства припадало 73,1% від усіх позик і 17,3% площ. Середній розмір земельної ділянки на одну позику становив 33,1 га, а на домогосподарство – 9,5 га, або в 3,5 раза менше. Понад половину від кількості усіх позик і площ придбаних земельних ділянок припадало на 3 із 10 губерній (Полтавську, Подільську і Київську).

Ціна гектара землі, що придбавалася в Селянському земельному банку, була на 9–16% вища, ніж при купівлі у Дворянському земельному банку. По окремих губерніях у 1907–1911 рр. вона коливалася в межах від 145 крб у Таврійській до 246 крб у Подільській. Наприклад, у Київській губернії гектар землі можна було купити за 210–217 крб. На той час це було еквівалентно реалізаційній ціні 3 т озимої пшениці, або 21–22 т картоплі⁸⁵.

Зрозуміло, що основна пропозиція на ринку земельних ділянок формувалася поміщицькими господарствами, а покупцями були успішніші економії та заможні селяни. Всього ж поміщиками за 52 роки (1863–1914) в Україні було продано більш ніж 10 млн дес. сільськогосподарських угідь⁸⁶. Завдяки спирятливим умовам кредитування у 1906–1914 рр. стався другий після 1901–1905 рр. сплеск цін. У середньому вони зросли майже на третину в. п. (від 710 до 933) із коефіцієнтом відставання 1,75 у Лісостепу (188) порівняно зі Степом (329 в. п.) (табл. 1.6). Як виявиться згодом, така цінова кон'юнктура не влаштовувала більшість селян через спекулятивний перепродаж ділянок інвесторами, загрозливу заборгованість Селянському земельному банку, що викликало масове невдоволення, яке наростало при наближенні революційних подій 1917 року.

Таблиця 1.6

Динаміка цін на земельні ділянки в українських губерніях, %

Роки	Степ	Лісостеп	Територія України
1863–1865	100	100	100
1871–1875	186	144	157
1881–1885	271	232	243
1901–1905	1114	584	710
1906–1914	1443	772	933

Джерело: за Юрчишин В. В. Аграрна політика в Україні на зламах політичних епох. С. 99.

⁸⁵ Штичак О. М. Сільське господарство України на початку та в кінці XX ст. Київ : ІАЕ, 2000. С. 68.

⁸⁶ Дубровський С. М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма. Москва : Наука, 1972. С. 232.

РОЗДІЛ 1. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОГО ЛАДУ ТА ЗАРОДЖЕННЯ КАПІТАЛІЗМУ

Сумарно за 1906–1916 рр. Селянський земельний банк продав українським селянам 596,4 тис. десятин угідь, що належали переважно поміщикам. За цей період загальна площа в обробітку селянських господарств зросла на 41%. Згідно з даними перепису 1916 року, середня площа селянського господарства (двору) в Придніпров'ї становила 9,4 десятини. Забезпеченість землею була різною на півдні та сході України: у Таврійській губернії – 13,5 дес., Херсонській – 10,2, Катеринославській – 8,7, Харківській і Полтавській – по 5,7, Чернігівській – 4,5, Подільській і Волинській – 4,3 і Київській – 3,7 десятини. На східних етнічних землях землезабезпеченість була вищою, ніж на західних. Зрозуміло, що це середньостатистичні показники, загалом же земельні угіддя серед селянських господарств розподілялися вкрай нерівномірно. Володіючи 65% усіх земель, 10% мали понад 10 десятин загальною площею 30%, а 35% господарств – до 3 дес., що становило лише 6% усіх сільськогосподарських угідь⁸⁷.

Незважаючи на строкатість розподілу земель серед селянських господарств, вони активно утверджувалися в сільськогосподарському виробництві. У 1916 р. на них припадало 81,4% посівних площ, у тому числі під соняшником – 93,3, картоплею – 81,1, овочеваштанними культурами – 94,4, тютюном – 96,2%. У загальному поголів'ї тварин селяни утримували 89,5% коней, 89,9 – великої рогатої худоби, зокрема 93,6 корів, 92,9 – свиней, 71,6% овець⁸⁸.

Через малоземелля і бідність протягом 1896–1906 рр. на Далекий Схід російської імперії було переселено майже 1,6 млн українських селян, а з 1906-го по 1912-й – близько мільйона осіб, але майже чверть із них з різних причин повернулася назад⁸⁹. Зокрема через відсутність прийняттого житла, завищені очікування щодо можливості швидко розбагатіти, неврожайні роки, несприятливі природно-кліматичні умови, конфлікти українців із місцевими жителями на мовному і релігійному ґрунті й труднощі невлаштованості побуту, особливо на перших порах. І все ж, у 1914 р. на Далекому Сході постійно проживало до двох 2 млн українців⁹⁰.

⁸⁷ Заставний Ф. Д. Україна. Природа, населення, економіка. Навчальне видання. Львів : Апріорі, 2011. С. 315.

⁸⁸ Сельское хозяйство Украины. Харьков : Изд. отдел Наркомзема, 1923. С. 37.

⁸⁹ Столипінська аграрна реформа в Україні та її наслідки. URL: // <https://stud.com.ua>.

⁹⁰ Субтельний Орест. Україна: історія. С. 233.

Довідково. Усі селяни-переселенці при виході з общини одержували грошову компенсацію за свій земельний наділ, їм надавались пільги на проїзд залізницею разом з інвентарем та худобою, а також матеріальна допомога на обзаведення господарством і соціальні потреби, на безоплатне медичне обслуговування тощо.

На думку фахівців, заплановані аграрні перетворення потребували щонайменше двадцятирічного періоду, проте були призупинені значно раніше – у 1911 році. Хоча окремі дослідники вважають, що період столипінських реформ тривав до 1913 – початку 1914 рр. і навіть продовжувався до жовтневого перевороту в петербурзі 1917 року.

Ми схилиємося до хронологічних меж 1906–1911 рр. Дані табл. 1.4 засвідчують, що упродовж 1911 року порівняно з 1910 роком кількість позик Селянського земельного банку із продажу земель запасу та під заставу придбаних земель зменшилася для сільських общин на 238 (43,2%), товариств – на 484 (10%) і домогосподарств – на 3661 (5,2%). Дослідники пов'язують це із поступовим згортанням земельної реформи та трагічною смертю її фундатора. Декретом тимчасового уряду в 1917 р. було скасовано усі програми царського режиму, в тому числі й аграрні (земельні) реформи. Також призупинено всі операції Селянського земельного банку, а декретом Радянської влади від 8 грудня 1918 року його було ліквідовано. Адже сільськогосподарські угіддя стали винятковою монополією держави із заборонаю купівлі/продажу та обмеженням інших правочинів щодо розпорядження земельними ділянками. Проте досвід роботи Селянського земельного банку у створенні «міцних селянських господарств» може бути повчальним в умовах запровадження ринкового обігу прав на земельні ділянки сільськогосподарського призначення, розпочатого у липні 2021 року.

Незважаючи на певні результати, столипінська земельна реформа так і не виконала головного завдання реформаторів – селяни не стали опорою царському режиму, вона не усунула непримиренне класове протистояння між багатими і бідними, не зменшила соціально-економічну напругу в сільській місцевості. Навпаки, ситуація ще більше загострилась, а конфлікти почастишали, чим і скористалися ліворадикальні партії росії та їхні однодумці в Україні.

Висновки до розділу 1

Общинна власність на сільськогосподарські землі, привласнювальне (збиральне) землекористування, низький рівень продуктивних сил і ведення натурального господарства не заохочували до розширеного відтворення виробництва, раціонального використання земельних ресурсів, що разом з іншими чинниками гальмувало розвиток аграрних відносин і соціально-економічний поступ загалом. Згодом земельні угіддя було розподілені між дворами й вони набули форми приватної власності. Усі засоби виробництва, включаючи продуктивну і робочу худобу, а також інвентар перебували у власності двору. У спільному володінні залишилися лісові й водні угіддя та пасовища. Завдяки підвищенню продуктивності рослинництва і розвитку тваринництва відбувалося чергове поглиблення суспільного поділу праці та виробничої спеціалізації сільського населення.

Феодальні аграрні відносини періоду IX–XII ст. вибудовувалися в межах Київського, Галицько-Волинського, Чернігівського, Переяславського, Новгород-Сіверського та Тмутороканського князівств. Князі, бояри, їхні васали та церква примножували свої землеволодіння шляхом завоювання нових або переділу вже освоєних територій. Їхні права на володіння, розпорядження та користування землями, у тому числі й передачу в спадок, захищалися феодальним законодавством.

Унаслідок народно-визвольних змагань (1648–1654) значну територію Правобережної України було звільнено від польсько-литовської залежності. Українська козацька держава поставала в умовах домінуванням селянської, церковної та державної власності на землю. Проте через протистояння у вирішенні земельного питання козацької верхівки та низових козаків і селян була змарнована історична нагода створення національної держави. Вона поступово перетворилася на внутрішню колонію російської імперії. Скасування кріпосного права на колоніально залежних землях України російською імперією і Австро-Угорською монархією спровокувало переділ сфер впливу і територій між цими метрополіями, сприяло активізації національно-визвольного руху, загострювало соціально-економічні суперечності та наблизило революційні події 1905–1907 рр. і 1917 року як у центрі російської імперії, так і на її окраїнах.

Історичні етапи розвитку аграрних відносин і діяльність знакових постатей періоду Української козацької держави підтверджують, що питання власності на землю завжди перебувало в епіцентрі українського державотворчого процесу, оскільки торкалося життєво важливих потреб та інтересів усіх верств населення. З позиції політекономії аграрних (земельних) відносин, вони переплелися у складний вузол нерозв'язаних проблем, неодноразово доведених до збройних конфліктів між малими і великими землевласниками, до боротьби за просторову справедливість між окремими групами й сусідніми територіями, до військового протистояння між державами за природні ресурси та вигідні геополітичні союзи тощо. Тобто політекономія аграрних відносин через зіткнення приватних, групових, корпоративних, суспільних, державних і міждержавних інтересів мала фундаментальний, всеосяжний, різносторонній та багатосуб'єктний вплив на процес українського державотворення.

Після реформи 1861 року земельні ділянки сільськогосподарського призначення стали об'єктом купівлі-продажу. В 1863–1902 рр. було відчужено понад 23,6 млн десятин. Тільки за 1877–1904 рр. майже 6 млн десятин продали поміщики, з яких 4,5 млн придбали заможні селяни, збільшивши свій земельний капітал приблизно в чотири рази. У сільському господарстві, як і до реформи, переважала трипільна система землеробства. Поряд із нею існували перелогова та двопільна. Почали запроваджуватися чотиріпільна й багатопільні сівозміни. Водночас перешкодою для масового застосування прогресивніших методів ведення сільського господарства залишалося малоземелля, яке змушувало селян порушувати співвідношення й черговість культур, розорювати луки і пасовища, що негативно позначалося на розвитку тваринництва.

Про інерційність інститутів феодалізму, консерватизм тодішньої влади й сільського соціуму свідчить той факт, що основними суб'єктами земельних відносин, через майже півстоліття після скасування кріпацтва, залишалися прибуткові поміщицькі економії, міцні селянські господарства й економічно неспроможні селянські общини. В останніх було закладено нове протиріччя між колективним землеволодінням і приватним характером виробництва та особистим привласненням його результатів. Більшість земельних й інших майнових питань у відносинах з поміщиками, в тому числі

РОЗДІЛ 1. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОГО ЛАДУ ТА ЗАРОДЖЕННЯ КАПІТАЛІЗМУ

щодо умов оренди земельних ділянок, сервітутів та інших привочинів, вирішувалися селянами, як і раніше, через общину.

На 1917 р. максимально зросли ціни на сільськогосподарські землі, збільшилася податкова заборгованість селян, зменшилися селянські землеволодіння, спостерігалось загальне збіднення домогосподарств. Черговою хвилею масового невдоволення аграрними реформами уміло скористалися радикальні політичні сили для повалення слабкого царського режиму, який втрачав підтримку населення через поразку в Першій світовій війні.

РОЗДІЛ 2

АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

Після жовтневого (1917 р.) перевороту в росії були проголошені соціалістична революція, ліквідація капіталізму та перехід до побудови справедливішого суспільства для трудящих мас. Радикальні аграрні перетворення у 1920–1930-х рр. на більшій частині України відбувалися під тиском російської влади і терору червоної армії. Західноукраїнські території в цей історичний період належали Австрійській монархії, тож усі трансформації у сфері земельних відносин і характеру розвитку продуктивних сил мали певні особливості щодо способів обезземелення селян і перетворення їх на найманих працівників та трудових мігрантів. Незважаючи на масовий збройний спротив селянських мас, соціалізм на селі переміг «повністю і остаточно» на сім десятиліть, або майже для трьох наступних поколінь українців.

2.1. Аграрна політика Української Народної Республіки та Гетьманату 1917–1921 років

Перебіг аграрних реформ та процесів націє- і державотворення у 1917–1921 рр., що визначили подальшу долю селян і України як незалежної держави, вимірювалися не роками, а місяцями й навіть тижнями. Стрімка зміна подій дещо ускладнює тримання у фокусі послідовність і логіку земельних реформ цього періоду. Прийняті декларативні рішення, не втілюючись на практиці через відсутність адміністративних важелів, скасовувалися черговою владою, у якій також були проблеми з легітимністю. Ускладнювали ситуацію на селі деструктивний вплив тимчасових урядів революційної росії та відверто загарбницька поведінка сусідніх держав. У цей період закони вважалися лише фіксацією поточної політичної кон'юнктури (деклараціями про наміри), а не нормами, обов'язковими для поточного виконання, тим більше – орієнтацією на майбутнє.

РОЗДІЛ 2. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

Водночас з упевненістю можна стверджувати, що основною рушійною силою в різних протиборчих політичних таборах була «селянська людність» різних станів – латифундисти, заможні господарі, малоземельні та безземельні селяни. Вони становили 85% усього населення, промислових робітників було не більше 4%, причому цей клас в основному представляли росіяни, що переїхали в Україну раніше і під час загарбницької війни. Отже, селянство було головною і наймасовішою «виборчою опорною силою».

Селяни через військові національні й регіональні організації та зібрання (з'їзди, віче, товариства, спілки тощо) делегували своїх представників у Центральну Раду, уряд УНР й інші державні інститути. Вони відігравали ключову роль у революційних перетвореннях. Тож можна говорити про своєрідну «диктатуру селянства» і побудову «селянсько-робітничої», а з урахуванням аграрної політики УНР – «хуторянсько-панської» держави в опаленій революційними подіями Україні. Адже для «диктатури пролетаріату» і «робітничо-селянської» держави, як пропонували більшовики, не було достатньої соціальної бази. Селянство було опорою українських есерів. Останні, як і більшовики, потурали інстинктам селянських мас демагогічними обіцянками безоплатного надання землі у приватну власність. Разом доводили «найспокійніший елемент до сказу, розпалюючи темні інстинкти мас до божевілля й посунули їх на всякі злочинства»⁹¹.

У найбільш помітних українських громадсько-політичних діячів – Михайла Грушевського (1866–1934), Володимира Винниченка (1880–1951), Симона Петлюри (1879–1926) та наближених до них осіб, на початках була стійка віра у соціал-демократичні ідеї, як магістральний шлях до відносин з російською метрополією на федеративних засадах «національно-персональної автономії» УНР у всіх життєво важливих сферах. Тогочасні лідери політичних рухів не уявляли собі без росії втілення споконвічних прагнень народу до побудови незалежної української держави з метою відродження української нації.

Соціалістичні ідеї були панівними серед інтелігенції, тому в традиціях народництва вони поширювалися серед українців Лесею

⁹¹ *Винниченко Володимир*. Відродження нації. Част. II. Репринтне видання 1920 року. Київ: Вид-во політичної літератури України. 1990. С. 192–193.

Українкою (1871–1913), яка вперше переклала «Маніфест комуністичної партії», Іваном Франком (1856–1916), Михайлом Драгомановим (1841–1895) та іншими авторитетними інтелектуалами. Останній запропонував своєрідну «формулу української ідентичності: оскільки на українських землях більшість становить українське селянство, то, за місцевих обставин, кожен українець має бути соціалістом, а кожен соціаліст – українцем»⁹². Іван Франко втілював цей національно-соціальний наратив, називаючи себе «селянським сином», хоча походив із напівшляхтської родини. Про діячів тогочасної київської «Громади» говорили, що вони в одній кишені носять «Кобзар» Тараса Шевченка, а в іншій «Капітал» Карла Маркса⁹³.

Нічого надзвичайного в цьому не було, адже капіталістична система перебувала в кризовому стані і виявила свої найгірші сторони, а царська росія була найвідсталішою імперією у світі, а що вже казати про Україну – одну з її провінцій. До того ж захоплення теорією соціалізму, ідеями соціальної справедливості, рівності й братерства, міжнародного пролетарського єднання було універсальним трендом суспільної думки в багатьох країнах Європи і світу. Селянські маси й передова інтелігенція покладали великі надії на революційні перетворення. За історичною традицією, західні ідеї українськими провідниками громадських рухів засвоювалися не сутнісно, а поверхово у догматичній і навіть ортодоксальній формі. А це, своєю чергою, поставало на перешкоді розумінню політними елітами шляхів побудови нового постколоніального суспільства в Україні.

Володимир Винниченко⁹⁴ виклав власне розуміння політичного спектру УНР. До його думки варто дослухатися, адже він стояв біля витоків української державності, був членом і заступником голови Української Центральної Ради (УЦР), керував урядами, був генеральним секретарем внутрішніх справ, автором та співавтором усіх головних законодавчих актів УЦР, у тому числі чотирьох Універсалів, очолював українські делегації на перемовинах із тимчасовими урядами в петрограді, як голова очолював Директорію УНР. У праці

⁹² Грицак Ярослав. Подолати минуле. Глобальна історія України. Київ: «Портал», 2022. С. 173.

⁹³ Винниченко Володимир. Згадана праця. С. 173.

⁹⁴ Там само. С. 89–91.

РОЗДІЛ 2. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

«Відродження нації» автор запевняє читача в неупередженості й відстороненості від національних почуттів і партійної належності, від особистих симпатій або антипатій та в дотриманні принципу об'єктивності при висвітленні «боротьби українства за визволення своєї нації».

Хоча під час ознайомлення з його публікаціями не покидає відчуття, що для В. Винниченка непрості випробування владою стали особистою історією досягнень і поразок на шляху українського націє- і державотворення. Підтвердженням цієї тези є занадто емоційні характеристики, які він дає своїм сподвижникам по Центральній Раді й Генеральному Секретаріату, очільникам Гетьманату, членам тимчасового уряду росії, німецьким і білогвардійським генералам та іншим діячам, причетним до революційних подій в Україні. Аналізована праця написана, як кажуть, по гарячих слідах в еміграції, тож зміст, що криється між рядками, та її тональність передає глибокі переживання й внутрішній стан автора. Подальший аналіз діяльності В. Винниченка, його прагнення через рішення Універсалів створити «єдиний революційний фронт із російською демократією» задля національного визволення і повалення Гетьманату, дає підстави вважати, що фраза: «Або Україна буде соціалістичною, або ніяка!» належить саме йому.

На думку В. Винниченка, члени українських партії були демократами, республіканцями, національними революціонерами, а не соціалістами. Водночас всі змушені були позиціонувати себе соціалістами (соціал-демократами, соціалістами-революціонерами, соціалістами-федералістами, соціалістами-самостійниками). Це відповідало суспільним запитам і настроям того часу, очікуванням революційно налаштованих трудових мас. Оскільки селяни і робітники вірили тільки соціалістам, то всі погоджувались із соціальною політикою соціалістичних партій Центральної Ради. В іншому випадку можна було лишитися політичної підтримки своїх симпатиків. Центральна Рада була представлена в основному дрібною буржуазією за повної відсутності представників великого капіталу, адже свого часу козацька старшина «продала царизмові свою націю за маєтки, чини і привілеї».

Проте з політико-економічних міркувань партійні програми в частині земельних відносин мали принципові розбіжності. «Це було

іменно те питання, на якому могла розбитися єдність, бо дві найвпливовіші течії українства – соціал-демократи й соціалісти-революціонери, – розв'язували це питання кожна по своєму»⁹⁵. Універсали Центральної Ради УНР та ухвали Генерального Секретаріату України підтримували в цілому селянські накази про земельну справу Першого Всеукраїнського селянського з'їзду, який проходив з 28 травня по 2 червня 1917 р. в Києві. У роботі з'їзду взяли участь 2500 делегатів, які представляли всі губернії України та місцевості, де переважало українське населення – Київську, Волинську, Подільську, Полтавську, Чернігівську, Катеринославську, Харківську, Херсонську, Таврійську, а також селяни Кубані та Донщини.

Зокрема Третій Універсал від 20 листопада 1917 р. конкретизував постанову Першого Універсалу від 10 червня 1917 р., ухваливши таке рішення: «Віднині на території УНР існуюче право власності на землі поміщицькі й інші землі нетрудових господарств сільськогосподарського призначення, а також на удільні, монастирські кабінетні та церковні землі – скасовується»⁹⁶. Зазначалося також, що ці землі є власністю усього трудового народу і мають перейти до селян без викупу. Упорядковувати земельні відносини до Всеукраїнських установчих зборів доручалося Генеральному секретареві земельних справ.

Про світоглядну невизначеність і позірну соціалістичну риторіку Центральної Ради свідчить факт засудження нею жовтневого 1917 року перевороту в петербурзі й захоплення влади пролетаріатом і селянством. Тож логічно, що за УНР влада в Україні перейшла до великої неукраїнської буржуазії й бюрократії. В. Винниченко визнає: «Ми в соціальну революцію зовсім не вірили (хоч і говорили в своїх резолюціях за большевиками гучні слова), ми вірили в непохитність буржуазного ладу, вірили в міцність буржуазних держав, прагнули й собі такої ж держави «як у людей», отже й шукали признання й піддержки таких солідних фірм, як Германія, Австрія, Англія, Франція, а не якоїсь там дикунської, хаотичної, соціалістичної Великоросії. І через те почували представників цих солідних фірм ріднішими собі й потрібнішими». [Тут і далі цитуємо мовою оригіналу].

⁹⁵ Винниченко Володимир. Згадана праця. Ч. I. С. 181.

⁹⁶ Там само. Ч. II. С. 76.

РОЗДІЛ 2. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

Як наслідок, найвпливовіші політичні течії українства – соціал-демократи і соціал-революціонери вбачали різні підходи до розв'язання земельної проблеми. Перші віддавали перевагу розвиненим великим господарствам і пропонували зберегти їх від подрібнення й поділу земель та майна. При цьому бралася до уваги суто індивідуалістична система селянського господарства в Україні. Вони критикували земельну програму соціалізації землі соціал-революціонерів, які переписали її в російських есерів, не рахуючись з приватновласницькою психологією селян, традиціями господарювання й соціально-економічною ситуацією в Україні. Як відомо, соціалізація землі мала бути удосконаленням та «обкультуванням» селянської общини. Згодом намагання втілити цю програму силовими засобами призвело до класової ворожнечі на селі, нищення панських маєтків і безконтрольного самозахоплення їхніх земель селянами. У підсумку такі дії стали на перешкоді формуванню інституту приватної форми земельної власності, що мала тривалу історичну обумовленість на теренах України.

Незважаючи на те, що в Україні «ячейка соціалізму – община» не набула такого поширення як у росії, українські есери використали свою монополію на обстоювання інтересів трудового селянства і, як тоді вважалося, ними було знайдено тимчасовий компроміс. Приватна власність на землю скасовувалася, а всі землі без викупу мали передаватися в Український Земельний Фонд, яким завідує сам народ через Український сейм, повітові та волосні земельні комітети, вибрані на демократичних принципах. «Бажано, щоб зразкові господарства передавалися сільськогосподарським товариствам. Ліси, води, копальні й нижчі земельні надра в межах України визнаються власністю всього народу. Видатки по земельній реформі платить держава»⁹⁷.

Останнім Четвертим Універсалом, датованим 9 (22) січня 1918 р., проголошено, що Українська Народна Республіка розриває зв'язки з більшовицькою росією і стає «самостійною ні від кого незалежною, вільною суверенною державою українського народу». Цим актом зазначалося також, що Комісія в земельних справах розробила закон про передачу землі селянам без викупу, взявши за основу скасування

⁹⁷ Винниченко Володимир. Відродження нації. Ч. I. С. 183.

приватної власності й соціалізацію земель. Передача земельних ділянок земельними комітетами трудящим масам має відбутися ще до початку весняно-польових робіт. Ліси, води й усі підземні багатства, як добро українського трудового народу, переходять у розпорядження Народної Української Республіки.

В. Винниченко так згадує останній день діяльності Центральної Ради УНР після захоплення її німцями 28 січня 1918 року: «Вона зібралася наступного дня нашвидкоруч ухваливши Конституцію УНР (що характерно для Центральної Ради), в останній момент прийняла зміну до закону, по якій соціалізації не підлягала власність у 30 десятин»⁹⁸. Автор визнає, що зрадили селянство в земельному питанні, будучи радикалами лише в Універсалі. «Але ... бути в життю такими радикалами не змогли. Переведення в дійсність наших постанов одбувалось нерішуче, неупевнено, з огляданням на поміщицтво, з прислуханням до гвалту фабрикантів, заводчиків. Ми навіть мусіли давати «роз'яснення» панам поміщикам. Голова Генерального Секретаріату через кілька днів по випуску Універсалу мусів заспокоювати великих землевласників, цукрових заводчиків і інших переляканих панів, натякаючи їм, що хоч земля й одбирається у них, але, може, якось буде їм і відшкодовання. <...> Ми зовсім не хотіли бути большевиками, які «вносили анархію» в індустрію, які «демагогічно» одбирали в поміщиків землю й без усяких церемоній віддавали її селянам»⁹⁹.

Незважаючи на бажання провідників УНР догодити всім верствам суспільства, «лівим» і «правим» партіям, політичний курс на соціалізацію землі, скасування приватної власності на землю та передачу її селянам (квітень 2018 р.) «фактично розгорнув класову боротьбу в селах, призвів до безглузлого нищення панських маєтків і самовільного захоплення земель селянами». З цього приводу В'ячеслав Липинський (1882–1931) у своїх «Листах до братів-хліборобів» писав, що, використавши «російський брошурковий соціалізм», українська інтелігенція, несподівано для неї опинившись у вирі державотворчого процесу, також взяла на озброєння ідеологію «здекласованого селянства»: пів-пролетаріату, пів-хлібороба.

⁹⁸ Там само. Ч. II. С. 326.

⁹⁹ Винниченко Володимир. Відродження нації. Історія української революції: марець 1917 р. – грудень 1919 р.). Част. II. Електронне видання. URL : <https://chtyvo.org.ua>.

РОЗДІЛ 2. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

Іншими словами, «поки землі не має – більшовик, раз землю придбав – хлібороб-монархіст»¹⁰⁰. Доречно нагадати, що ця праця більш відома історикам як політико-економічна програма Українського союзу хліборобів-державників (УСХД), яка поклала початок організованому українському монархічному (гетьманському) руху. Статут і регламент діяльності УСХД передбачав реалізацію концепції трудової класократичної монархії в Україні на таких засадах:

- персоніфікації особи гетьмана як дідичного (спадкового) монарха;
- класократичної структури майбутнього українського суспільства;
- державно-територіального об'єднання населення України;
- політичного і релігійного плюралізму¹⁰¹.

Для з'ясування витоків непримиренних позицій українських партій щодо земельного питання, більшість з яких вважали себе марксистами, доцільно розглянути теоретичну дискусію з використанням матеріалів статті Володимира Леніна (1870–1924) «Аграрне питання та «критики Маркса»¹⁰². Публікація присвячена захисту та розвитку марксистської аграрної теорії, науковому обґрунтуванню програми більшовицької партії щодо вирішення земельного питання в буржуазно-демократичній революції. Стрижень дослідження спрямовувався проти класових інтересів буржуазії. Зокрема у їхній спробі відколоти селянство від робітничого класу й відвернути від участі в соціалістичній революції. На противагу поглядам опонентів, Ленін спростовував «теорію стійкості» малого селянського господарства. «Критики Маркса» стверджували, що нібито на відміну від промисловості у сільському господарстві мале виробництво за капіталістичних відносин цілком «життєздатне» і навіть має економічні переваги порівняно з великими землеволодіннями.

В. Ленін з використанням статистики Данії, Німеччини і Росії доводив, що малі селянські господарства тримаються лише «розкраданням життєвих сил хлібороба та продуктивних сил землі». Розвиток капіталізму в сільському господарстві неминуче призведе

¹⁰⁰ *Литинський В.* «Листи до братів-хліборобів». Райхенау. 1926. С. 63.

¹⁰¹ *Осташко Тамара.* Від Польщі до Аргентини. Як прибічники Павла Скоропадського збудували міжнародну гетьманську мережу. URL : <https://tyzhden.ua/History/255736>.

¹⁰² *Ленин В. И.* 5-е изд. ПСС. Т. 5. С. 99–112.

до руйнування більшості селянських господарств, перетворення селян у наймитів з невеличким наділом землі та найманих робітників у містах. Разом із тим визнавалося, що в росії на той час об'єктивно склалися передумови для існування двох напрямів капіталістичної аграрної еволюції: поміщицького (пруського – переважно у центрі країни) і селянського (американського – у провінціях імперії). Перший шлях означає повільне переростання великих поміщицьких господарств у капіталістичні, поступовий та болісний процес експропріації селянства, що супроводжуватиметься виділенням невеликої меншості «гроссбауерів» (куркулів). Другий – передбачає відсутність поміщицьких землеволодінь або їх знищення революцією. За цього варіанта очолити прогресивні аграрні перетворення повинні малі селянські господарства, і в такий спосіб патріархальний селянин еволюціонує у капіталістичного фермера.

Володимир Ленін, указуючи на неприйнятні помилки «критиків Маркса», наголошував на односторонньому тлумаченні поняття «монополія» та ігноруванні ними абсолютної земельної ренти. Адже згідно з класичною політекономією в капіталістичному сільському господарстві існують два види монополії: монополія на землю, як на об'єкт господарства (пов'язана з обмеженістю земель, придатних для ведення сільського господарства), та монополія приватної власності на землю. Умовою формування якої є неможливість вільного переливу капіталу із сільського господарства в інші галузі, а її джерело – надлишок прибутку над її середнім значенням в економіці. Політико-економічний аналіз процесів, що відбувалися в капіталістичному аграрному секторі, дозволив В. Леніну зробити висновок про те, що гострі соціально-економічні суперечності на селі свідчать про безперспективність малого селянського господарства за існування капіталістичних відносин. Отже, селянин може знайти вихід із кабали та злиднів лише в революційній боротьбі проти капіталістів під керівництвом пролетаріату.

У цьому контексті стає зрозумілішим, чому більшовики й есери дослухалися до вчення Карла Маркса (1818–1883) щодо націоналізації землі та несприйняття приватної форми власності й необхідності масової колективізації селянських господарств. Адже Маркс допускав можливість будівництва соціалізму на фундаменті російської общини, але за умови, коли революція в росії своєчасно отримає

РОЗДІЛ 2. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

політичну й технологічну підтримку від пролетаріату розвинених країн, в яких вони прийшли до влади¹⁰³. Саме тут приховується відповідь на запитанн, завдяки чому марксизм, широко відомий як соціальна теорія (політекономія соціалізму) в Європі, зміг укоренитися і перерости в більшовицький керівний теоретичний і політичний принцип, втілений на практиці лише в росії.

Карл Маркс, розвиваючи свої погляди на аграрне питання, у листі до Віри Засулич (1849–1919) писав: «...спеціальні дослідження, які я провів на основі матеріалів, взятих мною із першоджерел, переконали мене, що община є точкою опори соціального відродження Росії»¹⁰⁴. Проте не всі з цим погоджувалися. Зокрема, Едуард Бернштейн (1850–1932) заперечував Карлу Марксу і вважав утопією його позицію щодо місця і ролі російської общини в майбутньому суспільстві. На його думку, найбільш раціональним і прийнятним способом ведення сільського господарства буде озброєна сучасною технікою сімейна ферма¹⁰⁵. Поглиблюючи ідею трансформації общини в самоврядні кооперативи, Карл Маркс вбачав у них виробничий осередок соціалістичного майбутнього. Внесок у роботу такого осередку може стати для окремої особи формою її самореалізації, але водночас це буде внесок у благополуччя інших¹⁰⁶.

Маємо зазначити, що дискусія представників класичної політичної економії та їхніх опонентів щодо переваг тієї чи іншої форми господарювання і її ефективності залежно від концентрації земельних, а також інших аграрних активів не розпочалася на порожньому місці. Полеміка на цю тему ведеться ще з античних часів і все ще залишається актуальною в агроекономічній науці та й політичній економії аграрних відносин України, даючи поживу не лише для інтелектуальних вправ. Варрон Марк Теренцій (116–27 р. до н. е.) – один з відомих представників економічної думки Давнього Риму, віддавав перевагу малим господарствам з урахуванням вищої якості вільної праці на землі. При цьому він різко засуджував абсентізм (від лат. *absentis* – відмова громадянам від участі у виборах представницьких органів влади, глави держави, посадових

¹⁰³ Маркс К., Энгельс Ф.. Сочинения. Т. 6. С. 114.

¹⁰⁴ Там само. С. 251.

¹⁰⁵ Ципко Олександр. Хороши ли наши принципы. *Новый мир*. 1990. С. 173–205.

¹⁰⁶ Терри Иглтон. Почему Маркс был прав. Терри Иглтон / пер. с англ. П. Норвилло. Москва : Карьера Пресс, 2012. С. 44.

осіб) власників латифундій, наслідком господарювання яких стало розорення селян, переселення їх у міста та нестабільність у суспільстві¹⁰⁷.

Свідченням цьому є незмінність у цих дебатах кон'юнктурних політико-економічних установок з метою завоювання прихильності тієї чи іншої верстви сільського населення, великого або малого бізнесу, а також для залучення іноземних кредитів під державні гарантії на обіцяні реформи. На нашу думку, із суто теоретичних незаангажованих позицій в реальній економіці не існує типів власності, розмірів господарювання чи організаційно-правових форм, які мають незаперечні або апіорні переваги порівняно з іншими. Практика доводить, що залежно від комплексу внутрішніх і зовнішніх чинників та видів діяльності будь-яка форма господарювання, незважаючи на величину бізнесу, може виявитися ефективнішою від інших. Нині це твердження вже стало аксіомою. Так само незаперечною є багатофункціональність мікро- і малих форм господарювання у забезпеченні стійкого сільського розвитку за різних суспільно-політичних систем.

Разом із тим економічна закономірність щодо ефекту від масштабів виробництва не зникає. Проте вона не є універсальною і в сільському господарстві має свої особливості, пов'язані, насамперед, з особливостями самої галузі, спеціалізацією і диверсифікацією виробництва, дотриманням принципу раціональності комбінації природних, людських і економічних ресурсів. У свою чергу вона (комбінація) також постійно змінюється залежно від пріоритетів держави, кон'юнктури агропродовольчих ринків і засобів виробництва, професійного рівня менеджменту підприємства тощо¹⁰⁸.

При підтримці місцевих соратників російські більшовики пізніше застосували цю общинну модель ведення сільського господарства шляхом масової колективізації селянських дворів, здійснивши штучні голодомори і геноцид проти українського народу. Про події того періоду в контексті політекономії аграрних (земельних) відносин в одержавлених колгоспах і радгоспах радянського періоду йтиметься далі у цьому політико-економічному дослідженні.

¹⁰⁷ Економічна енциклопедія: У 3 т. Т. 1. Київ, Видавничий центр «Академія», 2000. С. 152–153.

¹⁰⁸ Могильний О. М. Регулювання аграрної сфери. Ужгород: ІВА, 2005. С. 260–263.

РОЗДІЛ 2. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

Селянський повстанський рух за землю на території України у 1917–1921 рр. в умовах «чи не найтривалішої глибокої кризи легітимності влади» розгорнувся до масштабів національно-визвольної боротьби. Водночас більшість українських селян, які очікували на вирішення земельного питання на свою користь, не влаштувала організація комун, примусові засоби їх створення, надання їм різноманітних пільг. Мається на увазі, насамперед, першочергове постачання насіннєвого матеріалу і засобів виробництва, кредитування на пільгових умовах, преференційна цінова і податкова політики тощо.

За дослідженнями Н. Ковальової¹⁰⁹, не дочекавшись обіцяної соціалізації землі, селяни Правобережної Україні почали грабувати поміщицькі маєтки. Ініціаторами були переважно солдати Південно-Західного фронту, до яких поступово приєднувалися й селяни. Друга хвиля пограбувань відбувалася в грудні 1917 – січні 1918 років. Такі самовільні захоплення земель тривали до літа 1919 року. Дуже часто суперечливі питання за межі вирішувалися у збройних сутичках між мешканцями сусідніх сіл, в яких землі належали одному панові.

За відсутності поліцейських структур і органів правосуддя, селяни вимушені були повертатися до витоків «вільного козацтва», створюючи загони самооборони. Центральна Рада, розуміючи своє безсилля, вважала їх революційною й національно свідомою силою в сільській місцевості, оскільки вона тимчасово виконувала функції охорони громадського порядку на своїй території. Селяни діставали зброю, виділяли коней, відновлювали традиційну козацьку форму для осіб, які несли охоронну службу в своєму районі. Козацькі організації мали свої підрозділи – «сотні», «куріні», «коші» та обирали їхніх очільників. Особливо такий спосіб самооборони населення розвинувся в прифронтовій зоні, де найбільшим було дезертирства солдат з армії й грабежів селянського майна¹¹⁰.

У ситуації відсутності легітимності інститутів української державності постала реальна альтернатива соціалістичним проектам. За дослідженнями Максима Віхрова¹¹¹, на четвертий місяць

¹⁰⁹Ковальова Н. Українська революція 1917–1921-го. Як ділили землю 100 років тому. URL : <https://www.radiosvoboda.org>.

¹¹⁰ Винниченко Володимир. Відродження нації. С. 50.

¹¹¹ Віхров Максим. 1917–1922: Український націоналізм між соціалізмом та консерватизмом. *Український тиждень*. 11 квітня 2022 р. URL : <https://tyzhden.ua>.

влади Центральної Ради (червень 1917 р.) представники великих землевласників, заможних селян і середняків створили в м. Лубни Українську демократично-хліборобську партію (УДХП). Як вже зазначалося, одним з організаторів та ідейним натхненником партії був В. Липинський. Її осередки створювалися в інших містах Полтавщини, Київщини, Харківщини та Чернігівщини. Програмними засадами стали найактуальніші питання державотворення того часу:

- 1) визнання суверенітету українського народу;
- 2) проголошення недоторканності приватної власності;
- 3) розподіл великих земельних маєтків має відбуватись за викуп і за умови, що в руках попередніх власників залишиться кількість землі, яку законним чином встановить український сейм¹¹².

Перші загальні вибори до Державного Сейму мали відбутися у листопаді 1918 року. На перешкоді планів у сфері аграрних (земельних) відносин постали зміни в геополітичній ситуації. У результаті Брест-Литовських мирних перемовин 9 лютого 1918 р., за допомогою німецьких військ, ініційованою УНР, Україну було звільнено від більшовиків. Внаслідок зміни влади на місцях мав припинитися розпочатий земельний переділ на користь малоземельних і безземельних селян. За домовленістю сторін, Австро-Угорщина взяла під свій контроль південь України, а Німеччина – решту території, розраховуючи отримати в якомога коротші строки продовольство від великотоварних поміщицьких маєтків і куркульських господарств. Тому німецьким військовим командуванням було видано декрет, що скасовував рішення УНР, згідно з яким селяни могли залишити лише ті земельні ділянки, якими користувалися самостійно і не обробляли поміщики. Якщо землевласники обробляли сільськогосподарські угіддя разом із селянами, то мали отримувати половину валового збору врожаю¹¹³.

Через безвихідь Центральна Рада змушена була погодитися на підписання торговельної угоди про поставку Німеччині й Австро-Угорщині до 31 липня 1918 р. 1 млн т хліба, 400 млн шт. яєць, до 50 тис. т живої маси великої рогатої худоби, обумовлену кількість сала, цукру,

¹¹² Там само.

¹¹³ История Украины. Научно-популярные очерки. Под ред. В.А. Смолия. Национальная академия наук Украины. Институт истории Украины. Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2008. С. 498.

РОЗДІЛ 2. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

льону, конопель, тваринних шкур тощо¹¹⁴. Дослідниця Тетяна Осташко¹¹⁵ спростовує поширений міф про безкоштовну передачу Україною агропродовольства. Оскільки зерно продавали і в період УНР, і за влади Гетьманщини. За ці кошти формувався «військовий фонд» у банках Австрії, Угорщини та Німеччини. З огляду на посаду посла частина цього фонду перейшла під контроль неодноразово згадуваного нами В. Липинського – автора «Листів до братів-хліборобів».

За роздану українською владою землю вимагалася непомірна плата. Наприклад, у 1918 р. в с. Лозна Вінницького повіту Острозької волості власні та орендовані землі налічували 1115,28 дес., всього цього року були засіяні 738,20 дес. (66%) земель. Зокрема: озимим житом – 250 десятин, озимою пшеницею – 205, вівсом – 170, гречкою – 65, просом – 25, картоплею – 15, горохом – 6, чечевицею – 2 десятини. Селяни цього села зобов'язані були здати державі лише м'яса 600 пудів¹¹⁶.

Проте, переконавшись у відсутності в Центральній Раді адміністративного апарату примусу селян на «добровільне» пограбування, німці за участі військових почали відбирати продовольство, передбачене угодою. Це викликало постійні конфлікти з Центральною Радою. Тож, для виконання плану заготівель будь-якою ціною, Німеччина дала згоду на заміну влади УНР на Гетьманат, очолюваний латифундистом, нащадком відверто промосковського гетьмана України Івана Скоропадського (1646–1722) – Павлом Скоропадським (1843–1945).

В. Винниченко так описує критично важливу подію для розбудови незалежної України: «Того ж самого дня німецькі генерали поставили руського генерала П. Скоропадського за гетьмана»¹¹⁷. Будинок Центральної Ради захопили руські офіцери. Центральна Рада робила непоодинокі спроби зібратися нелегально, але днем припинення її діяльності вважається 29 квітня 1918 року. Беззастережним і далекосяжним здобутком Центральної Ради вважається порушення нею принципу «єдиної і неподільної росії» та визнання цього факту

¹¹⁴ Панасюк Броніслав. Битва українців за вихід з рабства: монографія. Вибрані твори. Т. 15. Київ. 2021. С. 197.

¹¹⁵ Петренко-Цеунова Ольга. Кресовець, хлібороб, державник. Про витоки політичних поглядів В'ячеслава Липинського. *Український тиждень*. 12 лютого 2020. URL : <https://tyzhden.ua>.

¹¹⁶ Там само. С. 286 / Центральний державний архів вищих органів влади. Ф.3593. Оп. 1. Спр. 1.

¹¹⁷ Винниченко Володимир. Згадана праця. С. 326.

2.2. Згорання Гетьманщиною земельної реформи, розпочатою Центральною Радою Української Народної Республіки

тимчасовим урядом росії. Серед основних причин поразки Центральної Ради відзначають:

- а) відсутність боєздатної армії і комунікації з губерніями та селами, де зосереджувалося найбільше її прихильників;
- б) політико-економічні розбіжності серед партійних провідників з важливих питань націє- і державотворення, найперше щодо строків, шляхів і методів проведення земельної реформи;
- в) непримиренна ворожнеча між В. Винниченком і С. Петлюрою – головними міністрами в уряді, через несумісність позицій щодо тактики і стратегії української революції та масштаби автономії України;
- г) неспроможність задовольнити вимоги Німеччини й Австрії щодо поставок обіцяного продовольства;
- д) будівництво держави в умовах незавершеності процесу формування української нації¹¹⁸.

2.2. Згорання Гетьманщиною земельної реформи, розпочатої Центральною Радою Української Народної Республіки

На Всеукраїнському з'їзді хліборобів, скликаному в Києві 29 квітня 1918 р. (у складі 6432 депутатів від 8 губерній), Павла Скоропадського проголосили гетьманом України, закликавши «врятувати країну від хаосу і беззаконня». Того ж дня новопризначений гетьман оголосив про встановлення «Української держави» (замість «Української Народної Республіки»), гарантуючи громадянські права, твердо наголошуючи на святості приватної власності. Ним було скасовано рішення Центральної Ради про націоналізацію великих маєтків та «персонально культурну автономію», уведено окрему категорію громадян-козаків (заможних селян) з певними привілеями. Розраховуючи на те, що вони стануть основною соціальною опорою його режиму¹¹⁹. Як бачимо, історія з намаганням відновити козацький стан заради власних амбіцій, збереження

¹¹⁸ *Субтельний Орест*. Україна: історія. С. 308–309.

¹¹⁹ Там само. С. 311.

РОЗДІЛ 2. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

монархічної влади і власності на землю й майно повторюється, але цього разу дійсно було схоже на фарс.

У зверненні до українського народу Павло Скоропадський проголосував відновлення вільного застосування купчих купівлі/продажу земельних ділянок. Учергове обіцяно сільській бідноті вжити заходів з відчуження земель «по дійсній їх вартості від великих власників для наділення земельними участками малоземельних хліборобів»¹²⁰. Такий курс, на його думку, мав сприяти припиненню внутрішньої боротьби на взаємне знищення, у якій «різні прошарки українського суспільства рано чи пізно звертались по допомогу до зовнішніх сил — причому саме тих, котрі намагались скористатись внутрішньою українською чварою для задоволення власних апетитів»¹²¹.

Оскільки селянство України масово брало активу участь у суспільно-політичних перетвореннях, то гетьман обіцяв проводити аграрні реформи, задовольнивши різні верстви, вилучивши надлишки земель у поміщиків за державні кошти для розподілу серед незаможних дворів. Законом від 14 червня 1918 р. «Про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями» гарантувалося відновлення приватної власності до 25 десятин на одну фізичну і юридичну особу. Не передбачався продаж земельних ділянок компаніям з іноземним капіталом, а також іноземним громадянам та суб'єктам господарювання – нерезидентам. Розширювалися наділи земель у розпорядженні науково-дослідних установ для селекційно-технологічних досліджень. Проте ці та інші проекти аграрної реформи, ініційовані Гетьманом, не підтримувалися міністрами його кабінету. В серпні 1918 року було проголошено створення Аграрної комісії для розроблення нового земельного закону. Було створено три таких комісії з відповідними повноваженнями, але вони не дійшовши згоди, нічого конкретного не запропонували. Отже, П. Скоропадський зважився на проведення восени недоопрацьованих у законодавчому сенсі перетворень «у проклятому селянському питанні»¹²².

¹²⁰ Винниченко Володимир. Згадана праця. Ч. III. С. 20.

¹²¹ Скоропадський Павло. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918). Київ : Київ – Філадельфія, 1995. С. 137.

¹²² За: Панасюк Броніслав. Битва українців за вихід з рабства: монографія. Вибрані твори. Т. 15. Київ, 2021. С. 232–233 / Про продаж та купівлі землі поза міськими оселями. *Державний вісник*. 16 червня 1918 року.

2.2. Згорання Гетьманщиною земельної реформи, розпочатою Центральною Радою Української Народної Республіки

Чергова спроба П. Скоропадського створити кабінет із видатних українців була невдалою, тож 14 листопада 1918 р. затверджено склад нового кабінету міністрів, на посади в якому призначено російських монархістів з антиукраїнськими намірами. Проголошено Акт федерації, за яким Україна мала «об'єднатися з найбільшовистською російською державою». Тобто йшлося про відновлення «великої і неділимої імперії». Як зазначає В. Винниченко¹²³, проводилася ціла низка з'їздів буржуазних і контрреволюційних течій, на яких закликали гетьмана до найактивнішого наведення «ладу й порядку», припинення анархії в «Ріднім Краї». Показовим щодо поточної ситуації після УНР був «з'їзд представників промисловості, торгу, фінансів та сільського господарства» (Протофіс). На ньому було вироблено низку заходів щодо заохочення приватної ініціативи на селі:

- схвально прийнято грамоту гетьмана про відновлення інституту приватної власності на земельні ділянки;
- визнано, що вільні продаж і купівля сільськогосподарських земель є найбільш продуктивним способом ведення господарства;
- вимагається запровадження кредиту й інших заходів допомоги у відновленні економічної діяльності аграрних підприємств.

Отже, зібрання дійшло згоди про те, що лише вказаними способами можна провести аграрну реформу в Україні, а насильства й несправедливості при перерозподілі приватних земельних ділянок ніколи не задовольнять всі верстви сільського населення і знову призведуть до руйнівних наслідків. Для відновлення товарного сільськогосподарського виробництва в умовах революційних потрясінь Павло Скоропадський вирішив відмовитися від своєї ж політики підтримки «малоземельних хліборобів» і повернути великі землеводіння їхнім власникам, які були конфісковані у них рік тому. Але проблема полягала в тому, що спочатку ці земельні ділянки потрібно було силою відібрати у нових господарів, які в січні 1918 року отримали їх від УНР за законом про соціалізацію землі.

З цією метою в села направлялися спеціальні озброєні загони проти селян, які відмовлялися добровільно віддавати земельні ділянки і відшкодовувати завдані збитки. Згідно з роз'ясненнями, колишнім землевласникам мав повертатися врожай озимих культур,

¹²³ Винниченко Володимир. Згадана праця. Ч. III. С. 37–38.

РОЗДІЛ 2. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

а за посіви ярих культур селяни мали виплатити поміщикам орендну плату та сплатити інші платежі, включно з численними податками. На місцях створювалися спеціальні комісії для обрахунку й компенсації збитків латифундистам, завданих революційними подіями. Часто вони стягувалися жорстокими засобами та із застосуванням кругової поруки мешканців усього села. За підтримки німецьких військ поміщиками були організовані «каральні експедиції» в села. У відповідь селяни в черговий раз вдалися до збройного спротиву, що нещадно придушувався військовими загонами¹²⁴.

За ширмою цивілізованих декларацій представниками гетьманського уряду і схваленими з'їздом Протофісу заходів, у селах розпочалися грабіжницькі акції, «вакханалія класової помсти, здирства, насильств і відвертого грабіжу». Окремі села і селянські господарства мали сплачувати непосильні контрибуції, розмір яких встановлювали поміщики. Повсюдно створювалися каральні підрозділи з колишніх стражників, урядників, поліцаїв і деморалізованих елементів. Села, в яких селяни протестували на словах чи діями, нерідко знищувалися німецькою артилерією й випалювались до останньої хати. Всі оброблені й засіяні селянами панські поля були повернені, але без будь-якої компенсації. Селян примушували й далі обробляти ці поля. Це вже не була панщина, проте плата була такою «нахабно й цинічно глузливо мізерною», що багато селян відмовлялися від неї, продовжуючи працювати під страхом смерті й катування. Селяни старшого віку, які пам'ятали ще панщину, казали, що то був рай у порівнянні з цими часами¹²⁵.

Селянство відповіло повстаннями й терором проти поміщицьких і урядових загонів, палили панські економії та дворища прихильників Гетьманщини. Значні успіхи повстанський рух мав у Звенигородському і Таращанському повітах Київської губернії. Влітку 1918 року тут діяло до 40 тис. повстанців різних політичних поглядів – націоналістів, лівих есерів і більшовиків. Селянське військо завдало німцям втрат у 6 тис. осіб¹²⁶. Незважаючи на спротив,

¹²⁴ Революция на Украине по мемуарам белых. Госиздат. Москва – Ленинград сост. С.А. Алексеев; под ред. Н.Н. Попова, 1930 . С. 43.

¹²⁵ Винниченко Володимир. Відродження нації. Історія української революції: марець 1917 р. – грудень 1919 р.). Ч. III. Електронне видання. Режим доступу: URL : https://chtyvo.org.ua_C.175-176.

¹²⁶ *Субтельний Орест*. Україна: історія / пер. з англ. Ю.І. Шевчука. 2-ге вид. Київ: Либідь, 1992. С. 313.

повстання було придушено німецькими військами. Масова боротьба проти загарбників нібито мала виправдовувати поміщиків, німецькі війська і чорно-офіцерські сотні при подальшому проведенні каральних акцій у сільській місцевості.

Поведінка гетьманців щодо поновлення економічного гніту селянських господарств і фізичного знищення селян викликала невдоволення в лавах проукраїнських партій та громадських рухів, які обстоювали соціалізацію земель, справедливий соціально-економічний устрій і державну автономію України. Черговим загостренням суспільно-політичної ситуації скористалися опозиційні сили – Український народний державний союз і Всеукраїнський земельний союз. Ними було створено керівний орган – Директорію на чолі з давніми політичними суперниками В. Винниченком і С. Петлюрою.

Водночас, незалежно від подій в Україні, не вперше за короткий в історичному розумінні період змінилася зовнішня військово-політична ситуація. Німеччина 11 листопада 1918 р. капітулювала перед країнами Антанти, розпочалася евакуація окупаційних німецьких військ та їхніх союзників з України. Таким чином, режим Павла Скоропадського втратив підтримку сил, завдяки яким він прийшов до влади і 14 грудня 1918 р. був змушений відмовитися від гетьманських повноважень. Передусім через несприятливі зовнішні чинники, Гетьманат не зміг реалізувати задекларовані наміри у сфері земельних відносин, оскільки проіснував менше року (8 міс.) і був повалений за участі В. Винниченка і С. Петлюри силами Січових Стрільців – військового підрозділу Наддніпрянської Армії УНР, які привели до влади Директорію.

Пізніше у своїх спогадах Павло Скоропадський писав: «Я також прихильник дрібних господарств ... і неодноразово говорив, що мій кінцевий ідеал бачити всю Україну вкритою самими лиш дрібними високопродуктивними власницькими господарствами, які продають буряки цукровим заводами, що вже всі стали акціонерами, причому заводи мусили б мати й частку капіталу в дрібних акціях, аби заможніші та культурніші хлібороби-власники могли їх придбати» <...> Знаю, цього важко досягти..., дивився на це як ідеал, до якого ми повинні були дійти лише законними державними методами»¹²⁷.

¹²⁷ *Скоропадський Павло*. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918). Київ : Київ – Філадельфія, 1995. С. 137.

РОЗДІЛ 2. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

Після розірвання росією Брестського мирного договору 13 листопада 1918 р. шлях до воєнної інтервенції червоної армії більшовиків в Україну було відкрито. Декларацією Директорії УНР 26 грудня 1918 р. відновлено законодавство Центральної Ради, зокрема й щодо головного селянського питання. Оголошувалося, що всі малі і трудові господарства залишаються недоторканими в користуванні колишніх власників. Решта земель має переходити малоземельним і безземельним селянам. Першочергово земельні ділянки отримували селяни, що вступили до війська УНР для боротьби з Гетьманатом¹²⁸. Мали повернутися контрибуції, стягнені поміщиками із селян тощо.

Директорією вчергове обіцяно експропріювати державні, церковні та великі землеволодіння для перерозподілу серед селян. Земельні ділянки мали передаватися у постійне володіння з правом успадкуванням членами сім'ї, які їх оброблятимуть власними силами. Визначався земельний максимум розміром 15 десятин із можливістю його розширення на піщаних і болотистих землях. За згодою спеціального місцевого органу, селянин міг передавати сільськогосподарські угіддя іншому господарю. Заборонялося відчужувати землі цукрових, спиртових та інших заводів з переробки сільськогосподарської сировини. Неосвоєні в господарському відношенні землі запасу мали перерозподілятися після проведення відповідної інвентаризації. Як свідчать подальші події, рішення Директорії з питань проведення аграрної реформи мали половинчатий характер і не задовольняли запитів більшості селян та їхніх громадських організацій і рухів.

Майже «більшовицька» декларація Директорії не була сприйнята народними масами не лише через її нерішучість і вже традиційний пошук компромісів із різними політичними силами. Головне, що ситуація в країні змінилася докорінно. Декларація була вже не актуальною, до того ж не втілювалася на практиці, а залишалась лише на папері. Як зазначають історики, діяльність Директорії жодним чином не впливала на реальний перебіг подій в Україні. Інституція погрузла у внутрішньоорганізаційних проблемах, безкінечному виробленні тактик і стратегій боротьби за владу та з'ясуванні особистих відносин між її членами. Як наслідок, суспільно-політична ситуація в країні змінювалася не за сценарієм

¹²⁸ Революция на Украине по мемуарам белых. Госиздат. Москва – Ленинград сост. С.А. Алексеев; под ред. Н.Н. Попова. 1930 . С. 293.

Директорії. Зокрема, у Харківській і Полтавській губерніях організовувались повстанські загони Селянської спілки проти Директорії під проводом українських лівих есерів, пізніше перейменованих у «боротьбистів» та інших симпатизуючих їм партій.

Аналіз запропонованих заходів УНР, Директорією та Гетьманатом у сфері земельних відносин з позиції політекономії аграрних відносин дає підстави для висновків, що тимчасові органи влади за сутністю прийнятих документів мали багато спільного, й лише класові розбіжності, підігріті російськими більшовиками та неукраїнськими партіями в Україні, не дали порозумітися й захистити суто національну компромісну модель, яка б була сприйнята селянськими масами.

На думку В. Винниченка¹²⁹, в земельне питання Гетьманщина не внесла нічого нового. Вона тільки виразно й відверто сказала те, про що Центральна Рада уникала говорити прилюдно. Головна відмінність між ними полягала в наступному:

➤ щодо запровадження нових аграрних відносин на селі через механізм соціалізації землі, хоча, виходячи з роз'яснень автора, вони самі не вірили в неї, оскільки зберігалася загальна капіталістична система господарювання;

➤ закон про соціалізацію визначав лише характер, норми і способи володіння та розпорядження землею. Стосовно запровадження соціалістичних форм господарювання (організаційно-правової структури сільського господарства, розпорядження аграрною продукцією, системи оподаткування сільськогосподарського виробництва і продуктів його переробки та ін.), що і є соціалізацією по суті, то про це в законі не йшлося;

➤ останньою поправкою до вказаного закону про право власності на 30 десятин, які не підлягають соціалізації, підтверджують попередні висновки.

Отже, з наведеного випливає, що аграрна політика Центральної Ради нібито послідовно обстоювала «інтереси дрібного власника – селянина, дрібної сільської буржуазії». У грамоті П. Скоропадського також йшлося про відновлення у правах приватної форми власності, про відчуження земельних ділянок від великих власників на користь малоземельних хліборобів за дійсною вартістю. Очевидно, вважає В. Винниченко, на початку своєї діяльності гетьман так само хотів

¹²⁹ Винниченко Володимир. Згадана праця. С. 25–26.

РОЗДІЛ 2. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

забезпечити підтримку малоземельних селян, але при цьому не «покривдити велику аграрну буржуазію», оскільки земельні ділянки не конфісковувалися, а повинні викуповуватися за їх ринковою вартістю. Проте наскільки текст «грамоти» не відповідав дійсності, як насправді відбувалась аграрна реформа на місцях, нами розглянуто раніше.

Селяни, навчені гірким досвідом нереалізованих революційних аграрних перетворень, усвідомлювали, що обіцянки й лозунги УНР, Директорії та Гетьманату не будуть доведені до логічного завершення. Дотримання прав приватної власності на селянські земельні ділянки, декларованої тимчасовими українськими органами, також не було гарантовано відповідними державними інституціями й адміністративно-примусовими механізмами.

2.3. Причини посилення російсько-більшовицького впливу на селянські маси

Через загострення військового протистояння у країні, 2 лютого 1918 р. Директорія переїхала з Києва до Вінниці, а в квітні 1919 року остаточно були розгромлені її війська і влада перейшла до більшовицької росії. Подальші події підтвердили побоювання Директорії стосовно того, що в Україні буде встановлено диктатуру російського пролетаріату над чисельно меншим українським пролетаріатом і всім селянством, а Україна стане колонією росії, буде скасована її державність та спотворено національні здобутки¹³⁰.

Після тривалих вагань Директорії та очікування результатів переговорів її делегації з урядом народних комісарів росії, для підняття патріотичного духу серед проукраїнських сил 16 січня 1919 р. нарешті було оголошення війну проти радянської росії. Але це було запізніле рішення, оскільки російські війська вже були під Києвом. Така нерішучість і відсутність єдності Директорії з отаманами призвела до того, що наприкінці 1920 року на території УСРР розміщувалося шість армій загальною чисельністю червоноармійців понад 1 млн 200 тис. осіб. Московія задушила у зародку національно-

¹³⁰ Винниченко Володимир. Відродження нації. Історія української революції: марець 1917 р. – грудень 1919 р.). Електронне видання. Ч. III. Режим доступу: URL : <https://chtyvo.org.ua>.

2.3. Причини посилення російсько-більшовицького впливу на селянські маси

визвольний рух фальшивими деклараціями про суверенітет і незалежність України. Проти України велася повномасштабна російська військова агресія. Втрати червоної армії за 1921–1922 рр., становили 238 тис. осіб¹³¹.

За даними архівів¹³², у березні 1921 року 85% особового складу червоної армії в УСРР – це росіяни, 9% – українці, 6% – поляки, білоруси, татари, євреї, німці та інші національності. Свідчення про те, що в лавах червоної армії і серед більшовиків були також етнічні українці не може слугувати переконливим аргументом, що це був внутрішньоукраїнський конфлікт, або громадянська війна, адже у повномасштабній російсько-українській війні, розпочатій рф 24 лютого 2022 року, на превеликий жаль, по обидва боки також воюють українці на різних посадах. (Довідковово. У російському війську станом на 1993 р. налічувалося 240 тисяч військовослужбовців українського походження). Оскільки під час розпаду СРСР у військових був вибір – продовжити службу у війську рф або в Збройних Силах України. Окремі військові – етнічні українці, що проходили службу на території росії, зробили свій вибір, присягнувши на вірність російському народу. Тому нерідко українці давали команду скидати російські бомби на свої рідні села й міста, на голови своїх батьків і родичів. На тимчасово окупованих територіях держава-агресорка примусово мобілізувала тисячі громадян нашої держави для боротьби проти своїх співвітчизників. Наголошуємо, від цього війна не перестає бути неокolonіальною й загарбницькою з боку рф і вітчизняною для народу України. На жаль, це не вперше трапляється в нашій історії. У Першій імперіалістичній війні за чужі інтереси один проти одного воювали 3,5 млн солдат-українців на боці росії і 250 тис. земляків із Західної України в австрійській армії¹³³.

Повертаємося до проблем у сфері аграрних відносин. На тлі анархії і беззаконня в країні та зволікання з вирішенням земельного питання, як того прагнули селянські маси, зростала популярність ідей

¹³¹ Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918 – 1939 рр.). Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2008. С. 138.

¹³² За: Панасюк Броніслав. Битва українців за вихід з рабства. С. 208.

¹³³ Субтельний Орест. Україна: історія. С. 10.

РОЗДІЛ 2. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

більшовиків, радянської влади й проголошуваних нею революційних суспільно-політичних та соціально-економічних гасел. На думку істориків, разом зі збігом інших обставин, ця ситуація в кінцевому підсумку забезпечила швидке просування червоної армії територією України. У 1919 р., крім української, воювали за її території російська, білогвардійська, антанти, польська та анархістські армії.

Про тогочасну ситуацію в селах дає уявлення цитата із статті, опублікованій у газеті «Червоний Прапор», яка підтримувала радянську владу й за це переслідувалася Отаманщиною (у її складі були заможні селяни, багаті козаки, підпанки, сільські й міські пролетарії, люди з ідейними переконаннями, невдоволені владою, і злочинці). [Тут і далі при цитуванні мову оригіналу й пунктуацію збережено]. «Селяне, які приїхали на губерніяльний з'їзд, розповідають, що в селах і в багатьох повітах зараз немає ніякої влади й, не маючи газет і відомостей про те, що робиться й що робити, вони сидять собі й ждуть поради. Але час зараз такий, що в безвласттю довго не всидиш. Бо всякий, що має якусь зброю, зараз же себе проголошує владою й, не зважаючи на те, чи довго йому приходить панувати, він так переколотить селян своїми вчинками, що останні нових заступників влади зустрічають уже з лопатами, вилами й іншою селянською зброєю. Самочинних владаторів тепер так розвелосся, що вони прямо тероризували вже цілі села, грабуючи й нищучи реквізіціями й контрибуціями все добро й господарство трудових селян. Звичайно, такий стан назвати нормальним і корисним для радянської влади ні в якому разі не можна, але й виходу з нього не може бути до того часу, поки не будуть організовані ради на місцях, доки ці ради не візьмуть твердо владу в свої руки.

Поруч з цим негайно мусить бути переведено й об'єднання рад у повітові й губерніяльні центри, які вже візьмуться за охорону ладу й спокою на території своєї влади за допомогою центрального уряду й головних сил. Отже, найневідкладнішим зараз є з усіх завдань утворення сільських, волосних, повітових і губерніяльних рад, які тільки й у силі щось зробити з тим бандитизмом, самочинством і грабіжництвом, які розвиваються в цей переходовий мент. І чим швидче переведено буде організацію рад на місцях, чим швидче місцеві адміністратори, коменданти й комісари перейдуть під відчотність рад – чим швидче радами на місцях організовано буде одряди

доброї охорони, тим більше впливу матиме в цілому радянська влада й тим твердіша й роботоздатна вона буде в усіх галузях будівництва нового соціалістичного ладу. Але з цією роботою не в силі справитися одна комуністична партія, а для цієї організаційної будівничої роботи мусить стати само робітництво села»¹³⁴.

Згодом більшовиками було встановлено грабіжницький щодо селян режим «воєнного комунізму», а 1 червня 1919 р. УСРР увійшла до складу військово-політичного союзу радянських республік як об'єднання воєнних, політичних і економічних ресурсів самостійних національних радянських республік. Паралельно з проукраїнським урядом в Києві постановою від 27 січня 1920 р. «Про об'єднання УСРР та РСФРР» більшовиками було відновлено проросійський Всеукраїнський ревком у Харкові¹³⁵. Відтепер всі декрети і постанови УСРР щодо органів влади та підвідомчих установ у військових, продовольчих, праці, соціального забезпечення, шляхів сполучення, справах пошти і телеграфу та фінансів скасовувалися і замінялися декретами РСФРР. Останні набували чинності й підлягали негайному виконанню. Це був перший крок правлячої РКП (б) до централізації військового і народногосподарського управління з метою створення об'єднаної з росією держави. Формально УСРР продовжувала бути «самостійною» до утворення в грудні 1922 року СРСР. До його складу увійшли РРФСР, УСРР, Білоруська СРР та Закавказька Радянська Федеративна Соціалістична Республіка (Азербайджан, Вірменія і Грузія).

Про «самостійність» і суверенітет України як держави на початках експансії більшовицької влади можна зробити висновок із висловлювань її провідників. Зокрема Лев Троцький (1879–1940), командувач червоної армії, наприкінці 1920 року визнавав: «Радянська влада протрималася на Україні до сих пір (і протрималася нелегко) в основному силою Москви, великоруських комуністів і Червоної армії»¹³⁶. Перші уряди в Україну також призначалися з Москви і змінювалися за наказом В. Леніна через поразку більшовиків. Дмитро Мануїльський (1883–1959), який був першим секретарем ЦК КП(б) України (1921–1923) і Міністром закордонних справ

¹³⁴ Винниченко Володимир. Відродження нації. Ч. III. С. 248.

¹³⁵ Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету. URL : <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000127>.

¹³⁶ Сувельний Орест. Згадана праця. С. 330.

РОЗДІЛ 2. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

УРСР (1944–1952), зауважував: «Кожної весни ми виряджаємо на Україну чергову театральну трупу, яка, зробивши своє турне, повертається до Москви»¹³⁷. Під «театральною трупю» мається на увазі новопризначених членів уряду, які не виконали поставлених перед ними завдань кремля щодо колонізації України. Й. Сталін (1878–1953) також неодноразово відверто визнавав, що Україна залишалася «слабкою ланкою радянської влади». Тобто, як у перефразованому анекдоті про колгоспи – «комуно-більшовицька Україна створена, присилайте більшовиків».

Під час великого терору членів КП(б) України звинувачували у «націоналізмі», «фашизмі», «троцькізмі», «зв'язках з емігрантськими колами і чужеземними державами» та в інших провинах. У результаті партійних чисток між січнем 1933 та січнем 1934 р. майже 100 тис. осіб було усунуто з посад, розстріляно або вислано до Сибіру. Л. Троцький визнавав, що «ніде репресії, чистки, приниження і взагалі всякого роду бюрократичне хуліганство не набрали таких страхітливих розмірів як на Україні, у боротьбі з могутніми прихованими прагненнями українських мас до більшої свободи й незалежності»¹³⁸. Внаслідок цілеспрямованих заходів, більшість серед членів компартії більшовиків були росіянами (54%), а з тих 19% вважали рідною українську мову лише 11%, розмовляли нею – 2%. Така невідповідність за національною ознакою була ще відчутнішою в армії та у «черезвичайці», де росіяни становили 85% всього складу¹³⁹. Русифікація влади в Україні призвела до критично значних втрат населення від більшовицького терору, особливо серед селян та інтелігенції, як соціальної опори українського націоналізму. Наступні покоління виховувалися радянською владою як манкурти у складі нової спільноти – радянського народу.

Після знекровлення України російськими більшовиками та фізичне знищення «золотого генофонду» нації можна збагнути молодому поколінню співвітчизників причини проросійськості частини так званих українських еліт, слабкості національних рухів у радянський період та безперешкодне проведення дискримінаційної економічної політики, передусім в аграрній сфері. Це також дає

¹³⁷ Там само. С. 320.

¹³⁸ Там само. С. 365.

¹³⁹ Грицак Ярослав. Подолати минуле. Глобальна історія України. Київ: «Портал», 2022. С. 237.

додаткові підстави для усвідомлення того, що у 1917–1921 рр. в Україні не було суто громадянської війни, як це нав'язливо подавалося (і подається) російськими істориками й радянською історіографією.

Фактично СРСР з перших днів своєї діяльності і до припинення існування, як «суб'єкта міжнародного права і геополітичної реальності» внаслідок підписання Біловезької угоди (8 грудня 1991 р.), був втіленням традиційної імперської російської політики. Про що свідчить новітня історія рф, як правонаступниці Радянського Союзу, та висловлювання багаторічного президента рф, про те, що його дезінтеграція стала «найбільшою геополітичною катастрофою», а для нього особисто – «трагедією розпаду історичної росії». Після 24 лютого 2022 р. всьому прогресивному людству нарешті стало зрозуміло чому розпад СРСР ототожнюється з розпадом царської росії. Чомусь подібних заяв від інших провідних політиків 14 незалежних держав, утворених на руїнах СРСР, не оприлюднювалося, принаймні офіційно в медійних засобах.

Хоча ми дещо відійшли від теми, проте висвітлення ширшого історичного контексту, в якому формувалася політекономія аграрних відносин, дає підстави для глибшого розуміння проблем, з якими постійно стикаємося в наш час. Це «українські граблі», які потрібно нарешті прибрати з дороги націє- і державотворення раз і назавжди. Повертаючись до витоків імперських зазіхань рф в аграрній сфері, нагадаємо, що більшовицькій росії, як і Німеччині та Австрії, Україна потрібна була в першу чергу для забезпечення продовольством голодуючого міського населення. Тож більшовиками проводився своєрідний «хрестовий похід по хліб». Про це В. Ленін¹⁴⁰ у квітні 1919 року говорив максимально відверто у своїй промові перед залізничниками, що із завоюванням України більшовики стали ще сильнішими. Адже тепер у росії є джерела хліба та продовольства. Вождь пролетаріату пропонував направити в Україну не менше трьох тисяч робітників-залізничників, частину селян із північної голодної росії. За його інформацією, український уряд вже прийняв декрет про чітку розверстку 100 мільйонів пудів хліба, які можна вивезти негайно. Розпалюючи загарбницькі апетити, повідомлялося, що в одному з округів Донецького басейну

¹⁴⁰ Промова на конференції залізничників. ПЗТ. Т. 38. С. 313. URL : <http://leninvi.com/t38/p31>.

РОЗДІЛ 2. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

також знаходиться один мільйон пудів зерна на відстані не більше 10 верст від залізниці (*довідково*: верста ~ 1,07 км).

Отже, із позиції історичної справедливості та політекономії селяноцентричності в руслі українського націє- і державотворення, маємо узагальнити причини поразки проукраїнських сил в 1917–1920 рр.:

✓ через земельне питання, втретє після подій за участі Богдана Хмельницького (Переяславська угода 1654 р.) та Івана Мазепи (Полтавська битва 1709 р.), була втрачена можливість становлення незалежної Української держави;

✓ в основі непримиренної боротьби між представниками соціалістичного та консервативного таборів були не так світоглядні розбіжності в теоретичних концепціях побудови нового суспільного ладу в цілому і аграрних відносин зокрема, а більшою мірою нерозуміння пріоритету соціальної справедливості в розподілі земель порівняно з ідеями національної окремішності українців;

✓ провідники УНР помилялися, вважаючи, що селянинові як індивідуалісту-власнику «чужі й навіть ворожі ідеї большевизму»; не підтримала соціалістичну революцію заможна сільська буржуазія, а бідні селянські маси й селяни у військових одностроях були більшовиками за своєю ментальністю, оскільки боролися за соціально-економічну справедливість, проти поміщиків, за безкласове суспільство;

✓ так само, як козацька еліта свого часу долучилася до розбудови російської імперії, етнічні українці наступних поколінь через тортури, залякування і фізичне знищення своїх попередників стали співтворцями СРСР. Більшовики лицемірною політикою й обіцянками, зокрема щодо справедливого вирішення селянського питання, прирекли Україну на сім десятиліть бездержавності.

Незважаючи на поразку УНР і нерозв'язання багатоголікового селянського питання, понад дві третини (69%) жителів країни вважають, що Україна є ідеологічною наступницею Української Народної Республіки, і лише 11% переконані, що вона є наступницею УРСР. Такі

2.4. Боротьба селянської армії Нестора Махна за власність на землю, децентралізацію влади та місцеве самоврядування

результати опитування Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), проведеного 19–27 січня 2023 р. методом телефонних інтерв'ю, в якому взяли участь 2004 дорослі жителі України¹⁴¹.

Втім звертаємо увагу на те, що в історіографії, крім соціал-революційних течій і консервативного напрямку становлення української державності та визначної ролі й місця в них селянських мас у насичених подіями і далекосяжними наслідками 1918–1921 рр., досліджується також масовий військово-політичний рух, науково-практичною основою якого була анархістська ідеологія (одна з течій лібертаранства). Її ідеї отримали масову підтримку селян різних майнових станів і їхніх прихильників у Лівобережній Україні та на інших землях колишньої російської імперії.

2.4. Боротьба селянської армії Нестора Махна за власність на землю, децентралізацію влади та місцеве самоврядування

Після скасування кріпацтва за період 1862–1914 рр. селяни степової зони України, майбутнього району махновського повстанського руху, скупили майже 50% поміщицьких земель, адже з ліквідацією примусової праці (панщини) їх нікому було обробляти. Значною мірою сприяли цьому вільний рух розкріпаченої робочої сили, комерціалізація сільського господарства і розвинений ринок зернових культур, які експортувалися через морські порти Запоріжжя, Маріуполя, Миколаєва, Одеси та розгалуженою залізничною мережею. Сукупність цих чинників сприяла підвищенню попиту на земельні ділянки та спонукала землевласників до постійного підвищення цін при транзакціях або продовження строків договорів оренди. Це викликало справедливе невдоволення селян, але гострі збройні протистояння розпочалися пізніше – в період розгулу Отаманщини, породженої Директорією у грудні 1918 року для боротьби з Гетьманщиною. Можна сказати, що це супутнє явище революційної України 1917–1920-х років, яке має підґрунтям історичні традиції козацького самоврядування для захисту своїх земель і

¹⁴¹ Мельник Роман. КМІС: Українці дійшли згоди у ставленні до історичних подій та персон, а найближчим народом вважають поляків. URL : <https://detector.media/infospace/article/209417/2023-03-27>.

РОЗДІЛ 2. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

майна. Не випадково назви окремих загонів були пов'язані із Запорізькою Січчю та іменами її отаманів.

Згідно з дослідженнями В. Винниченка¹⁴², соціально-політична чи/або національна орієнтація Отаманщини залежала від складу повстанських загонів, від мотивації щодо участі в організації та військових навичок і світогляду виборних ватажків. Через ці та й інші чинники одна група визнавала Директорію й головного отамана С. Петлюру; інша – виступала з лозунгами української радянської влади і вважали Петлюру українським Денікіним; ще інша – не визнавала ніякої влади й боролася з усіма, хто намагався відібрати у громади хліб, інші продукти, худобу й коней; а була й група, що й сама грабувала населення, здійснювала погроми панських маєтків та радянських установ. Проте, як зазначає автор, «не маючи ніяких документальних даних про ту чи іншу групу, неможливо з певністю сказати нічого навіть про таку відому постать у повстанському рухові як Махно». За переказами одних, він ідейний анархіст, свідомий українець, з романтичним устроєм свого війська, на зразок запорожського; інші «вважали його бандитом, безпринципним, антиукраїнцем». Приблизно така ж суспільна думка була й щодо Зеленого, Ангела, Соколовського та інших виборних ватажків парамілітарних добровольчих загонів.

Кожна група діяла самостійно, виходячи з потреб місцевої громади. Між собою у них не було більш-менш налагодженої організаційної взаємодії ні стратегічного, ні тактичного характеру. Отже, науковці вважають, що селянський повстанський рух не відігравав ролі визначальної і самостійної сили у боротьбі за свою владу в сільській місцевості. Окремі історики навіть припускають, що Отаманщина була деструктивним явищем української революції.

За часів радянської історіографії, Нестора Махна – непересічну постать, яка стала легендою ще за життя, подавали лише як анархіста-терориста із несформованими поглядами й здатного до часткої зміни як друзів, так і ворогів. До певної міри це відповідає його діям, оскільки він воював самостійно або на боці радянської влади проти військ О. Каледіна, Центральної Ради, П. Скоропадського, С. Петлюри, А. Денікіна, П. Врангеля, Н. Григор'єва, австро-німецьких інтервентів. На вершині популярності Нестор Махно очолював

¹⁴² Винниченко Володимир. Відродження нації. Ч. III. С. 432.

2.4. Боротьба селянської армії Нестора Махна за власність на землю, децентралізацію влади та місцеве самоврядування

найчисельнішу селянську армію у світі, яка за внутрішньою організацією нагадувала Запорізьку Січ. Залежно від військово-політичної ситуації він дотримувався принципу: «Бий білих, доки не почервоніють! Бий червоних, поки не побіліють!».

Ім'я Нестора Махна привертало увагу не лише академічних істориків, а також письменників, поетів, кінематографістів і художників. Його називали «катом буржуазії й добродійцем пролетаріату», «суворим нещадним деспотом, убивцею й погромником, якого не бачив світ»¹⁴³. У вступному слові до наукової праці, присвяченій Отаманщині, Владислав Верстюк¹⁴⁴ зазначає про внесок українських митців у поверненні повстанських ватажків у героїчний епос революції 1917–1921 років. Зокрема Роман Коваль у публікації «Отамани гайдамацького краю» описав біографії 33 отаманів. За роман «Чорний ворон» Василь Шкляр отримав Шевченківську премію. У романі-мозаїці Юрія Дмитренка-Думича «Український вузол. Війна з Росією» головними героями постають махновці. Вони також у центрі кіноповісті Олександра Михайлюти «Вольниця» і документальної повісті Олександра Скрипника «За золотом Нестора Махна». Заслуговує на увагу публікація гуляйпільських авторів В. Яланського та Л. Верьовки «Нестор і Галина». Роман Коваль згадує також роман-хроніку Михайла Іванченка «Дума про вільних козаків», події якої розгортаються в 1917—1922 рр. на Звенигородщині, та інші праці з цієї тематики.

Свідомо применшувалася роль Нестора Махна у децентралізації влади й розвитку місцевого самоврядування на засадах виборності та підзвітності всіх обраних людьми органів управління. У статті «Нестор Махно (1888–1934) провідник повстанського руху»¹⁴⁵ — єдиної в Україні серії «100 найвідоміших українців», йдеться також про його погляди на політичні й соціально-економічні аграрні перетворення в регіоні. У цьому сенсі провідник селянських мас вважав більшовиків тимчасовими союзниками по класовій боротьбі, проте

¹⁴³ Волковинський Валерій. Нестор Махно: легенди і реальність. Київ: «Перліт продокашн ЛТД», 1994. С. 3.

¹⁴⁴ Ісаков Павло. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (1919–1921): динаміка кількісних змін, ідеологія, географія поширення. *Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років* : науково-популярне видання [Архирейський Д., Ковальчук М., Красносілецький Д. та ін.]. Харків: ПРАТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус», 2017. С. 8–9.

¹⁴⁵ 100 найвідоміших українців. Київ: ТОВ «Автограф», ТОВ «КД Орфей», 2005. С. 471–479.

РОЗДІЛ 2. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

їхньої влади над собою не визнавав. Перебуваючи в еміграції, заявляв, що залишається непримиреним ворогом партії комуністів-більшовиків: «Весь більшовизм у росії набув певного розбійницького характеру і, тримаючись на розстрілах і багнетах, не має ніякого коріння в масах. Так чи інакше, рано чи пізно більшовизм приречений на вкрай жорстоку криваву загибель»¹⁴⁶.

Раніше за декрет про землю (27 жовтня 1917 р.) та Третій Універсал Центральної Ради УНР (20 листопада 1917 р.) у вересні 1917 року Н. Махно підписав декрет про націоналізацію земель на території Гуляйпільської ради з подальшим переділом на користь незаможних селян. В умовах неконтрольованої інфляції і розпаду економічних відносин колишньої царської імперії ним було запроваджено безпосередній натуральний товарообмін між селом і містом. Низку нововведень в аграрних відносинах, що їх пов'язують з ініціативами більшовиків, Нестор Махно раніше проводив у Гуляйполі та підконтрольних йому територіях України.

Головною опорою махновського руху в його районах були середняки, об'єднані радами на засадах самоврядування з опертям на військову самооборону. Оскільки в кінці 1917 – напочатку 1918 рр. та в 1919 р. селяни на власному досвіді відчували відмінність обіцяної політики УНР і екстремізму більшовиків та реальних справ на місцях щодо проведення земельної реформи й з інших господарських питань. Через відстоювання Нестором Махном своєї позиції стосовно селянства й організації суспільно-політичного життя на сільських територіях у нього не склалися відносини ні з провідниками Центральної Ради УНР, ні з Директорією, ні з Гетьманщиною. Червону армію і білогвардійські армії А. Денікіна та П. Врангеля (не визнавали суверенність України та українців як нації, вважаючи малоросами) він ставив на один рівень із озброєними загонами під орудою отаманів як каральну силу за їхній терор проти мирного населення Лівобережної України. Пізніше Лев Троцький визнавав, що не Денікін примусив більшовиків залишити територію України, а масштабне повстання, організоване заможним селянством¹⁴⁷.

Показовою для того часу була резолюція Другого з'їзду рад Гуляйпільського району (лютий 1919 р.): «Надалі до вирішення

¹⁴⁶ Волковинський Валерій. Згадана праця. С. 241.

¹⁴⁷ Панасюк Броніслав. Згадана праця. С. 184.

2.4. Боротьба селянської армії Нестора Махна за власність на землю, децентралізацію влади та місцеве самоврядування

земельного питання остаточно чиним з'їзд виносить своє побажання, щоб земельні комітети на місцях негайно взяли на облік усі поміщицькі, удільні та інші землі і розподіляли б їх поміж безземельними та малоземельними селянами, забезпечивши взагалі всіх громадян посівними матеріалами»¹⁴⁸.

На черговому з'їзді Рад і селянських організацій Гуляйполя 25 вересня 1919 р. було оголошено про конфіскацію поміщицьких земель і передачу їх у суспільну власність. На цих землях господарі могли створювати комуни. Найчисельнішою в районі була комуна імені Рози Люксембург, яка налічувала 285 осіб із спільною земельною ділянкою 125 десятин¹⁴⁹. Пізніше комуни скомпроментували себе, оскільки більшовики використовували їх для безкоштовних хлібозаготівель та експропріації іншого продовольства як плати за відповідні преференції. У вересні 1919 року махновці проголосили про створення в Катеринославі власної селянської республіки. Їхня програма передбачала організацію господарського, загального й культурного життя без партій і державної політичної влади, а лише шляхом об'єднаних знизу робітничо-селянських організацій та Рад¹⁵⁰. У листопаді 1919 року Нестор Махно скасував радянські податки й декрет про націоналізацію землі, а також оголосив радянську владу «ворогом трудового народу». Замість радгоспів заохочував селян об'єднуватися на власний розсуд у кооперативи, або обробляти землю самотужки, обмінюючись продуктами своєї праці з містом. На той час жодна політична сила, включно з Центральною Радою, нічого подібного не запропонувала українським селянам.

Незважаючи на інтернаціоналістичні переконання, Нестор Махно відстоював незалежність України. Свідченням цьому є його виступ на селянському з'їзді: «Якщо товариші більшовики йдуть з Великої Росії в Україну допомогти нам у тяжкій боротьбі з контрреволюцією,

¹⁴⁸За: Шубин Александр. Махно и его время. О Великой революции и Гражданской войне 1917–1922 гг. в России и на Украине. Онлайн книга. Изд. Едиториал УРСС. 320 с. / Протоколи II з'їзду фронтовиків, повстанських, робочих і селянських Рад, відділів і підвідділів. С. 30–31.

¹⁴⁹За: Шубин Александр. Махно и его время. О Великой революции и Гражданской войне 1917–1922 гг. в России и на Украине. Онлайн книга. Изд. Едиториал УРСС. 320 с. / Нестор Махно. Крестьянское движение в Украине. 1918–1921: документы и материалы / под. ред. В. Данилова и Т. Шанина. Москва : «Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН)». 2006. С. 70–71.

¹⁵⁰Віхров Максим. Український феномен Нестора Махна. *Український тиждень*. 8 листопада 2022 р. URL : <https://tyzhden.ua>.

РОЗДІЛ 2. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

ми маємо сказати їм: «Ласкаво просимо, дорогі друзі!». Але якщо вони йдуть сюди з метою монополізувати Україну, ми скажемо їм: «Руки геть!». Ми самі вміємо підняти на висоту визволення трудового селянства, самі зуміємо влаштувати собі нове життя — де не буде панів, рабів, пригноблених і гнобителів»¹⁵¹.

У негативному сенсі до представників радянської влади Нестор Махно зараховував також членів комітетів бідноти, хоча раніше підтримував бідняків. Причиною зміни ставлення до них були обов'язки, які покладала на комітети незаможних селян (комнезами) радянська влада. Комітети мали допомагати виявленню запасів хліба та зброї у селян і бути опорою радянської влади на селі. За це вони отримували частину вилученого майна. Враховуючи продовольчу ситуацію в селах і несприйняття більшістю селян такої аграрної політики, Нестор Махно звернувся до голів комнезамів з посланням такого змісту: «Рекомендую негайно скасувати комітети незаможних селян, бо це є бруд»¹⁵².

Після поразки УНР Нестор Махно намагався захистити свою республіку від радянської влади, з якою восени 1920 року уклав угоду, за якою повстанська армія мала допомогти більшовикам у боротьбі з Врангелем, а радянська влада зобов'язувалася визнати махновську республіку на правах федеративного суб'єкта УСРР. Центром республіки мав стати Старобільськ. Проте для більшовиків це був лише оманливий тактичний хід, про що свідчить прийняття Всеукраїнським революційним комітетом (м. Харків) у перший місяць його створення ухвали від 9 січня 1920 р. «Про оголошення поза законом Махна та махновців». У преамбулі йдеться про відмову Нестора Махна підтримати червону армію у боротьбі проти дідачів, капіталістів та поляків за звільнення сіл і міст. Його звинувачували в оголошенні війни робітничо-селянській червоній армії. Тобто, подібно до Григор'єва і Петлюри Махна оголошено зрадником українського народу. Зокрема ухвалено таке:

а) Махно зі своєю групою оголошено поза законом, як дезертирів і зрадників;

¹⁵¹ За: Шубин Александр. Згадана праця. С. 80.

¹⁵² За: Шубин Александр. Махно и его время. О Великой революции и Гражданской войне 1917–1922 гг. в России и на Украине. Онлайн книга. Изд. Едиториал УРСС. 320 с. / ЦДАГОУ. Ф.5. Оп.1. Д.330. Л.59.

2.4. Боротьба селянської армії Нестора Махна за власність на землю, децентралізацію влади та місцеве самоврядування

б) всі, хто буде підтримувати і переховувати зрадників українського народу, будуть немилосердно знищуватись¹⁵³.

За даними історичних розвідок¹⁵⁴, антибільшовицький селянський рух у 1920–1921 рр. розділився на два напрями – національний (петлюрівський) та анархо-махновський. С. Каменєв у доповідній записці Л. Троцькому від 9 лютого 2021 р. інформував про «бандитизм» трьох видів:

а) організоване повстанство, яке користується активною підтримкою населення;

б) численні малі й великі банди в усій країні, які пов'язані з місцевим населенням;

в) кримінальний бандитизм, придушення якого рішуче підтримується самими селянами.

До першого виду відносили махновщину (південна Україна і частина Лівобережжя), петлюрівщину (Правобережжя і частково Лівобережна Україна), а також «зелений» партизанський рух (східне узбережжя Чорного моря і Крим).

Незважаючи на неодноразове використання більшовиками махновського війська у боротьбі проти врангелівських та інших контрреволюційних сил, командувачі червоної армії розпочали операцію для його знищення. Формальною підставою була відмова Нестора Махна влитися в її регулярні частини, втративши при цьому будь-яку стратегічну самостійність. В. Ленін у своїй записці від 6 лютого 1921 р. висловлював невдоволення діями на його фізичне знищення: «Наше військове командування ганебно провалилося, випустивши Махна, незважаючи на величезну перевагу сил і суворий наказ спіймати, і тепер ще більш ганебно провалиться, не вміючи розчавити жменьки бандитів... І хліб, і дрова, все гине з вини банд, а ми маємо мільйонну армію»¹⁵⁵.

Як і багато інших відомих лідерів революційної України, харизматичних представників народних мас, не призначених російськими більшовиками, Н. Махно став жертвою троцькістсько-ленінської

¹⁵³Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету. URL : <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000127>.

¹⁵⁴Котляр Ю. В. Селянство Півдня України в період нової економічної політики (1921–1929): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : 07.00.01. Одеса, 2005. С. 22.

¹⁵⁵Волковинський Валерій. Нестор Махно: легенди і реальність. Київ: «Перліт продокаши ЛТД», 1994. С. 206.

РОЗДІЛ 2. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

«боротьби з партизанщиною». Так зароджувалася монопартійна комуно-більшовицька диктатура під ширмою робітничо-селянських рад, яка не сприймала будь-якого інакодумства щодо майбутнього суспільно-політичного й аграрного устрою України та інших колишніх територій самодержавства.

Нестор Махно, перебуваючи в еміграції, не втрачав надії на продовження збройної боротьби проти комуністів-більшовиків. Але революційні події в Україні вже розвивалися за іншим сценарієм. Нова економічна політика (неп) щодо селянських господарств остаточно підірвала соціальну базу махновського руху. Проте він дещо відтермінував масову колективізацію й репресії проти селян. Дмитро Архирейський¹⁵⁶ вважає, що за комплексом географічних, національно-культурних і мовних ознак махновський військово-політичний рух був суто українським феноменом. Водночас не заперечується багатонаціональний склад, адже у 50-тисячній армії Н. Махна пліч-опліч з українськими селянами воювали також кубанські та донські козаки, сибіряки, німецькі колоністи, греки, євреї і представники інших національностей.

Від кінця 1918-го до кінця 1919 р. на українських землях воювали німецька, австрійська армія, французький воєнний десант, армії УНР та ЗУНР, Червона та Біла, армія Н. Махна і до 60 загонів самопроголошених отаманів. Україна розпалася на окремі території-республіки. Нараховувували щонайменше 120 таких «республік». Більш-менш налагоджені суспільні зв'язки й зрозуміла селянам аграрна політика, зокрема, справедливе вирішення земельного питання в умовах протистояння «всіх проти всіх», стали неможливими. Чисельну більшість у всіх військових формуваннях складали селяни, які потрапляли туди не завжди з власної волі. Дослідники вважають, що одній й ті ж селяни могли побувати по кілька разів у різних арміях.

Джерело: Грицак Ярослав. Подолати минуле. Глобальна історія України. Київ: «Портал», 2022. С. 225–227.

Селянство півдня України різних майнових станів, об'єднавшись у боротьбі проти більшовиків, масово пішло за Нестором Махном, повіривши в його авторитет і реальну можливість раз і назавжди розв'язати наболіле селянське питання:

- узаконити перерозподіл великих нетрудових землеволодінь;

¹⁵⁶ Архирейський Дмитро. Нестор Махно: не державний, але народний. *Український тиждень*. № 45 (313). 7 листопада 2013 року.

2.4. Боротьба селянської армії Нестора Махна за власність на землю, децентралізацію влади та місцеве самоврядування

- запобігти вилученню зерна і продовольства, перейти до ринкового товарообміну села з містом;
- запровадити децентралізацію повноважень державних органів влади на місцях і селянське самоуправління без участі комун.

Неодноразові спроби селян реанімувати махновські плани наприкінці 1920-х рр., під час розкуркулення і колективізації, були жорстоко придушені більшовиками. Як зазначалося раніше, за підтримки російських окупаційних військ і використання репресивної машини, що набирала силу, та через дефіцит ресурсів і виснаження селян від війни, суспільно-політична ситуація в Україні змінилася на користь побудови соціалізму за лекалами «брошуркового соціалізму» більшовицької партії.

Декретом «Про землю»¹⁵⁷ всеукраїнського ревкому право користування землею надавалося лише працюючим селянам. Усі трудові господарства, що належали селянам-власникам, козакам, колишнім державним селянам, залишалися недоторканими у різних формах (подвірній, хуторській, отрубній, громадській та інших). Щодо панських (дідичівських), казенних, монастирських і надільних земель, які раніше були конфісковані радянською владою, то вони переходили без викупу до безземельних і малоземельних селян і сільськогосподарських робітників. При цьому всі нетрудові землевласники негайно виселялися зі своїх маєтків (економій). Радянські господарства, утворені на панських землях, переходили у користування бідних селян за винятком зразкових підприємств, дослідних станцій та інших організацій, які використовувалися для наукових цілей і поширення передових технологій. Усі засоби сільськогосподарського виробництва, нерухомість та інше майно передавалися в розпорядження земельних відділів і першочергово призначалися для селян, які цього потребували.

Така «проселянська» політика радянської влади не була безкорисливою турботою про працівників. Розрахунок був на інше – можливість в подальшому грабувати селян у законний спосіб, а найперше – через комуні. Для селянських господарств політика «воєнного комунізму», або безтоварних позаринкових відносин (1919–1920), була втілена уведенням організаційно-примусових

¹⁵⁷ Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету. URL : <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000127>.

РОЗДІЛ 2. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

заходів, відомої з історії аграрних відносин як продовольча розкладка. По-суті, це був «терор голодом»:

- а) вилучалися «надлишки» зерна й іншого продовольства спеціально створеними продовольчими загонами;
- б) передбачалося 24 повинностей та податків;
- в) запроваджувалася монополія держави на торгівлю продовольством;
- д) встановлювалася непомірна різниця між державними заготівельними цінами на зернові культури і ринковими (спекулятивними) цінами.

Ці заходи супроводжувалися нав'язливою політикою «русифікації» серед українського населення, розпалюванням ворожнечі між багатими і бідними, які проводилися під гаслами неминучого загострення класової боротьби у містах і сільській місцевості в перехідний період побудови соціалістичного суспільства¹⁵⁸.

Політика «воєнного комунізму» стала причиною нової хвилі численних селянських бунтів та інших форм організованої непокорності і спротиву соціально-економічній несправедливості. В. Липинський у цитованій нами праці зазначає, що стихійний селянський повстанський рух у Лівобережних губерніях, які стали полігоном для експериментів з різноманітними формами організації сільського господарства, не поступався за розмахом іншим регіонам України. У 1920 р. в озброєних загонах перебувало щонайменше 74 417 осіб. Проте через тотальну військову агресію російської окупаційної армії, пом'якшення економічної експлуатації селян і зменшення впливу на ситуацію махновськими загонами, селянський повстанський антибільшовицький рух за власність на землю почав згасати.

Опитування Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) показало, що найбільш негативне ставлення серед українських історичних діячів, включених в опитування, до Нестора Махна (24%) і Симона Петлюри — баланс позитивного / негативного ставлення серед тих, хто їх знає, 33% і 50% відповідно. При цьому абсолютна більшість опитаних вважають, що держава повинна формувати свою політику у сфері історичної пам'яті, але більше

¹⁵⁸ Липинський В. Листи до братів хліборобів. С. 284.

половини кажуть, що держава займається цим недостатньо. З огляду на таке ставлення до названих постатей з цією думкою важко не погодитися.

Мельник Роман. КМІС: Українці дійшли згоди у ставленні до історичних подій та персон, а найближчим народом вважають поляків. URL : <https://detector.media/infospace/article/209417/2023-03-27>.

Проливає світло на цей період історії аграрних відносин дослідження фахових українських істориків. З посиланням на італійського колегу Андреа Граціозі, зазначається: «Український повстанський рух набрав характеру національно-визвольного і «має парадигмальну цінність, особливу оригінальність і певне право першості в багатьох історіях нашого століття». Тобто те, що відбулося в Україні, неодноразово повторювалося згодом в інших країнах, які виборювали право на національну незалежність. У зв'язку з цим не треба дивуватися, що постать Н. Махна у світі відоміша, ніж постаті М. Грушевського, В. Винниченка і С. Петлюри»¹⁵⁹.

2.5. Аграрні перетворення в Україні у складі СРСР 1920–1930-х років

Як вже зазначалося, головним завданням більшовиків була заготівля хліба в Україні для голодуючих промислових центрів росії. З 13 квітня 1919 р. в Україні було введено продрозкладку. Середняків зобов'язали поставити 180 кг хлібних зернових з кожної десятини, а куркулів (до яких зараховували селян із наділами понад десяти десятин) — 400 кг. Бідняків від стягнень було звільнено, за це вони залучалися до пошуків залишків «прихованого» зерна. Формально заготівля продовольства селянам оплачувалася, але за цінами у 10–20 разів нижчими, ніж на тіньовому ринку (у мішочників). У результаті вдалося вилучити лише 8 мільйонів пудів замість 140 запланованих. Селяни були незадоволені, адже комуністи не лише забирали зерно за безцінь, а й почали проводити «кадетську» аграрну політику, відмовившись від обіцяної передачі селянам великих

¹⁵⁹ Ісаков Павло. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (1919–1921): динаміка кількісних змін, ідеологія, географія поширення. *Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років* : науково-популярне видання [Архирейський Д., Ковальчук М., Красносілецький Д. та ін.]. Харків: ПРАТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус», 2017. С. 8.

РОЗДІЛ 2. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

земельних наділів цукрових заводів, які були перетворені на радгоспи¹⁶⁰.

На Другому Всеросійському з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів 27 жовтня 1917 р. було прийнято «Декрет про землю», яким визнавалися общинна та хутірська форми господарювання. Цим законодавчим актом більшовицької росії скасовувалася приватна власність на землю, і вона ставала всенародним надбанням. Поміщицькі, удільні, монастирські, церковні землі передавалися в розпорядження волосних земельних комітетів та повітових рад селянських депутатів. Декретом визначалися принципи землеволодіння та землекористування, серед них – заборона купівлі/продажу земель, оренди і застави під майнові зобов'язання. Надра, ліси і води переходили у власність держави. Великі товарні господарства підпорядковувалися державі або сільським громадам. Суворо заборонялося використовувати найману працю. Поширеними формами господарювання в сільському господарстві були подвірна, хутірська, общинна й артільна. Земельні ділянки передавалися у користування лише тим дворам, які могли обробляти їх власними силами. Розподіл земель серед селян був зрівняльним – за трудовою або за споживчою нормою.

Згідно з декретом селяни мали отримати в цілому 15 млн десятин поміщицької й інших земель та 8 млн десятин надлишків земель заможних селян, майже 3,5 млн голів великої рогатої худоби і коней. Селяни звільнялися від столипінських боргів за користування земельними ділянками, що сягнули на той час 3 млрд рублів, від щорічної орендної плати за землю та інших повинностей на суму понад 100 млн рублів золотом¹⁶¹. За такої підтримки більшовиків, селянство масово переходило на сторону радянської влади, а поміщиків, як клас, було ліквідовано.

Положення декрету про землю були розвинені в законі всеросійського центрального виконавчого комітету (ВЦВК) від 9 лютого 1918 р. «Про соціалізацію земель» і Земельному кодексі РРФСР 1922 року та інших актах. Зокрема визначалося три форми господарювання на селі: трудова комуністична, артільна і кооперативна.

¹⁶⁰ Шубин Александр. Махно и его время. С. 53.

¹⁶¹ Хміль І. В. Декрет про землю. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. Київ : Наук. думка, 2004. Т. 2. 688 с.
URL : <http://www.history.org.ua>.

Розподілом сільськогосподарських угідь мали опікуватися місцеві органи самоврядування (громади). Становлення організаційно-правових форм громадського обробітку аграрних угідь доповнювався забезпеченням основними й обіговими засобами виробництва. При цьому одноосібні селянські господарства наділялися найгіршими земельними ділянками і в останню чергу. По суті, через інститут соціалізації більшовики забрали землю в селян, передавши її розподіл до компетенції державних органів на місцях. На практиці це означало відновлення кріпацтва у новостворених радгоспах і комунах.

Вітчизняні дослідники звертають увагу на переписування під кальку законів, прийнятих у Росії, органами управління в Україні, зокрема, «Тимчасового положення про соціалізацію землі» від 19 березня 1918 року. Це стало критичним моментом для політекономії аграрних відносин, адже було вибрано азійський шлях розвитку – суцільну колективізацію українського села. Наступним кроком для усупільнення земель сільськогосподарського призначення стало прийняття Закону від 20 лютого 1919 р. «Про соціалістичне землевпорядкування». На його виконання розпочався процес формування радянських господарств, артілей і комун. Унаслідок такої політики одноосібні селянські господарства ліквідовувалися, а їхні земельні ділянки переходили в державну власність. Однак чергові масові селянські протести, які прокотилися по усій країні, змусили призупинити ці реформи. Тимчасово, як поступку селянським вимогам, багатоукладність форм господарювання була збережена.

Отже, у 1920-х роках співіснували п'ять організаційно-правових форм власності на землю та відповідних їм укладів господарювання, що належали до різних суспільно-політичних формацій: патріархальне, дрібнотоварне, приватногосподарський капіталізм, державний капіталізм і соціалізм. Це був вимушений компроміс. Адже, як показала практика, більшовицьке керівництво залишалося непохитним у дотриманні аграрного курсу на проведення примусово-каральної політики злиття усіх форм власності та способів господарювання в єдиний – соціалістичний уклад на селі.

На той час теоретики наукового комунізму вважали, що багатоукладність є ознакою слаборозвинених країн із перехідними

РОЗДІЛ 2. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

економіками, оскільки одночасно з прогресивним, на їхню думку, соціалістичним укладом залишалися й ті, що гальмували побудову справедливого суспільства, а відтак – належали до віджилого дрібнобуржуазного укладу. Звідси, одним із ключових критеріїв прогресивних змін на селі було подолання багатокладності, а метою молодої держави – повна й остаточна перемога соціалістичного укладу в аграрних відносинах¹⁶². Докладніше про штучну реінкарнацію категорії «багатокладність» і як це деформує політекономічне мислення щодо оцінювання реального стану земельних відносин та перспективної організаційно-правової структури аграрного сектору в умовах скасування мораторію на ринковий обіг прав на селянські земельні ділянки йтиметься у відповідному розділі.

Однією з причин прихильності селян України до радянської влади також вважається компроміс, запропонований більшовиками. На зміну аграрній політиці «воєнного комунізму» у 1921–1928 рр. запроваджено нову економічну політику (неп). На X з'їзді РКП (б) було прийнято рішення «Про заміну розверстки натуральним податком». Серед іншого передбачалися такі заходи:

- відмова від конфіскаційних методів продовольчої розкладки та «реквізиції хліба» і запровадження натурального продовольчого податку, а в 1923–1925 рр. дозволялося сплачувати його і у грошовій формі;
- визначення продовольчого податку як фіксованої частки до виробленої продукції, кількості членів сім'ї та розмірів земельної ділянки;
- перерозподіл земельних ділянок та закріплення їх у дев'ятирічне користування за селянськими господарствами;
- повернення до товарно-грошових засад у відносинах села з містом, так званої змички між сільським і міським населенням тощо¹⁶³.

¹⁶² *Могильний О. М.* Регулювання аграрної сфери : монографія. Ужгород : ІВА, 2005. С. 251–252.

¹⁶³ *Ісаков Павло.* Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (1919 – 1921): динаміка кількісних змін, ідеологія, географія поширення. Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917—1921 років : науково-популярне видання [Архирейський Д., Ковальчук М., Красносілецький Д. та ін.]. Харків: ПРАТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус», 2017. С. 307.

На виконання рішень з'їзду, державними органами Української СРР було продубльовано низку нормативно-правових актів РСФСР. На думку дослідників, важливе значення для політекономії аграрних відносин мали постанова Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) від 9 квітня 1922 р. «Про відбудову та зміцнення сільського господарства України», «Основний закон про трудове землекористування» та «Земельний кодекс УРСР». Він став основою земельних відносин на період провадження непу. За даними історичних досліджень¹⁶⁴, лише із середини 1923 року селяни відчували зміни на краще:

- ✓ землевпорядкувальні роботи проводили на користь більшості дворів;
- ✓ дозволено оренду земельних ділянок;
- ✓ відновлено кредитування селянських господарств;
- ✓ запроваджено контрактацію сільськогосподарської продукції;
- ✓ уведено єдиний сільськогосподарський податок;
- ✓ ліквідовано інститут відповідачів за виконання державного плану хлібозаготівель;
- ✓ зменшено ціновий диспаритет між аграрною і промисловою продукцією;
- ✓ стабілізовано суспільно-політичну ситуацію в селах.

Завдяки непу тимчасово було пом'якшено суперечності між ринком відносинами та адміністративно-командними методами управління, що сприяло усуненню невідповідності між аграрними відносинами і продуктивними силами на селі. Як результат, спостерігалось масове розгортання приватної господарської ініціативи. В основному було відновлено посівні площі та поголів'я робочої і продуктивної худоби, підвищилася заінтересованість селян у результатах праці та врожайності угідь. Повільно, але поліпшувався добробут сільських домогосподарств. Водночас такі зміни породили нові суперечності – між економічним базисом на селі (домінування приватних форм господарювання) і громіздкою політико-бюрократичною надбудовою радянської системи. Партійні органи по вертикалі продовжували керувати економікою і

¹⁶⁴ *Котляр Ю. В.* Селянство півдня України в період нової економічної політики (1921–1929): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : 07.00.01. Одеса, 2005. С. 16–18.

РОЗДІЛ 2. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

організацією сільського господарства за допомогою адміністративно-командних важелів впливу на керівників-комуністів новостворених формувань.

Про реальний стан земельних відносин того періоду дає уявлення «Енциклопедія сільського господарства» за редакцією професора Терниченка А. Г.¹⁶⁵ В Україні на початку 1917 року із 44,3 млн десятин землі заможні селяни обробляли 13 млн (29,3%); середняки – 9,8 млн (22,1%) і бідняки – 5,1 млн (11,5%); поміщики – 8,9 млн (20,1%); підприємці – 3,3 млн (7,4%); державі, церкві, містам сумарно належало 4 млн десятин (9%). Характерно, що середняцько-бідняцькі господарства володіли гіршими землями порівняно з «нетрудовими власниками», які використовували найману працю. У 1925 р. в Українській СРР структура і суб'єктний склад землекористувачів змінилися суттєво: селянські господарства обробляли 74,9%, держава та інші установи – 24,2 і колективні – лише 0,9%. Землезабезпеченість господарств була такою: до 3 десятин мали – 29%, від 3 до 9 – 49,7%, понад 9 десятин – 21,3%.

Терниченко А. Г. (1882–1927) – народився в сім'ї незаможних селян на Харківщині. Громадський діяч, вчений, популяризатор аграрної науки. У 1916 р. видавав газету «Україна», в 1919–1923 рр. працював на відповідальних посадах в Наркомземі, а в 1923 р. його було обрано головою Київської філії сільськогосподарського наукового комітету України. За 16 років Аристарх Григорович написав тисячі статей, низку наукових праць та науково-популярних брошур. Енциклопедія сільського господарства була його останньою працею.

Джерело: Енциклопедія сільського господарства. Науково-популярний poradnik для сільських господарств України / за ред. А. Терниченка. Київ : Книгоспілка, 1927. 710 с.

Щодо землекористування селян, то воно залежало від форми власності, наявності основних засобів виробництва та розташування в полях сівозміни. Як наслідок, земельні ділянки були незручними для обробітку, оскільки 88,4% господарств використовували їх у ділянково-черезсмужний спосіб, 7,2 – одрубамі (багатосмужжя); 3,5 – хуторами, а 0,9% – змішано. *Довідково.* Черезсмужжя – нерозмежованість землеволодіння між поміщицькими маєтками і селянськими дворами; багатосмужжя – розкиданість земельних наділів

¹⁶⁵ Енциклопедія сільського господарства. Науково-популярний poradnik для сільських господарств України / за ред. А. Терниченка. Київ : Книгоспілка, 1927. 710 с.

у різних частинах полів, що прилягали до села. Для прикладу: у Полтавській губернії 22 тис. селянських господарств мали по 10–15 смуг, а 6 тис. – по 16 і більше¹⁶⁶.

За результатами опитування весною 1924 р. виявлено, що із 100 селянських господарств: 46,4 – не мали робочої худоби, 29,5 – тримали одну голову; 20,3 – дві; 2,3 – три і 1,5 – чотири голови худоби. Лише наполовину задовольнялися потреби галузі в сільськогосподарських машинах. Не вистачало навіть простих знарядь праці. Один плуг припадав більш як на два господарства, букар – на 9, а сівалка – на 16 господарств. Це значно ускладнювало оранку, висів і обробіток культур в оптимальні строки та запровадження агрономічних новацій у рослинництві. Зокрема перехід від поширеного на той час архаїчного трипілля до громадських багатопільних сівозмін із чергуванням просапних культур. Звідси, як зазначається у виданні академічним стилем, «багато робиться тепер, щоб організувати людей на селі в сільськогосподарські колективи, комуни, в кооперативи»¹⁶⁷.

Із прийняттям ВУЦВК та РНК УСРР декрету «Про сільськогосподарську кооперацію» від 18 жовтня 1921 р. розгорнулася робота по створенню мережі спільного використання сільськогосподарських машин, і вже у 1923 р. діяло 1053 прокатних, 595 зерноочисних і 379 опорних пунктів. Перша в Україні державна машинно-тракторна станція (МТС) почала працювати весною 1928 року на базі 14 тракторних загонів радгоспу ім. Шевченка Березівського району Одеської області. З урахуванням її досвіду постановою Ради Праці і Оборони СРСР «Про організацію машинно-тракторних станцій» від 5 червня 1929 р. розпочато масове їх створення. У 1932 р. в Україні вже працювало 592 МТС. Лише тракторів налічувалося 25,6 тис. од., або в середньому 43 на одну станцію.

До початку суцільної колективізації (1928) середній розмір посівних площ на одне селянське господарство в районах Степу становив 6,4 га; у Криму – 5,6; на Лівобережжі – 3,7; Поліссі – 3,4; Правобережжі – 2,4 га. Коефіцієнт землезабезпеченості був на рівні 2,7. Радгоспи України обробляли 687 тис. га, а колгоспи –

¹⁶⁶ Юрчишин В. В. Аграрна політика в Україні на зламі політичних епох. С. 84.

¹⁶⁷ Енциклопедія сільського господарства. Науково-популярний poradnik для сільських господарств України / за ред. А. Терниченка. Київ : Книгоспілка, 1927. С. 5–11.

РОЗДІЛ 2. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

306 тис. га, тобто вони не мали вирішального впливу на забезпечення продовольством населення країни¹⁶⁸.

Однак зберігались і двори, які використовували багатопільні сівозміни всією громадою (товариствами). Ці землі поділялися на кілька полів, залежно від кількості ділянок у сівозміні (на Поліссі і в Лісостепу – 4-пільна, у Степу – 6-пільна). У межах кожного поля селянському господарству виділяли земельну ділянку, якою воно користувалося постійно. У такий спосіб було подолано через і багатосмужжя, застосовувалися потужніші засоби обробітку ґрунту. Станом на 1 жовтня 1927 р. в Україні налічувалося 10 тис. громад, що спільно використовували сівозміни. У наступному році така форма господарювання була поширена на площі майже 11 млн га, або на третині земель, які обробляли селяни. Проте старі інституційні недоліки, що гальмували розвиток аграрних відносин, не зникли. Адже не всі двори мали робочу худобу, не завжди дотримувалися правил чергування культур у сівозміні, бракувало якісного посівного матеріалу, виникали проблеми з організованим збутом продукції за більш-менш вигідними цінами. Не сприяла ефективності й шаблонність найбільш поширених сівозмін без урахування природно-кліматичних особливостей регіону¹⁶⁹. Значний вплив на культуру землеробства, крім українських традицій економіки й організації ведення сільського господарства, мали також колоністи різних національностей.

Перші іноземні колоністи з'являються на українських землях ще за доби Великого князівства Литовського. У XVII ст. відомою була колонія ніжинських греків. У XVIII ст. виникають поселення хорватів, валахів та сербів на Дніпропетровщині, німців – на Херсонщині, болгар, греків і турок – у Криму. Основним видом діяльності колоністів було землеробство, виноробство, ремесла. У XIX ст. існували німецькі та швейцарські поселення на Кіровоградщині, вони спеціалізувалися на м'ясо-молочному тваринництві та сільськогосподарському машинобудуванні. У той же час на Волині жили чехи, вони вирощували хміль та виготовляли богемські сорти пива.

Загальна чисельність колоністів на українських землях 1836, 1869 та 1893 рр. становила 40, 85 та 290 тис. осіб відповідно. Після перевороту 1917 року в російській імперії і створенні української держави, колоністи,

¹⁶⁸ Заставний Ф. Д. Україна. Природа, населення, економіка. Навчальне видання. Львів : Апріорі, 2011. С. 315.

¹⁶⁹ Історія українського селянства : нариси : у 2 томах. Т. 2. Київ : Наук. думка, 2006.

2.6. Особливості трансформацій земельних відносин на західноукраїнських землях

незважаючи на заохочувальні заходи місцевих органів, почали виїжджати за кордон. За радянської влади колоністи, які залишилися жити в УСРР/УРСР, асимілювалися з місцевим населенням.

Джерело: Машкін О. М. Колоністи іноземні в Україні [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / ред.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. Київ: Наук. думка, 2007. 528 с. URL : http://www.history.org.ua/?termin=Kolonisty_inozemni.

За результатами перепису 1926 року, південь України заселяли більш ніж 50% українців, 20% – росіян, 13% – євреїв, 5% – молдаван, 3,5% – німців. Національні меншини проживали окремими поселеннями, мали свою специфіку ведення сільського господарства, зокрема налічувалося 17 німецьких колоній і 70 хуторів, 18 єврейських колоній. У структурі сівозмін переважали озима та яра пшениця, жито й овес. Розвиненим було і тваринництво. До 1927–1928 рр. більшість із них були прибутковими господарствами. Колективізація знищила соціально-економічні основи самобутнього існування майже всіх національних меншин України, позбавила їх членів права власності на землю, спотворила спосіб життя.

Джерело: Котляр Ю. В. Селянство півдня України в період нової економічної політики (1921–1929): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : 07.00.01. Одеса, 2005. С. 19.

2.6. Особливості трансформацій земельних відносин на західноукраїнських землях

2.6.1. Ретроспективний огляд стану земельних відносин на Правобережжі

За результатами розвідки Івана Крип'якевича¹⁷⁰, територія Галицько-Волинського князівства в XI–XIV ст. займала лісову та степово-лісову смугу. Сільське господарство було основним заняттям населення. Господарською одиницею слугувало дворище, яке мало сільськогосподарські землі, ліс, мисливські угіддя, ставки для риболовлі та іншого промислу. Перевага надавалася вирощуванню вівса, жита і пшениці, ячменю сіяли менше. В оброблюваних сільськогосподарських угіддях Галичини 37% відводилося під овес, 31% – засівали житом, 19% – ячменем. У панських господарствах

¹⁷⁰Крип'якевич Іван. Галицько-Волинське князівство / Економічний розвиток. URL : <http://litopys.org.ua/krypgvol/krypgv05.htm>.

РОЗДІЛ 2. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

структура посівних площ було подібною — 44% було зайнято вівсом, 28 – житом, 16 – пшеницею, 12% – ячменем. Очевидно, що таке співвідношення культур у посівах зберігалось й надалі. На високий, як для того періоду, розвиток сільського господарства вказує використання землеробського знаряддя із заліза – серпів, кіс, наральників для рихлення ґрунту та інших засобів виробництва. Як відмічає автор, літописи містять деякі відомості і про тваринництво, зокрема про коней. Конярство було пріоритетною галуззю, адже постійні війни потребували багато кінноти для війська. Поголів'я коней розводили торки, половці та інші кочові племена тюркського та скіфо-сарматського походження.

Щодо суті політекономії земельних і в цілому аграрних відносин, то земля належала дворищам як самостійним господарствам, князівству й церкві. Це був період переважно натурального господарства, отже, більшість продукції споживала родина двору. Лишки обмінювалися на місцевих ярмарках і вивозилися на зовнішні ринки. Галицько-Волинські землі експортували обмежений набір продуктів сільського господарства, первинної переробки та збиральництва – хлібні злаки, хутро і віск. У митному тарифі другої половини XIV ст. також вказані лисячі й овечі шкіри, хутра та віск.

Західноукраїнські землі тривалий час перебували у складі сусідніх держав – Речі Посполитої, Великого князівства Литовського, Австро-Угорської монархії. З XIV ст. згадані землі перейшла під владу Польщі. Її законодавство не передбачало успадкування селянами земельних ділянок. Проте вони освоювали незайняті угіддя і працею кількох поколінь спадкоємців доводили своє право приватної власності на такі угіддя. З розвитком феодалного землеволодіння, створенням господарств у формі фільварків та внаслідок потреби в забезпеченні їх дармовою робочою силою відбувалося поступове поневолення вільних селян. Із 1705 року селяни переходили у повну залежність від волі шляхти¹⁷¹.

До XVI ст. земельні наділи окремого селянського господарства та громади вважали спадковим володінням сім'ї і громади. Водночас, згідно з феодалною юрисдикцією, селяни були користувачами земельних ділянок. Це означало, що в будь-який час їх могли

¹⁷¹ *Інкін В. Ф.* Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI — XVIII ст.: історичні нариси. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2004. С. 39–41.

позбавити наділу або ж переселити в іншу місцевість. Захоплення земель великими землевласниками призводило до вилучення дворищ із сільської територіальної громади і навіть руйнування дворищного землеволодіння. Частина орних земель та всіх угідь переходила до нового власника, який започатковував своє господарство. Під владою магнатів і шляхти селянські дворища розпадалися на «пів дворища» і «жереби» (земельні ділянки розподіляли за допомогою жеребків)¹⁷².

Для розуміння взаємозалежності й закономірності еволюції і трансформації аграрних відносин та розвитку продуктивних сил на селі важливо зробити невеличкий історичний екскурс. До певного періоду розвитку землеробства ранні слов'яни орієнтувалися не на родючі чорноземи, а на ґрунти, легші для обробітку. Перехід до освоєння придатних для оранки чорноземів стався наприкінці першого тисячоліття, що зумовлено вдосконаленням знарядь і предметів праці, збільшенням чисельності населення, яке потребувало продовольства. Удосконалення систем землеробства було неможливим без прогресивніших знарядь обробітку ґрунту.

Розширення площ сільськогосподарських угідь і необхідність збільшення їх продуктивності спонукали селян до заміни рала та сохи плугом, який підрізав і перевертав пласт ґрунту. Появу плуга на українських землях датовано, як і в Європі, X століттям. Надалі український традиційний плуг з урахуванням природно-зональних особливостей ґрунтів було модифіковано у степовий, карпатсько-гірський, поліський і олинський¹⁷³.

Наприкінці XIII ст. у господарствах Галичини почали використовувати плуги із залізними лемішами. Плужна оранка дала змогу залучити в обробіток важкі чорноземи вододільних просторів зі щільним дерновим шаром. За сезон плугом можна було обробити ділянку площею до 8 га, що за врожайності зернових 10 ц/га перевищувало потреби родини у харчуванні, а господарство – в насіннєвому матеріалі. Зважаючи на надлишок зерна, створювалися передумови для простого товарообміну на інші продукти людської праці. Водночас з удосконаленням засобів аграрного

¹⁷² *Паньків Зіновій*. Еволюція землекористування в Україні : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2012. С. 41–42.

¹⁷³ *Павлюк С. П.* Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. Київ : Наук. думка, 1991. С. 44.

РОЗДІЛ 2. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

виробництва змінювалися системи землеробства і набір сільськогосподарських культур. Основними з-поміж них були пшениця, жито, ячмінь, просо, а також бобові, коноплі та льон.

На початку XVI ст. на західноукраїнських землях Великим князівством Литовським, з метою підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва і збільшення товарності зернових культур, було розпочато аграрні реформи. Вони передбачали проведення обліку великокнязівської, тієї, що належала шляхті та селянської земель і нарощування продуктивності фільваркових господарств. З цією метою передбачалися консолідація невпорядкованих полів, скорочення відстані між земельними ділянками для зручності обробітку одним двором. Створювалися передумови з метою переходу таких господарств до поліпшених способів землекористування.

Із прийняттям «Устави на волоки» (1557 р.) при проведенні аграрної та фінансово-податкової реформи на території Великого князівства Литовського, передбачалось перемірювання земель уніфікованими земельними одиницями – волоками, які оподатковувалися згідно з відомостями земельного кадастру. (Довідково: розмір волоки залежно від місцевості становив від 16,8 до 21,8 га).

Змінювалося територіально-просторове розміщення селянських поселень, а трипільля стало основною системою землеробства. Реорганізацією землеустрою займалися великокнязівські ревізори. Зокрема, передбачалося відновлення старих меж між населеними пунктами, об'єднання земельних ділянок в єдиний масив, усунення просторової розпорошеності угідь тощо. Орні землі, закріплені за селами, як індивідуальні наділи селян, так і громадські угіддя нарізалися трьома рівновеликими частинами. У результаті перерозподілу одне селянське господарство отримувало однаковий за розміром наділ у кожній з трьох частин. Сума таких наділів становила одну волоку землі. Цим заходом ліквідовувалася просторова хаотичність полів і створювалися передумови для реалізації права вільного й раціонального розпорядження землею.

Волоку, як правило, складали 33 морги. Відповідно, в кожному полі селяни отримували 10 моргів для обробітку та 3 морги під садибу. На Волині одна волока становила 36 моргів, а іноді й понад 50, що залежало також від наявності вільних площ та якості ґрунтів.

Згідно з господарською оцінкою (бонітетом) ґрунти було поділено на три категорії: добрий, середній та поганий¹⁷⁴.

Крім індивідуальних наділів на всіх мешканців сільського поселення відводилися додаткові орні волоки від 1 до 6 загальною площею від 20 моргів до 21 волоки, а також інші угіддя: лісові, річкові, озерні й сіножаті. Площа останніх у волинських селах коливалася від 2 до 30 волок. На землі загального користування після завершення реформи вводилися податки¹⁷⁵.

Як зазначають дослідники, соціально-економічними наслідками земельної реформи стали зміни політекономії у сфері аграрних відносин – посилення залежності українських селян від феодалів, зменшення розмірів їхніх землеволодінь, неможливість реалізації права користування суспільними наділами та ін. Це призвело до погіршення життя селян і змушувало їх переселятися із густонаселених районів на вільні землі південного сходу України.

У цей період повноправними землевласниками була держава в особі великого князя литовського, а після Люблінської унії (1569) – король Речі Посполитої, церква і шляхта. Селянам земельні ділянки надавалися за низки обмежень і певних рентних платежів. Із розвитком продуктивних сил і аграрних відносин, збільшенням ємності ринку продовольства та розширенням шляхетських земель порівняно з державними і церковними володіннями відбулася реорганізація сільського господарства. Результати національно-визвольної боротьби українського народу (1654–1676), як зазначалося раніше, спричинили розкол території на два регіони: Українську козацьку державу (Гетьманщину) та землі, де відновилися повноваження польської влади і шляхти – особливого соціального стану, який мав значні привілеї, у тому числі щодо виключного права на земельні ділянки, звільнення від оподаткування та імпортного мита на товари для власного споживання тощо. (*Довідково. Як суспільна верства польська шляхта була ліквідована конституційними змінами у 1921 р.*)

Згадані події радикально змінили політекономію аграрних відносин щодо суб'єктного складу землевласників і структури

¹⁷⁴ *Паньків Зіновій*. Згадана праця. С. 45, 50–51.

¹⁷⁵ *Гурбик А. О.* Волочна поміра на українських землях у складі Великого князівства Литовського в XVI ст. *Український історичний журнал*. 1996. № 4. С. 52–53.

РОЗДІЛ 2. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

землекористування. На землях, які відійшли до Речі Посполитої, було відновлене багатогалузеве фільваркове господарство (від польського *folwark* – хутір, ферма) як найбільш ефективно, орієнтоване на виробництво і продаж хлібних злакових культур. На Правобережжі України у 80-ті роки XVII ст. понад 150 тис., або 75% усіх селянських дворів, контролювалися магнатами. Шляхті, яка володіла від одного до 30 господарствами, належало близько 1% дворів, королю – майже 20% дворів усіх земель регіону. Сумарно 67% селянських господарств належали магнатам і королівському двору¹⁷⁶.

Земельне питання завжди було наріжним каменем і пріоритетом колоніальної політики сусідніх з Україною держав. Напевне через це, за нетривалий період свого існування (жовтень 1918 р. – липень 1919 р.), уряд Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), яка об'єднувала Галичину, Буковину і Закарпаття, невідкладним завданням так само, як на решті території України, вважав проведення земельної реформи, яку б підтримувала більшість населення краю. Відповідним законом від 14 квітня 1919 р. передбачалася ліквідація великого поміщицького, державного, монастирського, єпископського землеволодіння, які належали переважно полякам. Вилучені землі становили державний земельний фонд, яким мали розпоряджатися повітові комісії¹⁷⁷. Розподіл земель першочергово мав відбуватися серед малоземельних і безземельних селян. На відміну від центральної і східної України не було масового самозахоплення й перерозподілу поміщицьких земель та руйнування маєтків. Селяни брали нові земельні ділянки за умови, що зможуть викупити їх на законних підставах і обробляти самостійно. Очевидно, що селяни Галичини вже звикли до правового врегулювання земельних відносин за правління Австро-Угорської монархії. 22 січня 1919 р. було проголошено Акт злуки із східноукраїнською державою, за яким ЗУНР гарантувалася повна автономія.

У період між Першою і Другою світовими війнами, коли розпалися чотири імперії, серед них і Австро-Угорська, згідно з Ризьким

¹⁷⁶ Маркіна В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (социально-экономическое развитие). Київ : Наук. думка, 1961. С. 61.

¹⁷⁷ЗУНР була окупована 18 липня 1919 р. під час польсько-української війни. Згодом анексована Польщею, Королівством Румунії і Чехословацькою Республікою. До 15 березня 1923 р. уряд ЗУНР перебував у еміграції.

договором (березень 1921 р.) Галичина знову відійшла до складу Польщі. У той період розподіл земель серед власників у Західній Україні був таким: 33,8% належали великим землевласникам, 8 – державі, 2,1 – церкві, 48,4% – селянським господарствам, які в середньому мали до двох гектарів кожне, а майже один мільйон господарств були малоземельними і безземельними¹⁷⁸.

У 90-х роках XIX ст. збільшення попиту на агропродовольчу продукцію міжнародних ринків стимулювало підвищення врожайності товарних культур, а це, своєю чергою, потребувало заміни трипільної системи землеробства прогресивнішими сівозмінами, внесення більшої кількості органічних і мінеральних добрив. На той час у Галичину щорічно доставляли близько 2 тис. вагонів мінеральних добрив. Активно здійснювалися транзакції з купівлі-продажу земельних ділянок, широко практикувалися орендні та суборендні відносини¹⁷⁹.

Сільськогосподарські угіддя Західної України зазнали значного запустіння в роки україно-польської та радянсько-польської воєн. Часті зміни влади не сприяли раціональному землекористуванню, призвели до суттєвого зменшення площі сільськогосподарських угідь в обробітку, зниження врожайності, погіршення якості польових робіт тощо.

До складу Другої Речі Посполитої увійшло 140 тис. кв. км етнічних українських земель із населенням понад 4 млн українців. Ефективність рослинництва була вкрай низькою, а тваринництво майже зруйноване. У цих умовах польська влада була змушена започаткувати аграрні реформи. Зокрема 10 липня 1919 р. Сейм ухвалив «Основи земельної реформи». Цим документом передбачався примусовий викуп земель, які перевищували 180 га (у Галичині, Західній Волині – 400 га) в одного власника з подальшою їх парцеляцією для створення нових селянських господарств¹⁸⁰.

Як зазначає Орест Субтельний¹⁸¹, до загострення українсько-польських стосунків призвела Велика депресія (1929–1933), яка

¹⁷⁸ Історія України: Курс лекцій. – У 2-х т. Кн. 2.: XX ст. / Верстюк В.Ф. та ін. Київ : Либідь, 1992. С. 290.

¹⁷⁹ Паньків Зіновій. Еволюція землекористування в Україні. С. 82.

¹⁸⁰ Паньків Зіновій. Там само. С. 104–105.

¹⁸¹ Субтельний Орест. Україна: історія / пер. з англ. Ю.І. Шевчука. 2-ге вид. Київ: Либідь, 1992. С. 372–375.

РОЗДІЛ 2. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

надто негативно позначилася на доходах українських селян, адже крім масового безробіття вони потерпали від зменшення попиту на свою продукцію. У роки кризи прибуток з одного акра невеликих селянських землеволодінь зменшився на 70–80%. Проте малоземелля традиційно залишалася основною причиною економічних труднощів цього краю. У воєводствах Польщі, населених українцями, на 1,2 млн селянських господарств припадало 60% земель. Наприклад, у Галичині понад 75% селянських наділів були менше 10 акрів, а майже 2 тис. великих маєтків, що належали полякам, обробляли 10–20 тис. акрів і охоплювали 25% земель регіону.

У цій ситуації вороже ставлення українських селян до субсидованих державою господарств польських колоністів і заможніших землевласників надто загострилося. Це було однією з вагомих підстав для підтримання селянами масового опору польському пануванню. До того ж райони, заселені українцями, були слаборозвиненими аграрними окраїнами на правах внутрішньої колонії, потерпаючи від нееквівалентного товарообміну з промислово розвиненими центрами Польщі. Оскільки селянські господарства поставляли сільськогосподарську сировину і продовольство за непомірно низькими цінами, купуючи засоби аграрного виробництва й інші промислові товари за відносно високими цінами.

Земельна реформа на території Західної України проводилася в умовах тоталітарної політики колонізації Східної Галичини і Західної Волині. З цією метою до 1935 року було подрібнено 624 тис. га землі. За даними польської статистики, у Львівському, Тернопільському, Станіславському, Волинському воєводствах у 1919–1937 рр. налічувалося 47 тис. господарств цивільних і військових колоністів (осадників), які отримували найкращі земельні ділянки та значні фінансові субсидії для ведення аграрної справи¹⁸².

За 20 років окупації (1919–1936) на західноукраїнські землі було переселено майже 200 тис. польських, чеських і румунських колоністів. Для них їхніми урядами було виділено відповідно 600, 19 і 5 тис. га сільськогосподарських угідь. Така окупаційна політика де-

¹⁸² Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918 – 1939 рр.) : монографія. Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2008. С. 239.

далі більше викликала невдоволення українських селян, які через малоземелля й супутню бідність змушені були переселятися в Канаду, США, Бразилію, Аргентину, Уругвай та інші країни¹⁸³. Після скасування панщини (1848 р. Австрійською і 1861 р. Російською імперіями) це вже була друга хвиля масової трудової еміграції українських селян із своїх споконвічно українських земель.

2.6.2. Земельні відносини у Східній Галичині під владою Австро-Угорщини

У другій половині XVIII ст. до Австрійської імперії відійшли етнічні українські землі Галичини, Буковини й Закарпаття, на яких проживало 2,4 млн українців¹⁸⁴. У 1782 р. було скасовано кріпацтво як персональну залежність селян від дідичів та частково лібералізовано феодальні повинності. Зокрема селяни отримали можливість залишати земельну ділянку, якщо знаходили собі заміну, запроваджувалося право спадщини на майно, надавалися інші особисті права і свободи. Імперським указом від 16 червня 1786 р. було обмежено панщину до трьох днів на тиждень, а від 24 лютого 1787 р. поміщицькі земельні наділи, які знаходилися у селянському користуванні станом на 1 листопада 1786 р. визнані рустикальними (селянськими) й передані у спадкове користування. Поміщикам було заборонено самовільно розпоряджатися цими земельними ділянками. Громадські землі (пасовища, ліси, озера, ставки, річки) переходили у сервітутне користування, а також запроваджувалося місцеве самоврядування. Селяни отримали право оскаржувати дії поміщиків в органах правосуддя, а також могли продавати продукцію, вирощену у власному господарстві.

Упорядкуванню земельних відносин сприяло формування першого земельного кадастру, так званої Йосифинської метрики. Обмежувалося приєднання селянських земель до володінь дідичів, державної казни й церкви складною системою адміністративних процедур¹⁸⁵. Незважаючи на адміністративні перепони, впродовж

¹⁸³ Панченко П. П., Мельник Ю. Ф., Вергунов В. А. Аграрна історія України: навч. посіб. Київ : ВЦ «Просвіта», 2007. С. 247, 288.

¹⁸⁴ Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк: вид. ТУК, 1964. С. 19–20.

¹⁸⁵ Підприємництво в Україні: історико-інституційний аналіз : монографія / [В.В.Небрат, Н.А.Супрун та ін.]; під ред. В.В. Небрат ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Електрон. дані. Київ, 2019. С. 99. Режим доступу : <http://ief.org.ua/docs/mg/314.pdf>.

РОЗДІЛ 2. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

1787–1834 рр. поміщикам-дідичам вдалося приєднати до фільварків понад мільйон моргів селянських земель. Постійно відбувалося подрібнення селянських господарств, і до середини ХІХ ст. кількість їх зросла на 55%, а таких, що мали менше 5 моргів, подвоїлася.

Найрадикальнішим актом серед цілої низки реформаторських заходів став Урбаріальний указ від 10 лютого 1789 р. про скасування панщини та заміну її грошовим податком, що становив 30% від розміру прибутку селянського господарства (12,2% державі, 17,8% дідичеві)¹⁸⁶. Зменшувався також розмір державного податку на селянський дохід від землі до 8,3%¹⁸⁷.

Іван Франко оцінив ці зміни як спробу узаконити «справедливі відносини між феодалами і селянами». Результатом йосифинських реформ була модернізація економіки Західної України за центральноєвропейськими зразками. Проте вони не усунули соціально-економічний і класовий антагонізм між землевласниками й селянами, а лише втиснули його в законні рамки¹⁸⁸.

Важливе значення для формування соціального капіталу в середовищі селянства на межі ХVІІІ–ХІХ ст. мала державна підтримка української традиції взаємодопомоги за ініціативи й участі сільської громади. Таке сприяння знайшло свій вияв у заснуванні шпихлірів (громадських зерносховищ). Декретом від 5 лютого 1780 р. зобов'язано камеральні (державні) господарства створити громадські шпихліри і тримати у них чотири запаси щорічної потреби місцевих підданих. У 1784 р. започатковано розроблення нормативно-правового забезпечення організації мережі громадських зерносховищ (фондів), які були створені в Самборі та Дрогобичі. Вперше у публікаціях Івана Франка¹⁸⁹ докладно проаналізовані й викладені основні принципи заснування та функціонування громадських шпихлірів і шпихлірового фонду. Такі заклади набули популярності серед громад та стали соціально-психологічною передумовою розгортання масового кооперативного руху для стабілізації продовольчої безпеки населення краю.

¹⁸⁶ *Витанович І.* Згадана праця. С. 20.

¹⁸⁷ *Заицький Л. О., Крикун М. Г.* Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2002. С. 259.

¹⁸⁸ *Франко І. Я.* Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. Зібрання творів: у 50-ти т. Т. 47. Київ : Наук. думка, 1986. С. 36.

¹⁸⁹ *Франко І. Я.* Громадські шпихліри і шпихліровий фонд у Галичині 1784–1840 рр. Зібрання творів: у 50-ти т. Т. 44. Кн. 2. Київ : Наук. думка, 1985. С. 621–628.

Головним інституційним наслідком селянських реформ в Австрійській монархії було правове врегулювання соціального антагонізму між великими землевласниками й селянами. І хоча в Галичині також доходило до селянських протестів, у більшості конфліктних ситуацій селяни мали змогу захистити свої законні права в органах правосуддя. До середини ХІХ ст. фактично не залишилось жодної сільської громади, яка б ще не судилася із землевласником¹⁹⁰.

Важливим етапом формування соціально-економічного підґрунтя для становлення національного аграрного підприємництва стали події так званої весни народів і скасування панщини у Закарпатті, Галичині та Буковині. За законом 7 вересня 1848 р. селянам надавалася особиста свобода від колишніх власників на території всієї Австрії. Вони також отримали права громадян держави та права власності на земельну ділянку, успадковану за часів панщини. Закон передбачав повну компенсацію (індемнізацію) селянами на користь поміщиків 20-кратної вартості всіх річних кріпацьких повинностей¹⁹¹.

Поміщики одержали за звільнення селян значний викуп. У Східній Галичині сумарно він становив 58,9 млн, а на Буковині – 5,5 млн гульденів. Головний тягар викупу лягав на селянство. Згідно з вимогами згаданого нормативно-правового акта у власність селян перейшло менше половини сільськогосподарських угідь цього краю. Найбільші викупні платежі мали сплатити галицькі селяни: утричі більше, ніж австрійські та уп'ятеро – порівняно з чеськими. Дискримінаційною була й доплата до прямих податків: у Галичині вона становила – 85%, в Австрії – 25%, у Чехії – 31,5%¹⁹². Тобто умови звільнення українських селян від панщини і фіскальна політика були занадто обтяжливими. Обов'язкові платежі економічно виснажували селянські господарства. Окремі виплати за земельні ділянки мали тривати аж до 1940-х років¹⁹³.

Через посилення податкового тиску на користь панських маєтків стягувалося від третини до половини селянського прибутку.

¹⁹⁰ Франко І. Я. Земельна власність у Галичині. Зібрання творів: у 50-ти т. Київ: Наук. думка, 1984. Т. 44. Кн. 1: Економічні праці (1878–1870). С. 546–576.

¹⁹¹ Підприємництво в Україні: історико-інституційний аналіз: монографія / [В.В.Небрат, Н.А.Супрун та ін.]; під ред. В.В. Небрат; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Електрон. дані. Київ, 2019. С. 101. Режим доступу: <http://ief.org.ua/docs/mg/314.pdf>.

¹⁹² Тейлор А. Дж. Габсбурзька монархія 1809–1918. Львів: ВНТЛ–Класика, 2002. С. 71.

¹⁹³ Грицак Ярослав. Подолати минуле. С. 190.

РОЗДІЛ 2. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

Зменшувалися й площі земельних ділянок в обробітку. Якщо середня площа в Східній Галичині у 1819 р. становила 14 акрів, а шляхетського землеволодіння – 1051 акр, то в 1848 р. – 9,6 і 1400 відповідно. Через використання примітивних сільськогосподарських технологій урожайність культур у селянських господарствах Східної Галичини становила лише третину від отримуваної селянами Чехії та Австрії. Як вже зазначалося, територія, населена західними українцями, була слаборозвиненою внутрішньою колонією Австрійської монархії, що дало підстави називати їх «коморою економічних абсурдів». Крім згаданих серед причин збитковості й занепаду господарств відмічається також низька товарність та незначні обсяги експорту зернових (пшениця) і технічних (цукровий буряк) культур¹⁹⁴. Вихід із зтяжної кризи був очевидним – модернізована система землеробства, інтенсивніші технології обробітку землі, застосування мінеральних добрив та засобів захисту рослин. Але на заваді агроноваціям, як завжди поставав дефіцит власних обігових коштів і дорогі кредити, а кредитні спілки ще не користувалися популярністю серед селян, які традиційно покладалися лише на власні ресурси, не звикли ризикувати і з недовірою ставилися до різних нововведень.

Як і на Лівобережжі, непосильною ношею для селян цього краю були сервітути, що проявилось у відомій того часу справі лісів і пасовиськ. У декреті про відробіток панщини селянами Галичини зазначалося: «Існуючі сервітути залишаються чинними; піддані, якщо вони побажають користуватися сервітутними правами, зобов'язані за це давати відповідну плату, яка встановлюється насамперед шляхом добровільних угод між ними і їх панами»¹⁹⁵.

Право сервітутів, що неодноразово ставало причиною конфліктів упродовж дореформеного періоду, відчутно загострилося після скасування панщини. Численні спроби селян отримати сільськогосподарські угіддя самозахопленням були безрезультатними. З цього приводу М. Кравець наводить такі дані: за період 1850–1900 рр.

¹⁹⁴ *Субтельний Орест*. Згадана праця. С. 194.

¹⁹⁵ Підприємництво в Україні: історико-інституційний аналіз : монографія / [В.В.Небрат, Н.А.Супрун та ін.]; під ред. В.В. Небрат ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Електрон. дані. Київ, 2019. С. 102. URL : <http://ief.org.ua/docs/mg/314.pdf>.

задокументована 871 спроба селян відстояти своє право на користування лісами і пасовищами, що охопили 984 населених пункти Галичини. Проте вони не мали успіху, оскільки придушувалися владою¹⁹⁶.

В історії Добрівлян — невеличкої сільської громади за 15 кілометрів від Дрогобича був факт, описаний Андрієм Заярнюком в «Ідіомах емансипації»: Жителі громади у 1867–1873 рр. не зверталися до судів ні з цивільних, ні з кримінальних, ні з сімейних чи інших справ. Не тому, що жили так мирно, а тому, що вирішували справи, а їх за цей час налічувалося 146, самотійно, громадською радою на підставі звичаєвого права. Це випадково виявив чиновник, який знайшов записи про ці справи, і влада Австро-Угорщини припинила таку практику. Спонукав до мирових угод негативний досвід, коли в боротьбі із поміщиками за «ліси і пасовиська» після скасування кріпацтва 1848 року селяни втратили довіру до державної судової системи.

Джерело: Іван Городиський. Під ракетним тиском. Чому Україна стоятиме і не скотиться у хаос та анархію. Дзеркало тижня. 24 жовтня 2022 р. URL : <https://zn.ua/ukr>.

Класичною працею, що описує історію появи сервітутів, розкриває їх економічний і правовий зміст, є публікація А. Антоновича «Сільськогосподарські сервітутути у Привіслянському краї» (1876). Критикуючи існування сервітутів та їх зв'язок із ринковим обігом прав на земельні ділянки, вчений пропонує шляхи виходу з кризи, в якій перебувало сільське господарство цього краю. Однією з причин надто високих цін на земельні ділянки було перевищення попиту над пропозицією. Запровадження сервітутів суттєво скорочувало пропозицію землі. Оскільки землевласники не могли продавати такі землі наділами, бо це порушувало права селян. Пропозиція А. Антоновича¹⁹⁷ щодо врегулювання землекористування та вирішення питання сервітутів полягала в запровадженні спільного для всіх правила, за яким винагорода селянам за їхні сервітутути видається не грошми, а землею. Селянин за свій сервітут має одержати таку кількість землі, прибутковість від якої б дорівнювала річній цінності його сервітуту. Проте реалізація цієї ідеї ринкового упорядкування відносин землекористування між власниками, громадою та окремими селянами гальмувалася через відсутність правових механізмів і безсуб'єктність місцевих громад. За свідченням

¹⁹⁶ Кравець М. М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст. Львів : Світ. 1964. С. 151.

¹⁹⁷ Антонович А. Я. Сельскохозяйственные сервитуты в Привислянском крае. Труды Императорского вольного экономического общества. 1876. № 242. Т. 3. С. 62–68.

РОЗДІЛ 2. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

Івана Франка, після 1860 року, коли у складі Галицького сейму почали переважати поляки, із 32 тис. судових справ про сервітути дідичі виграли 30 тисяч. Це потягло за собою збитковість господарств, зростання бідності, уповільнення розвитку української поселенської мережі та провокувало масові селянські бунти¹⁹⁸.

Отже, скасування кріпосного права не полегшило економічного становища селян. Отримавши юридичну свободу й політичні права, селянські господарства мали незначні прибутки, непосильними залишалися борги за земельні ділянки, якими їх наділили в результаті реформи 1848 року. Крім того, селяни через прямі і непрямі податки мали утримувати соціальну інфраструктуру (школи, лікарні, дороги тощо).

Запровадження ринкового обігу прав на земельні ділянки прискорило процеси майнової диференціації господарств і стало причиною масового обезземелення селян. Якщо у 1859 р. середній розмір селянської земельної ділянки у Східній Галичині становив 12 акрів, то в 1880-му зменшився до 7, а в 1902 р. – до 6 акрів. Крім названих причин зменшення наділів пов'язано з розподілом земельного наділу серед дітей, середнє число яких у сім'ї становило троє – четверо. Забезпечити базові потреби сім'ї від використання таких земельних ділянок було не можливо, тож їх скуповували великі змелевласники. У результаті ринкового обігу понад 40% земель Східної Галичини належали 2400 землевласникам, а решта розподілялася серед сотень тисяч мікрогосподарств. Селяни, ставши юридично вільними, але економічно малоспроможними, наймалися батраками до заможніших господарів, шукали роботу в містах та емігрували за кордон. На відміну від східних українців, які переселялися в необжиті райони Далекого Сходу російської імперії, західні українці, як вже зазначалося, частіше емігрували на Захід¹⁹⁹.

На початок ХХ ст. мікрогосподарства в Галичині становили близько 43%, а разом із малими – майже 80%²⁰⁰. Через неплатоспроможність збанкрутілих селян їхні земельні ділянки переходили у власність підприємливіших господарів. Концентрація земельних активів у нових власників відбувалася також за рахунок парцеляції

¹⁹⁸ Франко І. Я. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. Зібрання творів: у 50-ти т. Т. 47. Київ: Наук. думка, 1986. С. 105.

¹⁹⁹ Субтельний Орест. Україна: історія. С. 274–275.

²⁰⁰ Підприємництво в Україні. С. 102.

поміщицького землеволодінь, власники яких не були здатні в ринкових умовах налагодити прибуткове господарство.

Дослідники цього періоду в історії українського селянства й аграрних відносин зазначають, що дефіцит власних обігових коштів, капіталів і кредитів за доступними відсотковими ставками не давав змоги вести активну антифеодальну політику. Селянське малоземелля на початку ХХ ст. і в наступні десятиліття перебувало в епіцентрі суспільно-політичного життя Галичини. Селянське питання було обов'язковим і пріоритетним у програмах усіх політичних партій, його вважали доленосним в історичному поступі українського націє- і державотворення²⁰¹.

Як завжди в таких випадках, стрімкий поділ сільського соціуму на заможних і бідних, крім суто економічних проблем, набув національно чутливих і етнокультурних ознак та пошуку винних в усіх бідах і, як правило, де-небудь. За спостереженнями Олени Пчілки (Ольга Петрівна Косач (1849–1930), письменниці, вченої, громадської діячки) «...жиди більше коїли зла в Галичині, ніж поляки. До 1877 року жиди не могли вільно набувати сільськогосподарські землі. <...> На той час в Галичині було всього 38 жидів, що розпоряджались земельною власністю. В 1883 році було 289 жидів – власників великих земельних посілостей. В 1890 році була вже четверта часть земельної посілості в жидівських руках, а прочі 4/5 (ще не продані) були сильно обтяжені жидівськими гіпотеками (позичками під заставу, на строк). В 1891 році перейшло в жидівські руки 300 сільських господарств. Протягом 11 літ продано, дорогою ліцитації (з торгів), за невиплачені позички, спричиненої майже виключно жидами, — 21 тисяча і 889 сільських господарств, вартістю 46 мільйонів корон. Протягом трьох літ, від 1895 до 1898 рр., загарбали жиди 2856 сільських господарств, при допомозі лихви, в свої руки»²⁰². Таке становище з обезземеленням селян, хоча і в іншому контексті, частково вже пояснювали неквівалентністю товарно-грошових відносин внаслідок «ножиць» в цінах на аграрну продукцію і промислові засоби для її виробництва та послуги. Оскільки товарна продукція селянської праці мала ознаки досконалої конкуренції, а

²⁰¹ Злупко С. М. Ідейна боротьба навколо аграрно-селянського питання в Галичині (кінець ХІХ – початок ХХ століть). Львів, 1960. С. 27–80.

²⁰² Пчілка Олена. Викинуті українці: До жидівсько-української справи / ред.-упоряд. В. Архипов. Київ : МАУП, 2006. 352 с.

РОЗДІЛ 2. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

заготівельно-постачальницька і збутова діяльність, як правило, була монополізована посередниками. Через це ціни на сільськогосподарські товари були збитковими, а на засоби для їх виробництва, навпаки, – спекулятивно завищені.

Свою позицію з цього питання, яка доповнює попередні міркування, висловив історик Ярослав Грицак²⁰³. На його думку, родючі українські ґрунти були причиною значної присутності євреїв серед неписемного місцевого населення Галичини. У християнській Європі їм заборонялося володіти землею і вести натуральне сільське господарство, тому вони займалися переважно ремеслами, торгівлею і банківською справою. Крім того, селяни щодня мали справу із євреєм-орендарем, євреєм-економом, євреєм-шинкарем, які одержали ліцензію на користування панськими монополіями на виробництво і продаж горілки. Звідси проростала селянська ненависть до своїх визискувачів. Якби це були не євреї, а представники інших національностей, то однаково соціальна ворожнеча теж не припинялася б.

Незважаючи на те, що різні імперії колонізували західні землі України, нещадна експлуатація, визискування та кривди гідності селян Галичини були такими ж нестерпними, як і на решті території нашої держави. Так само аграрні реформи всупереч заявленим цілям погіршували майнове становище більшості селян, оскільки в кінцевому підсумку призводили до численних банкрутств, концентрації земель у заможніших господарів, внутрішньої і зовнішньої міграції жителів цілих сіл у пошуках кращої долі. Водночас закономірності політекономії щодо відповідності аграрних відносин рівню і характеру розвитку продуктивних сил, пробиваючи собі дорогу, визначали організаційно-правові форми й фізичні розміри землекористування. Своєю чергою це зумовлювало необхідність здійснення заходів із землеустрою, запровадження науково обґрунтованих сівозмін, поширення практик внесення мінеральних добрив, застосування інших аграрних модернізацій, спрямованих на поліпшення родючості ґрунтів, освоєння сучасніших засобів виробництва та технологій обробітку земель.

²⁰³ Грицак Ярослав. Подолати минуле. Глобальна історія України. Київ: «Портал», 2022. С. 90–91.

2.7. Суцільна колективізація селянських господарств на всіх землях України

Подальші події 1920-х років на теренах України у сфері аграрних (земельних) відносин, нав'язаних диктатом російської неоколоніальної політики, позначилися суцільною колективізацією селянських дворів, експропріацією земельних ділянок, робочої і продуктивної худоби, інвентарю, об'єктів нерухомості й іншого майна заможних господарств. Такі акції супроводжувалися репресіями, голодним терором, іншими вкрай жорстокими й руйнівними для українських селян і сільських поселень наслідками.

Про недовіру більшовиків до селян, дискримінацію їх за громадянськими правами і свободами свідчить перша радянська конституція, прийнята в 1918 році. Приміром, квота на виборах депутатів рад була на користь робітників: один робітник обирався від 25 тис. виборців, а один селянин – від 125 тис. виборців. Особи, які використовували найману працю для отримання прибутку взагалі позбавлялися виборчого права²⁰⁴.

На початку побудови «найсправедливішого суспільно-політичного устрою» у світі вбивався клин між робітниками і селянами, а суцільною колективізацією – між куркулями (15–20% від усіх господарств), середняками (30–35%) і бідняками (45–55%). Це була свідома політика утримання влади за будь-яку ціну і відомим з давнини принципом диктаторських режимів «розподіляй і володарюй». *Довідковою*. Термін «колективізація сільського господарства» набув офіційного вжитку після його оприлюднення влітку 1919 р. у листі наркома земельних справ УСРР В. Мещерякова до губернських земельних відділів.

Конституція СРСР (1924 р.) визначила загальні правила землеустрою і землекористування, а також умови користування надрами, лісами та водами на всій території республік, що входили до його складу. Стаття 4 Конституції УСРР (1929 р.) також копіювала її положення. Зокрема, всі землі, надра, ліси і води стали соціалістичною державною власністю на засадах, визначених законодавством новоствореного Союзу РСР. ЦВК і РНК СРСР прийняли 20 березня

²⁰⁴ Панченко П. П., Шмарук В. А. Аграрна історія України: Підручник. 2-ге вид. випр. і доп. Київ : Знання, КОО, 2000. С. 113.

РОЗДІЛ 2. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

1925 р. постанову «Про позбавлення колишніх дідичів (поміщиків) права на землекористування та проживання в господарствах, які їм належали до Жовтневої революції» з метою запобігання проведенню можливих контрреволюційних акцій та експлуатації селян. При підготовці тез до XV партійного з'їзду у жовтні 1928 року було розроблено чергові заходи, спрямовані на обмеження прав куркульських елементів у кооперації на селі і земельних громадах.

Станом на 1926 р. основними формами усупільнення селянських господарств були артіль і комуні, а в наступні роки – товариства спільного обробітку землі (ТСОЗи). На півдні України в 1927 р. було створено 731 артіль, 110 комун, 1366 товариств зі спільного обробітку землі та 2822 машинно-тракторних товариства²⁰⁵. Перехід до прискорених темпів колективізації розгорнувся в період першої п'ятирічки на 1928/29 – 1932/33 господарські роки. Зокрема планувалося колективізувати в Україні до 30% селянських дворів, у той час як для інших ресублік доводилося менше завдання – до 20%. Основними цілями таких заходів були:

- ліквідація суперечності між одержавленою промисловістю, іншими галузями народного господарства та переважно одноосібним сільським господарством;
- забезпечення людськими (внаслідок обезземелення селян) і фінансовими ресурсами (від експорту зернових культур) високих темпів індустріалізації країни;
- планові поставки «в державні засіки» агропродовольчої продукції за нееквівалентно низькими цінами на потреби зростаючого населення міст;
- встановлення адміністративно-карального контролю над сільськогосподарськими виробниками шляхом ліквідації приватно-кооперативного сектору в сільській місцевості²⁰⁶.

За даними історичних джерел, у Москві планували завершити колективізацію в УСРР навесні 1932 року, фізично знищивши «куркулів» як клас, а решту вивезти до Сибіру, Казахстану й на Далекий Схід.

²⁰⁵ Панченко П. П., Шмарук В. А. Там само. С. 24.

²⁰⁶ Колективізація сільського господарства. URL : <http://istoryk.in.ua>.

2.7. Суцільна колективізація селянських господарств на всіх землях України

Поняття «куркуль» не є вигадкою більшовиків. Його вживали на українських теренах віддавна. Слово «куркуль» уперше використав у своїх творах Дмитро Яворницький, тлумачачи його так, як було прийнято на гетьманській Чигиринщині і Чернігівщині. Це прізвисько, яке на сміх давали міщани прибулим до міст козакам-чорноморцям. Пізніше в своєму «Словнику української мови» (1909 р.) Борис Грінченко зняв із цього слова негативний відтінок, взявши в основу тлумачення, яке було поширене в пониззі Дніпра – прийшла, захожа з іншої місцевості людина, яка поселилася на постійне місце проживання. Більшовики «куркулями» вважали всіх соціально активних носіїв національної ідентичності, лідерів думок на селі, міцних господарників, які активно боролися проти знищення інституту приватної власності на землі сільськогосподарського призначення й запровадження радянського рабства.

Джерело: Куркулі. За що радянська влада не любила працьовитих українських господарів. URL : <http://tyzhden.ua/History/152560>.

Історики вказують, що місцеві неукраїнські керівники в Україні, намагаючись догодити московському начальству, взяли зустрічне зобов'язання: провести кампанію достроково – до осені 1930 року. Через партійні засоби масової інформації колективізація подавалася народу як втілення ленінського кооперативного плану. У січні 1928 року Й. Сталін висунув розгорнуту програму соціалістичних перетворень на селі. Вона налічувала три пункти:

- зажадати від куркулів здачі всіх надлишків хліба, а на випадок відмови – застосувати надзвичайні заходи;
- у найближчі 3–4 роки провести часткову колективізацію;
- услід за частковою провести суцільну колективізацію села²⁰⁷.

Рада Народних Комісарів СРСР під грифом «Цілком таємно» 21 травня 1929 р. прийняла постанову «Про ознаки куркульських господарств, до яких має застосовуватися КЗОТ». Нею куркульським вважалось господарство, що мало одну з таких ознак:

- постійно застосовує найману працю;
- є власником млина, крупорушки, олійниці, картопле-, плодо-, овочесушильні або іншого промислового виробництва із застосуванням механічного двигуна;
- постійно здає в оренду машини з механічним двигуном;
- є орендодавцем (постійним або сезонним) відокремлених приміщень під житло або для підприємства;

²⁰⁷ Кульчицький С. В. 1933: трагедія голоду. Київ, 1989. С. 16.

РОЗДІЛ 2. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

➤ члени господарства займаються торгівлею, лихварством, комерційним посередництвом або мають інші нетрудові доходи²⁰⁸.

При цьому радам народних комісарів союзних республік надавалося право на свій розсуд змінювати вказані критерії залежно від місцевих умов. Такою можливістю скористалися і в Україні, але не для послаблення економічного тиску на селян, а для встановлення жорстокіших умов розкуркулювання. Дослідники політекономії аграрних відносин вважають, що автором поділу селян на куркулів, середняків і бідняків був економіст-аграрник Л. Крицман. За його пропозицією, куркулю мало належати в середньому 10–15 десятин землі, кілька коней, 2–3 корови, 10–15 овець, нескладна сільськогосподарська техніка та реманент. За обмінним курсом того часу перелічене майно сумарно оцінювалося в 90–210 дол. США, або 170–400 карбованців²⁰⁹.

Тобто за вартістю засобів виробництва до категорії так званих куркульських господарств, а значить – до ворогів радянської влади і соціалістичних перетворень на селі, нині можна зарахувати майже всі фермерські господарства з площею земельних ділянок від 20 до 30 га. За статистичними даними 1927 року, «куркульськими» були 3,8% від загальної кількості селянських господарств, або 200 тис. одиниць. Вони виробляли 20% сільськогосподарської продукції²¹⁰. За даними дослідження Ю. В. Котляра²¹¹, у 1928 р. засуджено 33 тис. куркулів, а їхнє майно повністю, або частково конфісковано та розпродано. За два роки їх частка зменшилася з 3,8 до 1,4%, а всього у південно-західній Україні у 1920-х роках були виселені зі своїх ділянок 3482 родини, які налічували 15 854 осіб.

Уявлення про майновий стан середняків і свавілля більшовиків дає архівна справа колегії комітету ГПУ СРСР від 15.09.1932 р. Кирила Чепури з Олевського району Житомирської області, репресованого на північ росії за агітацію проти колгоспів і «зрив заходів партії і радянської влади на селі». Згідно з довідкою Лопатицької сільської ради, він був одноосібником, його хутірське господарство, крім хати, мало 5,5 га землі, 2 воли, 1 корову, 3 вівці, 2 свині та господарські будівлі – клуню і сарай. У репресованого залишилося троє

²⁰⁸ Могильний О. М. Регулювання аграрної сфери : монографія. Ужгород : ІВА, 2005. С. 271.

²⁰⁹ Панченко П. П., Мельник Ю. Ф., Вергунов В. А. Аграрна історія України. С. 221.

²¹⁰ Там само. С. 221.

²¹¹ Котляр Ю. В. Селянство півдня України в період нової економічної політики (1921–1929): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : 07.00.01. Одеса, 2005. С. 21.

2.7. Суцільна колективізація селянських господарств на всіх землях України

дітей, які дивом вижили під час Голодомору. Зі слів односельця, що з ним відбував покарання у цьому ж таборі, Кирило Чепура помер від тифу і похований у братській могилі.

Джерело: Назвав радянську владу сатанинською – отримав заслання в таборах. Реабілітований лише 22.11.1989 р. URL : <https://radiosvoboda.org/a/29503989.html>.

Через майже 70 років після створення перших колгоспів, у спеціальному виданні до IV Всесоюзного з'їзду колгоспників цинічно зазначалося, що «Комуністична партія в конкретних історичних умовах вперше в світі вирішувала найскладнішу задачу докорінної перебудови основ господарства, життя і побуту багатомільйонного землеробського класу – селянства»²¹². При цьому замовчувалося про ціну «докорінної перебудови», масові збройні повстання, непоправні людські жертви та несумісність колективізації та одвічного прагнення українських селян бути господарями на власній землі.

Створення колгоспів проводилося без належних землевпорядних робіт за наявності не менш як 150 дес. землі у степовій і 100 дес. у лісостеповій зоні. Селян заохочували родючими земельними ділянками, безоплатною передачею майна заможніших селян, звільненням від податку, поставками мінеральних добрив, вигідними кредитами та іншими преференціями. Незважаючи на перелічені заходи, колективні господарства не виправдовували очікувань радянської влади, а основними виробниками сільськогосподарської продукції залишалися одноосібники²¹³.

Водночас, у 1930 р., було вдруге анульовано дозвіл на оренду земельних ділянок та використання найманої праці в сільському господарстві. Першим примірним статутом сільськогосподарської артїлі (чинний до 1969 р.), прийнятим центральним виконкомом та радою народних комісарів СРСР 1 березня 1930 р., колгоспні землі мали бути єдиним масивом із заборонаю їх зменшення в подальшому. Цим, по-суті розпорядчим документом в черговий раз була порушена закономірність про відповідність аграрних (земельних) відносин рівню і характеру розвитку продуктивних сил у сільському господарстві, про що постійно наголошується в цьому дослідженні як про одну із базових закономірностей політекономії.

²¹² Колхозы СССР: Краткий статистический сборник / Госкомстат СССР, Госагропром СССР. Москва : Финансы и статистика, 1998. С. 37.

²¹³ Панченко П. П., Мельник Ю. Ф., Вергунов В. А. Згадана праця. С. 214.

РОЗДІЛ 2. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

Невдоволення аграрною політикою москви вилилось у ще одну не меншу руйнівну хвилю селянського опору із величезними людськими і матеріальними втратами. Лише в 1930 р. офіційно було зафіксовано понад 4 тис. масових виступів, в яких взяли участь до 1 млн осіб. Це майже третина від загальної кількості тих, хто чинив активний спротив протиприродній і ворожій політиці щодо селян. За даними Яни Примаченко, державне політичне управління (ДПУ) у 1930 р. зафіксувало близько 1,2 мільйона осіб – учасників спротиву насильницькій колективізації. *Для порівняння.* В цей період у Північно-Кавказькому краї кількість виступів становила 1,5 тис. й охоплювала лише 227 тис. селян, а в Нижньо-Волзькому краї — понад одну тисячу за участі 120 тис. осіб.

В інших радянських республіках також чинився збройний спротив колективізації селянських господарств, але боротьба була не такою масштабною і жорстокою. «Сталін, який під час «громадянської війни» перебував в Україні, розумів, що може втратити бунтівну республіку, а заодно і свою політичну владу. Саме тоді й визрів план завдати «нищівного удару» по українському селянству»²¹⁴.

Зважаючи на масовий характер збройних виступів селян, більшовики визнали свої помилки, названими «адміністративними перегинами» на місцях, і дозволили вихід селянських дворів із колгоспів. Як наслідок, упродовж 100 днів (з березня 1930 р.) колгоспи залишили 1594 тис. середняцьких і бідняцьких господарств. Проте селяни вже не могли отримати свої земельні ділянки. Як правило, їм тепер виділяли землю з гіршими ґрунтами і віддалено від села²¹⁵. Напевне, такі обмеження суттєво вплинули на остаточне рішення тих, хто ще вагався.

Незважаючи на зворотний процес деколективізації, наприкінці 1932 року в Україні було створено 23 тис. колгоспів, куди увійшло 69% селянських господарств із площею посівів майже 80%. Колективізація вважалася завершеною²¹⁶. У середині 1930-х років запанувала

²¹⁴ Примаченко Яна. Незасвоєні уроки Голодомору: чим вони загрожують Україні? Дзеркало тижня. 27 листопада 2021 р. URL : <https://zn.ua/ukr>.

²¹⁵ Панченко П. П., Мельник Ю. Ф., Вергунов В. А. Аграрна історія України: навч. посіб. Київ : ВЦ «Просвіта», 2007. С. 227.

²¹⁶ Колективізація сільського господарства URL : <http://istoryk.in.ua/kolektivizatsiya-silskogo-gospodarstva>.

соціалістична система сільського господарства. Про її трагічні наслідки тривалий час радянська історіографія замовчувала, а колективізація в підручниках з історії України подавалася наступним поколінням українців як небачене завоювання радянської влади і звільнення селян від рабської праці. Нагадуємо це не заради осуду авторів таких підручників. У цьому вже немає сенсу, а для того, щоб нинішні й майбутні покоління українців не стали наймитами на своїй землі. Отже, політекономія аграрних відносин, так само як історія українського селянства, має писатися відповідальними національно свідомими вченими, а не різноманітними апологетами колоніальної політики росії.

У сучасній літературі загальновизнаними політико-економічними, соціально-психологічними, гуманітарними і демографічними наслідками колективізації для населення України стали:

- голод 1921–1923 рр. і 1946–1947 рр. та голодомор 1932–1933 рр., які забрали мільйони життів українських селян і перервали процес трансформації селянства в націю;

- встановлення тотального контролю над сільськогосподарськими виробниками завдяки розвиненій адміністративно-командній системі управління на чолі з комуністичною партією;

- державне закріпачення селян;

- фізичне знищення найбільш відданих ідеї державної незалежності, кваліфікованих і працьовитих селян, наділених Господнім даром;

- занепад економіки аграрного сектору (поголів'я великої рогатої худоби скоротилося на 41,8 %, коней – 33,3%, свиней – 62,3%, овець – на 74%);

Для порівняння. У 1910 р. виробництво зерна на одну людину в 10 губерніях України дорівнювало 671,8 кг, у 1913 р. – 684 кг, а в 1927 р. – 615 кг, або менше на 9,2% і 11,2% відповідно²¹⁷. Така ж негативна статистика і пізніших років, адже обробляти землю було нічим та й бажаючих сумлінно працювати на «нічийному полі» не так багато, а гуртове, враховуючи досвід общинного господарювання і спільного обробітку землі в комунах і товариствах, селянами небезпідставно вважалось «чортовим».

²¹⁷ Колективізація сільського господарства. URL: <http://istoryk.in.ua/kolektivizatsiya-silskogo-gospodarstva>.

РОЗДІЛ 2. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

Законом від 28 листопада 2006 року №376 «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» його визнано геноцидом українського народу, внаслідок якого загинуло 3 млн. 941 тис. осіб, хоча називаються також значно більші людські втрати. Через 90 років (на листопад 2023 р.), Голодомор офіційно визнали геноцидом українського народу Парламентська асамблея Ради Європи, майже 30 країн світу, із них 17 держав після 24 лютого 2022 року. Підтримали глобальну ініціативу України Європейський парламент, уряд частково визнаної Чеченської республіки Ічкерія та шість церков, а саме: Католицька церква, УГКЦ Константинопольська православна церква, Українська православна церква (Київського патріархату), Українська автокефальна православна церква (УПЦ КП та УАПЦ з 15 грудня 2018 року – ПЦУ) та УПЦ МП. Ще низка країн в офіційних зверненнях засудили Голодомор як акт винищення людства, вчинений сталінським режимом.

На міждержавному рівні пам'ять жертв Голодомору вшановують в ООН, ЮНЕСКО, ОБСЄ, Європарламенті і ПАРЄ. Нині процес солідаризації із всесвітньою акцією за встановлення історичної справедливості триває.

Джерело: Визнання Голодомору геноцидом URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki>.

Юрій Щербак – відомий письменник, дипломат і вчений, розмірковуючи, чому Україна не сформувалася як держава і як нація після Першої світової війни, крім російського шовінізму звинувачує велику частину українського народу, яка підпала під ілюзії соціалізму. У цьому контексті він покладає провину на селян: «...Голодомор був як покарання за те, що селяни повірили брехням більшовиків про землю, вони продали незалежність України за те, що землю їм пообіцяли»²¹⁸.

Віддаючи належне авторитету Юрія Щербака, вважаємо, що використання ним догматів філософії індуїзму в даному контексті є сумнівним. Тим більше, що є й інші інтерпретації учасників подій українського націє- і державотворення 1917–1923 років. В. Липинський у неодноразово цитованих «Листах до братів-хліборобів» вважав українських селян головною націєтворчою силою. На стихійних носіїв духовних і матеріальних традицій вчений покладав надії в майбутній боротьбі за національну державність. Саме через це, як вже згадувалося, Й. Сталін завдав «нищівного удару» по українському селянству», репресувавши заможних селян, а бідняки й середняки стали жертвою більшовицького геноциду 1932–1933 років.

Володимир Юрчишин, академік НААН, який мав глибоке селянське коріння і не з чуток знав колгоспне буття, говорячи про вибір

²¹⁸ Щербак Юрій. Чому в Україні не вийшло створити процвітаючу державу? З чим не впоралися, а з чим – навпаки, ми впоралися? URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-society>.

своїх батьків дійшов такого висновку: «Мабуть, із бідністю у них не було іншого виходу, як повірити більшовикам, що тільки в колгоспі їм буде краще <...> колгоспники жодною мірою не були винні в тому, що на їх долю випало уособлювати епоху, яка поклала початок відставанню України від прогресивних агропродовольчих процесів у світі, прискорила деградацію села, втрату ним властивого йому способу сільського життя»²¹⁹. За результатами дослідження Ярослава Грицака, Голодомор 1932–1933 рр., крім величезних людських жертв, призупинив процес перетворення українського селянства в націю, який до того ж розпочався із запізненням під час Першої світової війни й жовтневого перевороту в Петрограді. На той час слова «Україна», «ненька Україна» чи інші з виразним національним акцентом заборонялися офіційно й неофіційно. Замість них мали вживатися лише «Радянська Україна», а непокірних могли навіть арештовувати.

Чому західні країни неадекватно оцінювали масштаби Голодомору? Історик пояснює це тим, що трагедія збіглася в часі з двома іншими міжнародними подіями: Великою депресією 1929–1933 рр. та приходом Гітлера до влади в 1933 році. Економічна криза і перемога фашизму в Німеччині були ще одним додатковим свідченням занепаду ліберальних ідей в Європі та в інших західних країнах. Радянський Союз, з його обіцянкою побудувати новий соціалістичний лад з рівними можливостями для всіх, в якому не буде соціального й майнового розшарування та економічних криз, сприймався як реальна альтернатива і капіталізму, і фашизму. Тож на Заході вважали Й. Сталіна рятівником людства, а тому пробачали йому терор голодом і репресії проти власного народу²²⁰. Підтвердженням цього стало налагодження у 1933 р. дипломатичних відносин США із Радянським Союзом. Можливо й через це на загальнодержавному рівні в США Голодомор не визнаний геноцидом українського народу.

У подальшому СРСР домігся певних успіхів, експортуючи разом із соціалістичними ідеями продовольство в країни Латинської Америки й Африки, надаючи іншу матеріальну допомогу, готуючи

²¹⁹ Юрчишин В. В. Аграрна політика в Україні на зламах політичних епох. Історико-соціально-економічні нариси. Київ: Наук. думка, 2009. С. 4–5.

²²⁰ Грицак Ярослав. Подолати минуле. Глобальна історія України. Київ: «Портал», 2022. С. 250–251.

РОЗДІЛ 2. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

кадри авторитарним режимам, які намагалися силою насаджувати соціалістичні порядки у своїх країнах. Як з'ясуємо далі, такі міжнародні практики продовжували і наступні покоління кремлівських керманічів.

Для підтвердження безпідставності у звинуваченні селян щодо їх деструктивної ролі в державотворенні й національній ідентичності наведемо думку з лекції американського історика Тімоті Снайдера²²¹, яку він прочитав у німецькому Бундестазі 20 червня 2017 р., про історичну відповідальність Німеччини за Україну. Він вважає, що саме український націоналізм став однією з причин Голодомору 1932–1933 рр., радянського терору 1937–1938 рр., виправдання масових депортацій Й. Сталіним жителів Радянської України після Другої світової війни. Традицію відновлення «історичної справедливості» щодо територій України, «денацифікацію» українців, позбавлення їх історико-культурної спадщини та ідентичності продовжує її наступниця – держава-терористка. Великоросійський шовінізм став виправданням вторгнення РФ в Україну в 2014 р. і початком повномасштабної неспровокованої нашою державою війни 24 лютого 2022 року. Про що він неодноразово заявляв отруєному кремлівською пропагандою російському народові. На превеликий жаль, очільники української влади поставилися до цього скептично і, як завжди, зі сліпою вірою, що «захід нам допоможе».

Як виявилось на практиці, головне питання полягає в тому, коли допоможе, і яку ціну не вперше в нашій історії мають заплатити громадяни за Незалежність своєї держави, щоб переконати весь цивілізований світ у тому, що «Україна – не росія», і що це не черговий громадянський конфлікт між одним народом, який населяє так звані великоросію і малоросію. І все ж повторюємо, основною проблемою України на визначальних етапах захисту її територіальної цілісності й суверенітету була й залишається так звана правляча еліта, яка з кон'юнктурних міркувань захоплювала владу, відтісняючи народ, прикриваючись псевдодемократичними інститутами. За численними свідченнями журналістів-розслідувачів, навіть в умовах повномасштабної війни не припиняється корупція

²²¹Снайдер Тімоті: Історична відповідальність Німеччини за Україну. URL: <https://tyzhden.ua/History/254897>.

серед чиновників всіх рангів, що ставить під сумнів надання військової і гуманітарної допомоги Україні західними партнерами.

Після дещо емоційного й розлогого відступу, необхідного для з'ясування історичної правди про роль і місце селян у процесі українського націє- і державотворення, повертаємося до політекономії аграрних (земельних) відносин. Другою Конституцією УРСР (1937 р.) земля закріплювалася за колгоспами у безоплатне і безстрокове користування. Кожний колгоспний (селянський) двір в особистому користуванні мав невеличку присадибну ділянку. Дозволялося приватне одноосібне господарювання, яке ґрунтувалося на особистій праці й виключало експлуатацію людини людиною.

За інших суспільно-політичних і військових обставин, в різних часових рамках, але за перевіреними більшовицькими лекалами відбувалася колективізація в Західній Україні. Як зазначає В. Бондаренко²²², опір повстанських збройних загонів на території Рівненської і Тернопільської областей «більшовистсько-кріпосницькій організації сільського господарства» характерний також для інших західних земель України. Процес колективізації одноосібних селянських господарств розпочався після прийняття Західної України до складу Радянського Союзу і приєднання до УРСР рішенням п'ятої позачергової сесії Верховної ради СРСР 1 листопада 1939 року. На початку 1948 року, майже через 10 років радянської влади, в західних областях до складу колгоспів входило лише 5,4% селянських господарств, а більшість і надалі активно підтримувала національно-визвольний рух ОУН/УПА, поставляючи продовольство та інше майно його учасникам.

Це при тому, що не припинялися масові злочини більшовиків проти людей. Лише за один рік (від осені 1939-го до осені 1940 р.) було репресовано і вивезено до Сибіру майже 10% населення (1173 тис. осіб)²²³. Насильства проти українців здійснювалися

²²² Бондаренко Віталій. Опір ОУН і УПА проведенню колективізації на території Рівненської і Тернопільської областей. С. 313–318 / Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в м. Острозі та на Волині. Науковий збірник. URL : <https://ostrohcastle.com.ua/wp-content/nz>.

²²³ Історія України: нове бачення. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. Київ : Наук. думка, Т. 2. Київ : Вид-во «Україна», 1996. С.290.

РОЗДІЛ 2. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

цілодобово і мали постійний характер. За наказом Лазаря Кагановича (1893–1991), для «ліквідації бандитизму і повного завершення радянської в західних областях» у жовтні – листопаді 1947 року було проведено операцію «Захід», за якою ночами виселили до сибірської глибинки із Тернопільської області 5053 сім'ї, Чернівецької – 616, Дрогобицької (з 21. 05. 1959 р. увійшла до складу Львівської області) – 4559, Волинської – 2716, Рівненської – 3829 сімей та Львівської областей – понад 20 тис. осіб²²⁴.

Усі сільськогосподарські угіддя перейшли у власність держави, а селяни разом із живим і мертвим ременентом – до новостворених колгоспів. На думку В. Бондаренка²²⁵, незважаючи на тоталітарні дії державно-політичної влади СРСР/УРСР, масова колективізація й інші примусові соціалістичні перетворення в західних областях порівняно з іншими регіонами України мали певні особливості:

по-перше, радянській владі не вдалося розколоти селян за класовим принципом та майновими ознаками. Як наслідок, не було бажаних серед місцевих активістів долучитися до проведення колективізації, тож доводилося залучати до насильницьких заходів активістів із центральних та інших регіонів;

по-друге, фізичний та економічний примус селян до колективізації не супроводжувався голодомором;

по-третє, у 1946–1948 рр. більшість акцій загонів ОУН і УПА спрямовувалася на знищення сільськогосподарського інвентарю і техніки, що належали МТС (також були партійними осередками), пограбування майна, зрив плану хлібозаготівель. Траплялися також випадки фізичних утисків організаторів колгоспів, голів сільських рад, фінансових інспекторів (податківців) та інших радянських активістів;

по-четверте, суттєве прискорення колективізації розпочалося із прийняттям Верховною Радою СРСР Указу «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя» та

²²⁴Панасюк Броніслав. Битва українців за вихід з рабства. С. 158–159, 435.

²²⁵Бондаренко Віталій. Опір ОУН і УПА проведенню колективізації на території Рівненської і Тернопільської областей. С. 313–318 / Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в м. Острозі та на Волині. Науковий збірник. URL : <https://ostrohcastle.com.ua/wp-content/nz>.

беззастережним дублюванням цього акта Президією Верховної Ради УРСР «Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно корисної праці й ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя» від 12 червня 1961 року;

по-п'яте, ці рішення втілювалися адміністративно-примусовими засобами і позбавляли селян будь-якої мотивації для добровільної продуктивної праці в колгоспах. Для виправлення ситуації застосовувалися адміністративні й економічні методи заохочення колгоспників до участі в сільськогосподарських роботах: було запроваджено трудовень як одиницю обліку й оплати праці, або міри трудових затрат і механізм розподілу доходів за кінцевими результатами господарського року. У Статуті кожного колгоспу, переписаного із примірного зразка, розробленого в Москві, затверджувався річний мінімум вихододнів, як гібридний інструмент примусу до праці. За невиконання своєрідної панщини без поважних причин керівництво позбавляло всіх членів такого колгоспного двору (сім'ї) конкретних соціально-побутових благ, які також передбачалися цим документом. Так державна машина боролася з тунеядством серед членів квазікооперативних об'єднань. Статут прирівнювався до нормативно-правових актів, ним регулювалися основні питання економіки, організації та діяльності всіх колгоспів у СРСР. Він був основним джерелом колгоспного права, тож оскаржити рішення загальних зборів, правління чи пожалітися на свавілля керівництва можна було лише в профспілці або партійному комітеті цього ж колгоспу. Докладніше про соціально-трудові відносини можна прочитати у праці Василя Кука (Леміша) «Колгоспне рабство», надрукованій у 1953 р. в підпіллі на друкарській машинці, яку перевидано у 2005 р. Центром досліджень визвольного руху²²⁶;

по-шосте, позитивні зміни в діяльності колгоспів відбулися лише після повернення 8,5 млн демобілізованих воїнів із лав червоної армії, понад 54% із яких за відсутності інших можливостей докладання праці працевлаштовувалися в колгоспах;

по-сьоме, поразка повстанських загонів ОУН і УПА завдана підрозділами народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) та російських військових частин радянської армії у 1950-х роках,

²²⁶ Кук Василь «Леміш». Колгоспне рабство. URL : <https://nashformat.ua/products>.

РОЗДІЛ 2. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

стала вирішальною причиною остаточного утвердження колгоспного ладу на землях Західної України.

Обов'язок селян щодо вироблення мінімуму трудоднів в колгоспах було регламентовано постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про заходи щодо охорони колгоспних земель від розбазарювання» від 27 травня 1939 р. Залежно від регіону «мінімум» складав 100 трудоднів для «бавовняних» районів, 60 — у північних районах і Нечорнозем'ї та 80 — в інших районах. Колгоспники, які не виконали «мінімуму» виключалися з колгоспу за втрату зв'язку з громадським господарством, у них відбирали присадибні ділянки, або накладався більший присадибний податок. В умовах війни з 13 квітня 1942 р. згідно із постановою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про підвищення для колгоспників обов'язкового мінімуму трудоднів» кількість трудоднів буда збільшена відповідно до 150, 100 та 120. Невиконання мінімуму тягнуло за собою кримінальну відповідальність — засудження до виправних робіт з утриманням 25% на користь колгоспу. Встановлювалася норма, що працездатні колгоспники, які не виробили протягом року обов'язкового мінімуму вибували з колгоспу і втрачали право на підсобне господарство. Для прикладу: у 1945 р. на Чернігівщині не виробили мінімуму трудоднів 9 340 чоловіків, 786 чол. взагалі не виробили жодного трудодня, 78 721 колгоспниця та 2 881 підліток (12–16 років). 24 119 колгоспниць і 8 275 підлітків не виробили жодного трудодня. У 1945 р. було притягнуто до відповідальності 2 381 особу, а виключено з колгоспів 1 225 людей.

З метою підвищення трудової дисципліни запроваджуються жорсткіші вимоги до селян. Президія Верховної Ради СРСР 21 лютого 1948 р. прийняла Указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя». Селяни як могли чинили спротив насильницьким діям влади. Станом на 15 червня 1948 р. в Чернігівській області було проведено 770 зборів, в яких взяло участь понад 154 тис. колгоспників, виступило лише 7 тис. громадян, винесено 395 вироків про виселення, з них 190 (48%) — чоловіків, 1998 колгоспників підписали зобов'язання про виконання мінімуму трудоднів (з них 525 чоловіків). Райвиконкоми відмінили лише 20 вироків про виселення, в облвиконком надійшло 368 громадських вироків, з них відмінено 23.

Джерело: за Подкур Роман. Реакція сільського населення на вимогу виконання обов'язкового мінімуму колгоспного трудодня у повоєнній УРСР / Подкур Роман // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. 2011. № 16. С. 61–70.

До 1955 року майже всі 1,5 млн (93%) одноосібних селянських господарств було об'єднано в колгоспи. З цього часу на Галичину, Буковину і Закарпаття поширювалась усебічно централізована директивно-планова аграрна політика СРСР/УРСР. У подальшому політекономія аграрних відносин формувалася в жорстких умовах одержавленої колгоспно-радгоспної системи, започаткованої в 1930-ті роки. У період з 1927-го по 1953 р. суттєвих позитивних зрушень у нарощуванні продуктивності колективних господарств (колгоспів) від концентрації людських, земельних і матеріальних ресурсів не було досягнуто.

Інша доля спіткала селян, депортованих з етнічних українських земель на виконання Угоди від 9 вересня 1944 р. між урядом Української РСР і Польським Комітетом Національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі та польських громадян з території УРСР²²⁷. Протягом 1944–1951 рр. у примусовому, позасудовому порядку було депортовано до УРСР з території Польщі 532,8 тис. українців – автохтонних мешканців шести регіонів. Угодою передбачалося, що евакуйовані на територію УРСР розміщуються за їх бажанням або в колгоспі, або наділяються землею для ведення власного господарства в розмірах, не менших ніж ті, якими вони користувалися до евакуації, але не більше 15 га на одне господарство. Проте, за свідченнями депортованих осіб та їхніх нащадків, які переселилися в сільську місцевість, вони вимушені були ставати колгоспниками із виділенням лише присадибної ділянки. Про ведення приватного господарства в розмірах, не менших ніж ті, які вони мали до евакуації, навіть не йшлося, адже всі землі належали державі на правах монопольної власності.

Правозахисні організації нащадків депортованих українців домоглися прийняття Закону України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою» від 17 квітня 2014 р. № 1223²²⁸. Цим правовим актом Україна визнала депортації народів,

²²⁷Угода між Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР від 9 вересня 1944. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov>.

²²⁸ Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою: Закон України від 17.04.2014 № 1223. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov>.

РОЗДІЛ 2. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

національних меншин та осіб з місць постійного проживання на підставі рішень, прийнятих органами державної влади колишнього СРСР або союзних республік, як незаконні та злочинні акти, здійснені проти них, та визнає відновлення прав громадян України із числа депортованих осіб одним з пріоритетних напрямів політичного, соціально-економічного, культурного і духовного розвитку суспільства. Надано також гарантії держави стосовно компенсації депортованим особам матеріальної та моральної шкоди, заподіяної внаслідок депортацій.

Висновки до розділу 2

Основною рушійною силою в протиборчих політичних таборах революційної України 1917–1921 рр. за часів УНР, Гетьманату і Директорії були селяни різних прошарків і майнових станів – латифундисти, заможні, малоземельні та безземельні, оскільки на початок XIX ст. вони становили майже 80% населення нашої країни. Тож можна стверджувати про своєрідну «диктатуру селянства», оскільки для «диктатури пролетаріату» не було достатньої соціальної бази.

Селяни Правобережної України, не дочекавшись обіцяної соціалізації землі, почали грабувати поміщицькі маєтки. Самовільні захоплення земель тривали до літа 1919 року. Дуже часто суперечливі питання вирішувались у збройних сутичках між сусідніми селами, в яких землі належали одному панові. Головною опорою махновського руху у контрольованих ними районах України були середняки, об'єднані радами на засадах самоврядування з опертям на військову самооборону.

Завдяки непу частково було пом'якшено суперечності між ринковими відносинами та адміністративно-командними методами управління, що, своєю чергою, сприяло частковому усуненню невідповідності між аграрними відносинами і рівнем та характером розвитку продуктивних сил на селі. Як результат, спостерігалось масове розгортання господарської ініціативи. В основному було відновлено посівні площі та поголів'я робочої і продуктивної худоби, підвищилася заінтересованість селян у результатах праці та продуктивності угідь. Повільно, але поліпшувався добробут домогосподарств. Проте це були тимчасові й вимушені поступки «дрібнобуржуазності», які не відповідали планам більшовистської партії з питань докорінної перебудови основ сільського господарства, життя і побуту землеробського класу.

Дещо по-іншому відбувалися реформи в західноукраїнських землях (Буковина, Волинь, Галичина, Поділля, Закарпаття, Західне Полісся), які перебували у складі сусідніх держав – Речі Посполитої, Великого князівства Литовського, Австро-Угорської імперії. У XIV ст. українські землі перейшла під владу Польщі. Її законодавство не передбачало успадкування селянами земельних ділянок. Проте

РОЗДІЛ 2. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА НА КОЛОНІАЛЬНО ЗАЛЕЖНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

селяни освоювали незайняті угіддя і працею кількох поколінь спадкоємців доводили своє право приватної власності на такі землі.

Головним інституційним наслідком селянських реформ Австрійської монархії було намагання правового врегулювання соціального антагонізму між великими землевласниками та селянами. І хоча у Галичині доходило до селянських протестів, у більшості конфліктних ситуацій селяни мали змогу захистити свої законні права й інтереси в органах правосуддя.

У період між Першою і Другою світовими війнами територія Галичини знову опинилася в складі Польщі. Сільськогосподарські угіддя зазнали запустіння в роки українсько-польської та радянсько-польської воєн. Часті зміни влади не сприяли налагодженню землеустрою і поліпшенню методів землекористування, що призвело до суттєвого зменшення площі земель в обробітку, зниження врожайності культур, погіршення якості польових робіт, занепаду тваринницької галузі тощо.

Колективізація селянських господарств Західної України також мала певні політико-економічні особливості: по-перше, усупільнення земель і засобів виробництва розпочалося набагато пізніше, після приєднання території до складу Української РСР в 1940-х роках; по-друге, кількість великих землевласників була відносно меншою порівняно з центральними та південними регіонами, тож не вдалося розколоти сільський соціум на багатих і бідних; по-третє, не набуло масовості фізичне нищення майна заможних господарств; по-четверте, пропаганді більшовиків серед селян чинили військовий спротив загони ОУН/УПА; по-п'яте, використовувався набутий досвід організації колгоспів, зокрема щодо матеріального і морального заохочення селян до участі в сільськогосподарських роботах тощо.

Спільними рисами проведення колективізації для всієї території України були масові репресії серед селян, виселення сім'ями в необжиті райони півночі росії, ущемлення громадянських прав і свобод населення, дискримінація за етнічною належністю, віросповіданням та місцем проживання, спад обсягів виробництва сільськогосподарської продукції тощо.

Після входження у 1922 р. Української СРР до складу Радянського Союзу всі аграрні реформи здійснювалися під диктатом російської експансіоністської політики. Імперські устремління

радянська росія успадкувала безпосередньо від росії царської, змінивши ідеологію об'єднання слов'янських народів (панславізму) на комуністичну ідею для пролетаріїв усіх країн. З цією метою проведено суцільну колективізацію селянських господарств, конфісковано землі, робочу і продуктивну худобу, сільськогосподарський інвентар, об'єкти нерухомості та інше майно. Такі акції супроводжувалися репресіями, голодним терором, іншими вкрай руйнівними і трагічними для українських селян й села наслідками. Із середини 1930-х років на більшій території України утвердилася тоталітарна соціалістична система ведення сільського господарства.

РОЗДІЛ 3

АГРАРНІ ВІДНОСИНИ В УМОВАХ КОЛГОСПНО-РАДГОСПНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Одержавлені колгоспи і радгоспи не давали належної віддачі від значних державних капіталовкладень, постійного списування безнадійної заборгованості та проведення численних реорганізацій, оскільки не змінювалися основи соціалістичних аграрних (земельних) відносин. Залишалися централізованими постачання матеріально-технічних ресурсів для села і державні закупівлі сільськогосподарської продукції за фіксовано-заниженими цінами, а також бюджетне дотування продовольства для населення. Мотивація керівників, спеціалістів, колгоспників і працівників радгоспів до підвищення ефективності праці була вкрай низькою. Радянська система демонструвала на весь світ нездатність розв'язати продовольчу проблему. Аграрна економіка УРСР, перебуваючи в стані внутрішньої колонії СРСР, мала кризогенний характер, оскільки постійно потерпала від гострого дефіциту базових харчових продуктів.

3.1. Аграрна політика СРСР в другій половині 1950-х і на початку 60-х років

Про витоки й найбільш характерні ознаки колоніальних економічних відносин між Москвою і Києвом, початок яким поклала Переяславська рада, продовжила поразка в Полтавській битві, а підтвердила проросійська позиція Центральної Ради УНР, писав Михайло Волобуєв (1903–1972) – молодий український вчений-економіст. У теоретичному часописі «Більшовик України» за 1928 рік було надруковано його статтю «До проблем української економіки»²²⁹. Проаналізувавши економічні зв'язки між московським царатом і Україною (руйнування обробних галузей, монополізація зовнішньої торгівлі, митно-тарифні бар'єри й технічні обтяження, заборона іноземних вкладень у розвиток промисловості,

²²⁹Волобуєв Михайло. До проблеми української економіки. URL : <https://vpered.wordpress.com/2013/02/04/volobuev-ukrainian-economy>.

протекціоністські заходи російському промислового і торговому капіталу тощо), він дійшов висновку: «Українське господарство було не звичайна провінція царської росії, а країна, що знаходилась на колоніальному становищі»²³⁰.

Михайло Волобуєв, критикуючи «вертикальне» районування Держплану СРСР щодо розвитку економіки, з використанням даних про товарообмін між РСФСР і периферією Союзу, та стан бюджетної політики, аргументовано охарактеризував статус української економіки також як колоніальний. Адже СРСР успадкував від московського царату колоніальну експансіоністську політику щодо України. Хоча Україна увійшла до складу СРСР не як «Південь СРСР» (південь європейської росії, південно-російське господарство), а як рівноправна республіка. На думку вченого, господарство СРСР є складною єдністю окремих його частин, тож до них слід підходити як до «суцільних народногосподарських комплексів». Звідси, на переконання автора, слід розглядати Україну як історично сформований народногосподарський організм, що має власну історію й шляхи розвитку і може самостійно функціонувати, у тому числі й на світовому рівні, спираючись на свій природний і економічний потенціал без посередництва московського уряду.

На основі всебічного аналізу М. Волобуєвим сформульовано практичні висновки з широкого кола питань отримання де-факто статусу автономії України та інших республік в економічній сфері. Серед них:

а) переглянути районування Держплану і відкинути його спроби розривати єдиний український національно-господарський організм за критерієм поділу праці в межах колишньої росії;

б) забезпечити українським економічним центрам права з питань управління всіма секторами народного господарства без винятку;

в) обмежити повноваження Держплану СРСР загальнодирективними функціями. Його проекти мають попередньо розглядатися на союзному з'їзді держпланів республік і остаточно затверджуватися двома палатами ЦВК СРСР;

г) індивідуалізувати бюджетне законодавство, застерігаючи від надмірного вилучення народногосподарських прибутків поза межі України і встановити остаточно інстанцію затвердження

²³⁰ Там само.

РОЗДІЛ 3. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ В УМОВАХ КОЛГОСПНО-РАДГОСПНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

українського бюджету — Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК);

д) переглянути плани індустріалізації, відкинувши підходи до російської економіки як пріоритетної (пануючої), зокрема щодо економічної доцільності планів будівництва нових заводів на її території;

е) урахувуючи високий темп аграрного перенаселення в СРСР, слід встановити відповідну в с е у к р а ї н с ь к у систему регулювання притоку робочої сили з тим, щоб стежити за п р о п о р ц і й н и м розподілом робочих місць на українських заводах між УСРР та РСФРР;

ж) забезпечити за республіками право контролю над союзними органами, де досить часто відчувається вплив старих великодержавних фахівців-економістів.

Учений вважав, що крім економічної – центральної частини національної проблеми того часу, неприпустимим є «провінціальне становище» української мови, літератури і культури. Наслідком подолання цього явища стане динамічний розвиток продуктивних сил України, формування цілісного національно-господарського організму, остаточно відмова розглядати його як просту суму районів єдиної неподільної економіки СРСР.

Свою працю Михайло Волобуєв завершує пророчими думками, які, на превеликий жаль, справдилися в роки відновлення Незалежності України. А саме: потрібно зробити все можливе, щоб небезпечні тенденції з посилення конкуренції між двома економіками СРСР «не було використано ворожими силами для роз'єднання великого братерського співробітництва трудящих усіх націй. Такий рецидив національної ворожнечі вже не на мовно-культурному, а на е к о н о м і ч н о м у ґрунті — є річ можлива. Стара мудрість говорить: «Concordia parvae res crescunt, discordia maximae dilabuntur» (згодою малі держави зміцнюються, а від незгоди найвеличніші розпадаються)»²³¹.

Через принципову проукраїнську позицію 28-річного вченого звинуватили в закликах до виходу України зі складу СРСР, а економічну теорію затаврували як «волобуєвщину». Автора було заарештовано і відправлено на заслання до Казахстану²³².

²³¹ Там само.

²³² *Волобуєв Михайло*. Текст як доля. URL : <https://tv.suspilne.media/news/channel/58515>.

3.1. Аграрна політика СРСР в другій половині 1950-х і на початку 60-х років

Волобуєвщина (націонал-ухильництво) — своєрідний ідеологічний штамп, негативна оцінка, що вживалася в агітаційно-пропагандистській роботі СРСР і стосувалася тих членів комуністичної партії які в теорії й на практиці провадження національної політики «переоцінювали, перебільшували значення місцевих особливостей». Крім «волобуєвщини» найбільш відомі «персоніфіковані» вияви так званого націонал-ухильництва — «султан-галієвщина», «шумськизм», «хвильовизм», «скрипниківщина» та ін.

Джерело: Націонал-ухильництво. URL : <https://www.wiki.uk-ua.nina.az>.

Уся економічна політика Радянського Союзу зводилася до «закручування гайок», тотальної централізації господарських відносин і посилення партійного контролю за діяльністю керівників усіх рівнів, обмеження суверенних прав України впливати на внутрішньодержавні процеси. В подальшому у відносинах росії з Україною сутнісно нічого не змінилося, як і за життя й діяльності Бориса Грінченка (1863–1910) – українського письменника, етнографа, історика і громадсько-культурного діяча: продовжилося «пожирання одного народу іншим».

Про стан господарства України дає уявлення «Політико-економічна характеристика (паспорт) УРСР», складений у 1946 році. У ньому, зокрема, зазначалося, що Україна як була з 1657 року, так і залишається колонією московії; дожовтнева 1917 року історія свідчить про жорстоку експлуатацію і поневолення українського народу... вона була напів колонією царської Росії; Україна з її багатствами була затиснута в колоніальні лещата російського капіталу; на родючих землях сиділи польські пани, німецькі барони, російські й українські поміщики...²³³.

За результатами опитування Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), проведеного 19–27 січня 2023 р. методом телефонного інтерв'ю 2004 дорослих жителів України, 64% з них погоджуються із твердженням про те, що Україна була колонією російської імперії, не погоджуються – 31%. З цим твердженням більшою мірою згодні ті, хто більше цікавиться історією, аніж ті, хто історією цікавиться мало або не цікавиться зовсім (68% проти 53%).

Джерело: Роман Мельник. КМІС: Українці дійшли згоди у ставленні до історичних подій та персон, а найближчим народом вважають поляків. URL : <https://detector.media/infospace/article/209417/2023-03-27>.

Під цим кутом розглянемо реформи аграрного сектору та пов'язану з ними політекономію земельних відносин. Серед найбільш

²³³ Панасюк Броніслав. Битва українців за вихід з рабства. С. 212.

РОЗДІЛ 3. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ В УМОВАХ КОЛГОСПНО-РАДГОСПНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

значимих практичних кроків М. С. Хрущова – першого секретаря ЦК КПРС (1953–1964) і Голови Ради Міністрів СРСР (1958–1964) слід виокремити засудження сталінського режиму, в тому числі й колективізацію селян. Щодо поступок селу, то вони були вимушеними, зважаючи на незадовільний фінансово-господарський стан колгоспів і постійний занепад галузі в цілому. Сільське господарство Української РСР продовжувало нарощувати виробництво продукції переважно інтенсивними методами, шляхом залучення в економічний обіг дедалі більших площ сільськогосподарських угідь, навіть не придатних для землеробства. Під приводом боротьби із травопільною системою землеробства розорювалися віковічні луки й пасовища, через що вони втрачалися їхні природні функції, замулювалися невеличкі річки, ставки й джерела, а тварини залишалися без випасів і сіна. Погіршувалася якість тваринницької продукції.

Розширення площ сільськогосподарський угідь потребувало ведення державного обліку й розподілу земель за категоріями угідь та їх користувачами, а також реєстрації за єдиною загальнодержавною схемою. Було проведено обстеження ґрунтів на площі 3 млн га, що перебували в користуванні майже 7 тис. колгоспів і радгоспів. На основі здійснених заходів у 1958–1961 рр. кожне господарство мало карту ґрунтів із комплектом картограм і пояснювальним текстом до них. Отримані результати використовувалися для запровадження бонітування ґрунтів та економічної оцінки земель, що дало змогу виявити природні відмінності у їх продуктивності. Картограми забезпеченості ґрунтів поживними речовинами стали базою для розрахунку норм внесення мінеральних і органічних добрив під запланований урожай²³⁴.

Адміністративно-командним регулюванням земельні відносини підлаштовували до рівня й характеру розвитку продуктивних сил, шляхом чергового добровільно-примусового об'єднання (укрупнення) господарств, яке поширилося майже на всі колгоспи. У підсумку реорганізації їх кількість зменшилась у 2,1 раза – від 33 653 у 1950 р. до 15 979 порівняно з 1952-м роком. Організаційно-правові заходи подавалися суспільству як вчасне

²³⁴ *Паньків Зіновій*. Еволюція землекористування в Україні : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2012. С. 141.

передбачення закономірностей поступу на шляху вдосконалення методів господарювання.

Проте вже згодом виявили себе недоліки компанійщини, адже багато колгоспів стали погано керованими, як і до об'єднання гостро не вистачало кваліфікованих керівників і спеціалістів та кадрів масових професій²³⁵. Незважаючи на негативний досвід, за ініціативи партійного керівництва протягом 1951–1958 рр. розпочалися заходи, спрямовані на укрупнення радгоспів. Унаслідок об'єднання малоземельних і економічно неспроможних господарств кількість їх зменшилася майже на 13% (від 935 до 816 од.). Середній розмір земельних угідь укрупнених радгоспів зріс у 1,3 раза²³⁶.

Весною 1958 року, за ініціативи України, було проведено організаційну реформу МТС, кількість яких становила 1367 одиниць. Оскільки між ними й господарствами постійними були суперечки з технологічних питань обробітку ґрунтів, строків посівної кампанії, догляду за рослинами, початку збиральних робіт тощо. Крім основної функції МТС й надалі здійснювали традиційний політичний нагляд за керівниками і спеціалістами колгоспів. З метою «розвитку сільського господарства та розширення прав колгоспів» було проведено чергову реорганізацію МТС в ремонтно-технічні станції (РТС) і нав'язано господарствам продаж зношеної техніки за необґрунтовано завищеними цінами. Більшість колгоспів не змогли за власні кошти викупити трактори, комбайни й інвентар до них, а тим більше обслуговувати й підтримувати в робочому стані, через відсутність підготовлених спеціалістів і запасних частин до техніки. Унаслідок штучного нарощування продуктивних сил до розмірів земельних угідь колгоспів, обсяг валової продукції сільського господарства за 1958–1964 рр. зріс лише на 3% проти 65% у 1950–1958 роках²³⁷.

Однією з причин низької продуктивності сільськогосподарських угідь в умовах зростаючих вимог до культури землеробства був постійний дефіцит кваліфікованих кадрів, особливо з технічною освітою. У 1953 р. з 15 тис. голів колгоспів менш ніж 500 мали вищу

²³⁵ Панченко П. П., Мельник Ю. Ф., Вергунов В. А. Аграрна історія України. С. 371.

²³⁶ Панченко П. П., Євтушенко А. І. Радгоспи : шлях становлення і розвитку (1917—1980). На матеріалах Української РСР. Київ : Наук. думка, 1982. С. 142.

²³⁷ Панченко П. П., Мельник Ю. Ф., Вергунов В. А. Згадана праця. С. 384–385.

РОЗДІЛ 3. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ В УМОВАХ КОЛГОСПНО-РАДГОСПНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

й неповну вищу освіту²³⁸, а решту посад обіймали практики, які свого часу були направлені з міст, зокрема і для прискорення колективізації селянських господарств. З метою зміцнення кадрами і поліпшення фінансово-економічного стану збиткових підприємств, у 1956–1959 рр. перетворено в радгоспи 768 колгоспів, які мали у користуванні 2,5 млн га угідь. На їхніх землях було організовано 111 нових і укрупнено 371 існуючий радгосп. Процес укрупнення та створення нових господарств тривав до 1965 року. Тобто до завершення терміну правління М. С. Хрущова загальна кількість радгоспів досягла 1343 од. із загальною площею землекористування 8,6 млн га, або в середньому 6,4 тис. га на одне державне підприємство. Заради істини маємо зазначити, що реорганізацію колективних господарств у радгоспи селяни, як правило, сприймали позитивно, оскільки нарешті почали отримувати щомісячну заробітну плату, їм гарантувалося також державне пенсійне забезпечення, якого колгоспники не мали, та надавалися інші соціальні права робітників²³⁹.

Крім землевпорядних робіт, зумовлених укрупненням колгоспів і радгоспів, упродовж 1953–1958 рр. удосконалювався механізм директивних закупівель сільськогосподарської продукції, регулярно списувалася безнадійна заборгованість перед державою, господарства з гранично мінімальною рентабельністю (до 15%) звільнялися від оподаткування, зменшувався податковий тиск і на особисті підсобні господарства (ОПГ) селян тощо. Після війни 1941–1945 рр., кожен колгоспний двір, крім грошових податків і обов'язкового придбання державних облігацій на відбудову економіки, мав щороку здавати в республіканські засіки 40 кг м'яса, 200 л молока і 120 шт. яєць²⁴⁰.

Серед численних державних регуляційних заходів найсуттєвішими були такі:

- утричі підвищено заготівельно-закупівельні ціни;
- списано всю заборгованість перед державою за невиконання обов'язкових поставок продукції тваринного походження;

²³⁸ *Субтельний Орест*. Україна: історія / пер. з англ. Ю.І. Шевчука. 2-ге вид. Київ: Либідь, 1992. С. 437.

²³⁹ *Крачковський Б.* Радгоспи у системі тоталітарного одержавлення сільського господарства України. Другий міжнародний конгрес українців. Доповіді і повідомлення. Історія. Ч. II. Львів. С. 78–84.

²⁴⁰ *Юрчишин В. В.* Аграрна політика в Україні на зламах політичних епох. С. 142.

3.1. Аграрна політика СРСР в другій половині 1950-х і на початку 60-х років

- колгоспникам видавався грошовий аванс (25% від вартості реалізації худоби та тваринницької продукції), які відробили необхідну кількість вихододнів у господарстві;
- колгоспи отримали можливість продавати державі частину понад планової продукції за підвищеними закупівельними цінами;
- знижено розмір сільськогосподарського податку з ОПГ колгоспників і скасовано заборгованість перед державою, накопичену за попередні роки, а з 1957 року звільнено від обов'язкових поставок продукції до республіканських фондів;
- оплату сільськогосподарською продукцією за послуги МТС замінено на єдину форму державних закупівель;
- уведено щомісячне і щоквартальне авансування колгоспників;
- скасовано закони, які забороняли утримання худоби громадянами, що проживали в містах і робітничих селищах;
- грошова виплата колгоспникам у розрахунку на один трудовий день зросла в 3,8 рази.

Внаслідок цих та низки інших заходів намітилися деякі позитивні зрушення у прирості темпів виробництва продукції рослинництва і тваринництва порівняно з 1927–1953 роками. Незважаючи на підвищення матеріальної заінтересованості членів колгоспів та їхніх керівників у результатах фінансово-господарської діяльності, поліпшення соціально-трудова відносин, стійких і довгострокових позитивних тенденцій в динаміці валового виробництва не відбулося. Колгоспи дедалі гостріше відчували потребу в механізаторських кадрах, тваринниках, кваліфікованих спеціалістах та керівниках внутрішньогосподарських підрозділів. У 1955 р. як взірець акції «двадцятип'ятитисячників», проведеної під час суцільної колективізації, в Москві приймається рішення про направлення з міст у села «тридцятип'ятитисячників». Очікуваним наслідком дилетантства в управлінні базовою ланкою народного господарства були ще більша заборгованість колгоспів, зубожіння й зневіра суспільства у можливість реалізації ними людського, природно-ресурсного й економічного потенціалу та підвищенні добробуту селян.

РОЗДІЛ 3. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ В УМОВАХ КОЛГОСПНО-РАДГОСПНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

За часів більшовицької влади було запроваджено податок на плоді дерева і ягідники селянських господарств, що призвело до масової вирубки садів. Дослідники виділяють чотири таких акції: 1929, 1939, 1948 і 1953-го років. Було знищено десятки старовинних сортів яблук, груш, слив, жерделів і морелів, смородини, вишень, черешень, малини, суниці, бросквин та ін. В деяких селах господарі самі вирубували дерева й кущі, бо не мали чим платити, а за несплату передбачалося адміністративне покарання. В інших – це робили бригади «буксирів» (брали на «громадський буксир» селян, які мали заборгованість) і червоноармійці. Вони були наділені безмежною повнотою влади при проведенні так званих хлібозаготівель, які призвели до голодоморів серед українських селян.

Джерело: Зоя Жук. Чому з українських садів зникли популярні раніше жерделі, морелі та чишкун. URL : <https://www.seeds.org.ua>.

Можна припустити, що кадрова проблема в сільському господарстві, освіті, охороні здоров'я, культурі та в інших видах діяльності, що стрімко наростала в сільській місцевості, змусила керівництво держави через більше ніж 30 років після запровадження єдиної паспортної системи в СРСР розпочати паспортизацію селян. Постановою ЦВК та РНК від 27 грудня 1932 р. за № 1917 встановлено єдину паспортну систему в СРСР і обов'язкову прописку паспортів. Аналогічний документ «під ялинку», а саме – 31 грудня 1932 р. було прийнято і в Українській СРР²⁴¹.

Спочатку паспорти видавалися особам, які досягли 16-річного віку і подавали документи в професійно-технічні училища, технікуми та вищі навчальні заклади за обов'язкової умови повернення в колгосп, що їх направив на навчання. До цього періоду без офіційного дозволу самочинний виїзд із села на постійне проживання в місті тягнув за собою штраф у розмірі 100 руб., а за повторне порушення передбачалася кримінальна відповідальність – позбавлення волі до 3-х років (ст.81–1 Кримінального кодексу УСРР). На додачу до безпаспортності, селяни замість трудової книжки загальнодержавного зразка отримували книжку колгоспника, яка не давала права на працевлаштування в інших підприємствах, установах, організаціях, крім колгоспного сектора. Тому більшість селян фактично закріпачувалася в колгоспах за місцем своєї основної роботи.

²⁴¹ Паспортизація населення. Енциклопедія історії України. URL : [https:// resource. history. org. ua](https://resource.history.org.ua).

3.1. Аграрна політика СРСР в другій половині 1950-х і на початку 60-х років

Ігнорування законів природокористування й економічних закономірностей, нав'язування колективним господарствам (які мали б функціонувати на кооперативних засадах), структури виробництва, посівних площ, поголів'я тварин без врахування реальних умов, не сприяли підвищенню їхньої ефективності. Отже, аграрна політика за всіма ознаками понад усе була політикою партійною, а тому адміністративно-розпорядчі заходи на місцях та значні державні капіталовкладення лише тимчасово поліпшували соціально-економічну ситуацію на селі, але не забезпечували належної окупності інвестицій на тривалішу перспективу. Прикладом такої надуманої аграрної політики стало примусове поширення посівів кукурудзи на всій території України без урахування природно-кліматичних зон, забезпеченості технічними засобами виробництва та достатньої кількості посівного матеріалу. Королева полів – кукурудза – потіснила в сівозмінах озиму пшеницю майже на третині площ – від 7,5 млн га у 1958-му р. до 5,2 млн га у 1963 р., більш ніж утричі скоротилися посіви ярої пшениці. Подібні агрономічні експерименти пов'язані із збільшенням посівів цукрового буряку, запровадженням маловідомих українським селянам культур – чумизу (чорного рису), кок-сагізу та інших. Через нехтування науковими основами землеробства, у 1963 р. настала нова продовольча криза. Не вистачало ні кукурудзи для тваринництва, ні пшениці для хлібопекарської промисловості. З цього періоду СРСР розпочав імпорт зерна із країн «загниваючого капіталізму» у значно більших обсягах, ніж до кукурудзяної кампанії²⁴².

Суттєво не поліпшувало стан продовольчої безпеки нарощування обсягів державного фінансування сільського господарства. За підсумками 1965 року, майже 42% колгоспів були збитковими, що вимагало критичного перегляду засадничих принципів директивно-планової аграрної політики та впровадження у сільськогосподарське землекористування досвіду державного протекціонізму і механізмів цільової підтримки фермерів зарубіжних країн²⁴³.

Петро Шелест (1908–1996) – перший секретар ЦК КПУ (1963–1972) так згадує про партійну опіку над колгоспами: «Все

²⁴² Панченко П. П., Мельник Ю. Ф., Вергунов В. А. Згадана праця. С. 389 – 390.

²⁴³ Паньків Зіновій. Еволюція землекористування в Україні. С. 140–141, 144.

РОЗДІЛ 3. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ В УМОВАХ КОЛГОСПНО-РАДГОСПНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

зацентралізовано до межі, до нерозумного. Із колгоспів хліб забирають до останньої зернини, інколи не шкодують навіть насінневого фонду. «Голова колгоспу» і «колгоспник» стали майже загальними лайливими назвами. Якщо голова виявляє якийсь розумний спротив, його намагаються прибрати з роботи, карають у партійному порядку. Якщо цих заходів не вжити, тебе звинуватять у м'якотілості і лібералізмі»²⁴⁴.

Стереотипи негативного ставлення до колгоспів і колгоспників навіть у свідомості окремих інтелектуалів дійшли й до наших днів, хоча колективних господарств вже немає більше 30 років. На цю дражливу тему 9 лютого 2021 р. нами була підготовлена стаття для аналітичного видання «Дзеркало тижня». Проте, очікувано, її не взяли у друк з відповіддю: «На жаль, рада експертів не затвердила Ваш матеріал». Не сперечаємося, експерти мають право відхиляти дописи на свій розсуд. Але публічне приниження селян, які на своїх плечах винесли індустріалізацію та мілітаризацію країни, освоєння космосу, забезпечуючи продовольством населення країни, в тому числі й батьків нинішніх інтелектуалів, не можна залишати без реакції. Сучасники, які мають уявлення про життя колгоспників лише з історії або переказів своїх родичів, негативні явища в нашому нестабільному суспільстві зводять до ментальної спадщини «колгоспників» і стилю роботи «колгоспів». На нашу думку, це своєрідна криза жанру й нерозуміння так званими аналітиками всієї глибини тектонічних зсувів, що відбулися між поколіннями. Як можна в наш час ділити людей на перший і другий сорт за місцем проживання, родом занять, рівнем освіти чи іншими ознаками. Бажаючим підняти себе до «еліти», принижуючи інших, хочеться порадити уважно прочитати розділ другий Основного Закону. Якщо в країні, яка хоче бути цивілізованою на європейський лад, наявна дискримінація навіть на словах, то про неї не потрібно замовчувати. Інакше рух «*Black Lives Matter*» може вихлюпнутися й на наші вулиці, але вже з «колгоспною» нетерпимістю.

²⁴⁴ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду, заг. ред. та вступ Ю. Шаповала. Київ: АДЕФ-Україна, 2011. С. 197.

3.2. Економічні реформи в сільському господарстві у другій половині 1960-х років

Про те, що Україна в складі СРСР була колоніально залежною в економічному сенсі, незважаючи на представництво в керівних органах високопосадовців із Києва та великих обласних центрів, свідчать спогади Петра Шелеста: «У 1968 р. в Донбасі були великі труднощі із забезпеченням харчуванням, особливо м'ясом, державних фондів явно не вистачає. А на ринку кілограм м'яса коштує 2,5–3 карбованці. Серед шахтарів, гірників, металургів, машинобудівників, хіміків, будівельників просто відкрите ремствування. А що я можу зробити за нашої «зацентралізованої» системи, де все давно розписано, все розподілене, навіть те, чого ще не вироблено. Ми ж не маємо права використати на потреби республіки навіть те, що виробили понад план. Із республіки відправляється величезна кількість тваринницьких продуктів – навіть за кордон, а власний робітничий клас «господаря» країни тримаємо на мінімальному пайку»²⁴⁵.

Зовнішньоекономічна політика кремля, яка стала однією з причин Голодомору українців 1932–1933 рр., і через три десятиліття мало чому навчила її послідовників. Про це також згадує цитований нами автор: «Отримав рішення Політбюро і Ради міністрів Союзу, в якому дозволяється Зовнішторгу продати капіталістичним країнам 380 тис. тонн соняшникової олії, а це ж білок, його справді не вистачає для потреб нашого тваринництва. Зателефонував з цього питання Суслову²⁴⁶, висловив незгоду з таким рішенням <...> Мене переконують, що це золото, валюта <...> Просив відкласти вирішення цього питання, оскільки переважна більшість макухи відправляється за кордон з України.

Легка промисловість працює погано – плани не виконуються, якість виробів низька, асортимент бідний. Найкраща сировина, бавовна, шерсть, шкіра – все вивозиться за кордон, дуже не по-господарськи і нерозумно все чинимо. Дуже сумне становище з торгівлею м'ясом і тваринним маслом. Фонди ще не спущені, а того,

²⁴⁵ Шелест П. Згадана праця. С. 451.

²⁴⁶ Суслов Михайло Андрійович (1902–1982) – радянський партійний і державний діяч, член Політбюро (Президії) ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС. URL : <https://ru.wikipedia.org/wiki>.

РОЗДІЛ 3. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ В УМОВАХ КОЛГОСПНО-РАДГОСПНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

що передбачено фондами, фактично у наявності немає. Болить голова: чим будемо годувати народ?»²⁴⁷.

Тотальна централізація і свавілля «московських бояр» поширювалися і на організаційно-управлінську сферу агропродовольчого сектору. Свідченням цьому є витяг із листа Петра Шелеста до ЦК КПРС стосовно шкоди для галузі внаслідок необґрунтованої реорганізації Міністерства сільського господарства України: «...передбачається передача із відання Мінсільгоспу Української РСР в безпосереднє підпорядкування Мінсільгоспу СРСР 17 племінних заводів продуктивної худоби, 3 кінні заводи і 3 промислових радгоспи. <...> Вважаємо також доцільним ... повернення в підпорядкування Мінсільгоспу Української РСР ВНЗ країни. Як показав досвід, передача навчальних інститутів у відання союзного Міністерства не сприяла поліпшенню управління ними, створила певні труднощі в зміцненні їх матеріально-технічної бази, організації системи перепідготовки спеціалістів сільського господарства, координації науково-дослідницької роботи і дієвої допомоги колгоспам і радгоспам»²⁴⁸.

Зміни в аграрній політиці відбувалися зазвичай не тому, що цього вимагала реальна соціально-економічна ситуація, а завдяки приходу до влади нових керівників держави, що в такий спосіб заявляли суспільству про зміну курсу політичної економії. Тож подальші економічні реформи, у тому числі в галузі сільського господарства та його органах управління, пов'язують з ім'ям Голови Ради Міністрів СРСР (1964–1980) О. М. Косигіна. Серед пріоритетних напрямів його політики для первинної ланки економіки пропагувалися три «с» – самоврядування, самоокупність і самофінансування. Планувалося впровадження прогресивніших економічних методів управління, розширення господарської самостійності підприємств, використання нових підходів до матеріального стимулювання працівників та інші прогресивні трансформації.

Проте й цього разу зміна керівництва усебічне одержавленим народногосподарським комплексом не принесла довгоочікуваних радикальних змін у системі централізовано-планового управління сільським господарством. Важелі регулювання суспільним

²⁴⁷ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду. С. 479, 551.

²⁴⁸ Там само. С. 708.

3.2. Економічні реформи в сільському господарстві у другій половині 1960-х років

відтворенням всього агропродовольчого комплексу залишалися адміністративно-директивними й лише частково залежали від сміливості й здатності йти на ризик окремих керівників різних ланок ієрархії у прийнятті важливих рішень і рівня їхньої сумлінності й відповідальності перед людьми.

Недалекоглядна економічна політика призвела до критичного рівня техногенного навантаження на земельні ресурси Української РСР, які в 6–7 разів перевищували загальносоюзні показники. Тисячі гектарів продуктивних чорноземів відводилися під промислове будівництво, для відкритого (кар'єрного) видобутку корисних копалин без належних заходів із рекультивації порушеного родючого шару земель сільськогосподарського призначення, затоплювалися штучними водосховищами тощо.

За період з 1930-го по 1970-ті роки було створено шість водосховищ (Київське, Канівське, Кременчуцьке, Кам'янське, Каховське та Дніпровське), які разом виробляли лише 5–7% електроенергії, генерованої електричними станціями України. Уведення їх в експлуатацію на той період частково розв'язало проблеми постачання електроенергії й води населенню, промисловості та сільському господарству. Збільшення обсягів водоспоживання дало можливість рівномірно розподіляти її протягом року, а також забезпечило роботою гідроелектричні, теплові станції, водний транспорт тощо.

Разом із тим існує й зворотний бік такої грабіжницької електрифікації, про який і тоді попереджали спеціалісти. Екологи, етнологи, соціальні психологи, демографи та представники інших галузей наукових знань задовго до повномасштабної російсько-української війни, що розпочалася 24 лютого 2022 р., порушували питання про справжню ціну кВт гідроелектроенергії, яку заплатили селяни, сільський соціум, аграрний сектор і економіка України. Було втрачено частину земельного фонду, сільські території та історичну спадщину, без якої вкрай складно сформувати у наступних поколіннях національну самосвідомість, самоідентифікацію та патріотичне ставлення до відомих діячів українського націє- і державотворення. Про важливість збереження історичної пам'яті й культурних пам'яток з урахуванням вульгарного фальшування нашої спільної історії росією вже йшлося раніше з посиланням на соціологічні дослідження серед громадян України.

РОЗДІЛ 3. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ В УМОВАХ КОЛГОСПНО-РАДГОСПНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Усього під Дніпровський каскад ГЕС відійшло 709 900 га земель. Із них: 197 600 га — піщані землі та землі, не придатні для аграрного виробництва, 261 500 — ліси й дрібнолісся, 177 600 — сіножаті та пасовища і 73 200 — орні землі, сади й садиби. Вимушеними внутрішніми переселенцями в мирних умовах стало понад 3 млн людей. По всьому каскаду водосховищ було затоплено й знищено більше 6 тис. населених пунктів, сотні шкіл, лікарень, музеїв, культових споруд, інженерних об'єктів, адміністративних будівель, пам'яток історико-культурної спадщини, особливо трипільської культури, Козаччини, братських могил солдат Другої світової війни і цвинтарів, об'єктів природно-заповідного фонду тощо²⁴⁹.

Будівництво призвело до масштабної екологічної катастрофи, позбавивши іхтіофауну річки багатьох видів. Водночас утримання каскаду ГЕС обходиться державі значно дорожче за вироблену ними електроенергію. Держава має постійно витратити на ремонти й обслуговування гребель суму, яка в 17 разів перевищує їхню балансову вартість. На таких річках як Дунай чи Ельба немає гребель і рівнинних водосховищ. У США демонтували понад 500 гребель. Очевидно, що це концептуально різні підходи до природних ресурсів і води насамперед. У світі значно раніше усвідомили необхідність дерегуляції водостоку річок²⁵⁰.

На потреби індустріалізації народногосподарського комплексу та його аграрного сектору за 1966–1985 рр. посівні площі з родючими ґрунтами в Україні скоротилися на 1,1 млн гектара. На тлі переважання екстенсивних способів землекористування це призвело до критичних показників аграрної освоєності та розораності території, прискорення низки незворотних деструктивних агроекологічних явищ і процесів.

Російські окупаційні війська використали гідроенергетичні споруди як зброю проти контрнаступу Збройних Сил України. Було підірвано Каховську ГЕС та інші середні й малі об'єкти (дамби) на території Херсонської та Запорізької областей. Терористичними актами здійснено масштабну гуманітарну й екологічну катастрофу, над наслідками якої працюють колективи науково-дослідних

²⁴⁹ Дніпровський каскад ГЕС. URL : <https://www.uk.wikipedia.org/wiki>.

²⁵⁰ Мельничук Юлія. Природа знає краще. Річки мають текти! *Дзеркало тижня*, 11 серпня 2023 р. url : <https://zn.ua>.

установ, окремі вчені та експерти. Проте станом на листопад 2023 р. більшість затоплених земель, населених пунктів і потенційно небезпечних об'єктів тимчасово перебували на непідконтрольних Україні територіях.

Брутальне втручання людини в налагоджені за мільярди років механізми самовідтворення екосистем, недотримання інших законів природокористування й економічних закономірностей стали причиною того, що за наявності значних площ ґрунтів чорноземного типу, порівняно високого показника забезпеченості сільськогосподарськими угіддями і ріллею з розрахунку на одну особу, Україна не змогла компенсувати недоліки та прорахунки у сфері аграрних відносин і пануючої системи землекористування. СРСР своєю політикою як би демонстрував світові неспроможність налагодити ефективно використовувати наявного людського, природно-ресурсного й економічного потенціалу з метою підвищення добробуту населення до рівня європейських країн.

Незважаючи на гострі проблеми з продовольчим забезпеченням населення в країні, партійне керівництво в Москві активно підтримувало нібито дружні комуністичні режими за кордоном. Про ціну такої «дружби», а по-суті експорту соціалістичних ідей за рахунок дедалі більшого зuboжіння селян в Україні та інших союзних республіках згадує Петро Шелест: «...Куба для нашої країни обходиться дуже дорого: близько 1,5 млн крб на день...Поки що ми, Радянський Союз, Кубу взяли на повне утримання. Щороку відправляємо 900 тис., а то й мільйон тонн хліба... Завозимо туди вершкове масло, м'ясо, картоплю, рибу, цибулю, олію та інші харчові продукти, і це, щоб прогодувати більш ніж 9 млн кубинців. За нашими договорами ми зобов'язані Кубі дати товарів на 750–800 млн крб на 1971 рік. Куба нам постачає товарів на 200 млн крб, і це за умови постачання нам цукру за ціною 120 крб за тонну, що вдвічі дорожче середньосвітової ринкової ціни. Куба тільки неоплачених нам кредитів має на 3,5 млрд крб, до 1975 року ця заборгованість зросте до 6–7 млрд карбованців. А загальна заборгованість країн, яким ми допомагаємо, – це головним чином країни Індокитаю, Близького Сходу, Латинської Америки, Африки –

РОЗДІЛ 3. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ В УМОВАХ КОЛГОСПНО-РАДГОСПНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

складає понад 35 млрд карбованців. На нараді у Л. Брежнєва²⁵¹ ухвалюємо рішення, щоб якось врятувати становище в Чилі треба терміново відправити туди 250 тонн пшениці, 1000 тонн жирів, 23 тис. тонн бавовни, 5 тис. вантажних автомашин... Одне перевезення 10 кораблями буде коштувати 40 млн карбованців»²⁵².

Як впливає зі спогадів Петра Шелеста, головною його турботою були соціально-економічні потреби України, але він засвідчив безсилість проти існуючої політики внутрішньої колонізації в складі СРСР. З його слів, неодноразово наполягав перед союзним партійним і господарським керівництвом, у складі якого були й вихідці з України, про забезпечення участі українських фахівців в економічному плануванні, доводив несправедливість аграрної і в цілому економічної політики московського уряду щодо перерозподілу союзних фондів продовольства, інших товарів і послуг. Критикував масштабні плани освоєння російського Сибіру, оскільки при цьому суттєво зменшувалися капіталовкладення в розвиток української економіки і соціальної сфери, насамперед сільської місцевості.

Через виснажливе землекористування проблеми охорони родючості ґрунтів і ефективності їх використання ставали дедалі гострішими. На їх розв'язання було прийнято низку постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР: «Про віднесення затрат на корінне поліпшення земель в колгоспах за рахунок державного бюджету» (1965), «Про невідкладні заходи із захисту ґрунтів від вітрової і водної ерозії (1967), «Про державний контроль за використанням земель» (1970), «Про посилення охорони природи і поліпшення використання природних ресурсів» (1972), «Про видачу землекористувачам Державних актів на право користування землею» (1975), «Про порядок ведення державного земельного кадастру (1977)²⁵³ та ін.

Розширення площ сільськогосподарських угідь та необхідність підвищення продуктивності зумовили проведення заходів щодо їх корінного поліпшення. Меліоровані землі збільшилися з

²⁵¹ Брежнев Леонід Ілліч – радянський державний, політичний і партійний діяч. Генеральний секретар ЦК КПРС в 1966–1982 рр.

²⁵² Шелест П. Справжній суд історії ще попереду. С. 518, 614.

²⁵³ Соловій І. П., Іванишин О. Т., Лавний В. В., Турчин Ю. І., Часковський О. Г. Землекористування: еколого-економічні проблеми, конфлікти, планування: навч. посіб. Львів: Афіша. 2005. С. 119.

3.2. Економічні реформи в сільському господарстві у другій половині 1960-х років

1,9 млн до 4,7 млн га, або від 4,5 до 11,3%. На проведення меліоративних робіт держава виділила коштів на суму 16 млрд карбованців. Проте з різних причин, у тому числі й об'єктивних, запланованих показників підвищення ефективності поліпшених сільськогосподарських угідь не було досягнуто. Натомість на меліорованих землях почали даватися ознаки руйнівні процеси (вторинне засолення, осолонцювання, переущільнення, пересушення, вітрова ерозія та ін.), що погіршувало властивості ґрунтів.

Узагальнюючи цей період косигінських реформ виділимо і зміни, що позитивно позначилися на аграрному секторі:

- зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів і радгоспів;
- удосконалення господарського механізму державних закупівель;
- вирівнювання умов господарювання через механізм ціноутворення на сільськогосподарську продукцію залежно від природно-кліматичних зон;
- розвиток спеціалізації, концентрації та міжгосподарської кооперації;
- використання можливостей комплексної механізації, електрифікації та хімізації галузі, будівництво меліоративних систем;
- запровадження внутрішньогосподарського розрахунку, безрядної системи оплати праці;
- будівництво агромістечок, інвестиції в розбудову соціальної, комунально-побутової та інженерної інфраструктури сільських поселень тощо.

Повторюємо, що всі реформи радянського періоду лише тимчасово підтримували життєздатність колгоспів і радгоспів, оскільки не руйнували політико-економічного фундаменту аграрних відносин. Зберігалася монополія державної власності на землю і результати праці селян. Як і раніше, послідовно продовжувалася політика укрупнення колгоспів і перетворення частини з них у радгоспи. Кількість колгоспів з 1950-го і до 1952 р. зменшилася у 2,1 раза – із 33 653 до 15 979 одиниць. Протягом наступних 15 років (1965–1980) централізована реорганізація господарств тривала, але вже в менших масштабах, а саме: із 9,96 до 7,0 тис., або в 1,4 раза. Майже незмінною їх чисельність залишалася до 1990-х років – поча-

РОЗДІЛ 3. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ В УМОВАХ КОЛГОСПНО-РАДГОСПНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

тку реорганізації шляхом паювання земельних та майнових комплексів серед селян і створення на їх базі потенційно ринкових господарюючих суб'єктів. Як відбувалися реформи на селі, що це дало селянам у сенсі реалізації їхніх економічних інтересів та які системні наслідки вони мали для зміни й розвитку політекономії аграрних (земельних) відносин, буде розглянуто далі.

Підсумовуючи соціальні здобутки цього періоду агроекономічних реформ, можна відзначити наступне. Сільські домогосподарства отримували гарантовані доходи від участі в колгоспному виробництві, була запроваджена система соціального захисту селян. На виконання закону Верховної Ради СРСР «Про пенсії і допомоги членам колгоспів» від 15 липня 1964 р. створено централізований союзний фонд соціального забезпечення колгоспників, який формувався з прибутків колгоспів. За кошти Фонду уведено забезпечення жінкам-колгоспницям виплати у разі вагітності й пологів. З 1969 року колгоспникам виплачувалася також допомога у разі тимчасової непрацездатності, на придбання пільгових оздоровчих путівок та інші види соціального забезпечення.

3.3. Наслідки економічної кризи всебічно одержавлених колективних господарств

Можна припустити, що лише через 50 років існування колгоспно-радгоспної системи з величезними людськими жертвами, голодоморами, масовими репресіями серед селян і матеріальними втратами одноосібних господарств, земельні відносини (в техніко-технологічному плані) до певної міри стали відповідати продуктивним силам аграрного виробництва. Не в останню чергу це відбулося всупереч монополії державної власності на землю, інші засоби виробництва та неформальним відносинам у системі централізованого постачання ресурсів.

Масово поширилося таке явище, як псевдоконкуренція серед керівників господарств за позапланове одержання нарядів на лімітовані засоби виробництва, «вибивання» пільгових кредитів, отримання дозволів на відкриття цехів з переробки сільськогосподарської сировини та реалізації готової продукції на колгоспних ринках, отримання вигідних умов гарантованого збуту продукції на замов-

лення центральних і регіональних органів державної влади. Концентрація земельних масивів, людських, економічних та інших ресурсів відбувалася адміністративними важелями, часто без урахування об'єктивних агроекономічних закономірностей. У такий спосіб площі сільськогосподарських угідь приводилися у відповідність до рівня і характеру розвитку продуктивних сил.

Це були половинчасті заходи, спрямовані на порятунок самої системи, оскільки з кожним роком сільське господарство ставало непосильним тягарем навіть для нафтодоларового бюджету СРСР, з якого за різними напрямками, включаючи утримання стабільно низьких цін на продовольство, виділялося до 20% видаткової частини. Склалася ситуація як за кріпацтва: селяни підтримували державу, а держава субсидувала селян. Продуктивність праці у сільському господарстві України була в рази нижчою, ніж в європейських країнах, і це відставання з часом лише збільшувалося. Агропродовольчий комплекс постійно генерував нові політичні проблеми в суспільстві. Адже не задовольнялися відчутно зростаючі потреби населення в продовольчих продуктах, промисловості в сировині; давалися взнаки різні секторальні диспропорції між сільськогосподарським виробництвом, машинобудуванням і переробною індустрією; викривленими були відносини із заготівельно-збутовими підприємствами, іншими обслуговуючими організаціями, а також всередині самої галузі – між рослинництвом і тваринництвом. Особливо гостро не вистачало робочої сили під час сезонних польових робіт. На «битву за урожай» мобілізувалися військовослужбовці з приданою їм технікою, наукова й технічна інтелігенція, працівники промислових підприємств, студенти й навіть школярі.

Між іншим на прикладі цього гасла можна простежити, як може змінитися його початковий зміст. Через бездіяльність уповноважених державних органів влади як у центрі, так і на місцях також відбувається «битва за урожай», але з різними учасниками цих баталій. У нашому випадку аграрії протистоять рейдерам, які, маніпулюючи Єдиним реєстром майнових прав, через «чорних» нотаріусів прагнуть заволодіти земельними ділянками або урожаєм на полях, які не обробляли. Це явище стало настільки поширеним, що фермери організовувались у загони, як свого часу козаки, для

РОЗДІЛ 3. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ В УМОВАХ КОЛГОСПНО-РАДГОСПНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

самозахисту власного майна. Юристи навіть узагальнили типові схеми рейдерства, пропонуючи свої послуги для захисту інтересів постраждалої сторони в судах. Десять таких схем і розкрадання особливо цінних земельних ділянок, відведених для наукових цілей, ще до скасування мораторію на їх купівлю-продаж розміщено на агропорталі 14 грудня 2020 року²⁵⁴.

Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення механізму протидії рейдерству» від 12 травня 2022 р. № 2255²⁵⁵ запроваджено низку антирейдерських заходів, встановлено певні запобіжники з метою недопущення протиправного захоплення активів аграрних підприємств і незаконного заволодіння нерухомим майном. Проте на цьому метаморфоза слогану «Битва за урожай!» не припинилася. Із 24 лютого 2022 р., коли РФ вторглася в Україну під ширмою «спеціальної воєнної операції», посівна кампанія для аграріїв стала справжнім випробуванням, особливо на тимчасово окупованих територіях. Російські війська використовують системи дистанційного мінування, цинічно названі їхніми розробниками – «Земледелие», які призначені для швидкого засіювання мінами на великих площах сільськогосподарських угідь і становлять велику небезпеку для життя і здоров'я фермерів та їхньої техніки. Зафіксовано десятки випадків, коли під час робіт у полі детонували вибухові пристрої, що призводили до смертей або поранень механізаторів під час «Жнив Перемоги».

Політекономію аграрних відносин з відкриттям ринкового обігу прав на земельні ділянки та здійснення транзакцій під час дії правового режиму воєнного стану аналізуватимемо далі, а зараз повертаємося до 1980-х років. Це був період, коли СРСР перетворився із «житниці Європи і світу» у світового лідера за обсягами імпорту зернових культур, який сягнув 45 млн т і м'яса — до 1 млн тонн. На імпорт зерна щорічно витрачалося понад 5 млрд дол. США, а на імпорт продукції тваринництва – до 2,5 млрд дол. США. Протягом 1981–1990 рр. цінові дотації на харчові продукти зросли в

²⁵⁴ Салалайко Арсеній. ТОП-10 схем привласнення землі до зняття мораторію на продаж. URL : <http://agroportal.ua>.

²⁵⁵ Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення механізму протидії рейдерству. Закон України від 12.05.2022 № 2255. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

чотири рази – від 25 до 100 млрд крб. Кожна друга хлібина випікалася в СРСР з імпортованого зерна²⁵⁶.

Щорічний приріст продукції аграрного сектору СРСР у 1976–1980 рр. становив лише 1% замість запланованих 20%, а рентабельність виробництва в колгоспах утримувалася за рахунок державних дотацій і регулярного списання багаторічної заборгованості. Незважаючи на деякі успіхи в соціальному розвитку села, про які неодноразово вже йшлося, спостерігався масовий відтік сільського населення, особливо молоді, до міст у пошуках гідної роботи й заробітної плати. Про трудову еміграцію селян за кордон тоді не йшлося. Добробут на селі значною мірою тримався на самозабезпеченні продуктами від ОПГ та реалізації надлишків на колгоспних і стихійних ринках. Унаслідок деструктивних соціально-економічних відносин, знижувалася трудова й технологічна дисципліна працівників, наростали демографічна й екологічна кризи, занепадала сільська поселенська мережа тощо. Політичному керівництву СРСР було дедалі важче приховувати відставання темпів розвитку галузі від країн, де сільське господарство функціонувало на ринкових засадах за активної соціально орієнтованої регуляторної політики держави.

Як свідчать дані табл. 3.1, кількість колгоспів у 1981–1985 рр. порівняно з 1971–1975 рр. зменшилася більш ніж на 2 125 од., або на 16,3%. Виробництво валової продукції із розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь за аналізовані 10 років залишалось майже незмінним в межах від 70,2 до 74,5 тис. рублів. Лише в 1987 р. валова продукція і урожай зернових культур суттєво зросли – на 122,4 і 123,4% проти середньорічних темпів за 1971–1975 роки. Частки державних закупівель зернових культур у валових зборах колгоспів України та в загальносоюзних обсягах становили майже третину. Державні закупівлі насіння соняшнику були значно більшими, а в останні роки перевищували 80% від валових зборів і досягли майже 50% до загального підсумку поставок у фонди СРСР. Щодо цукрових буряків, то майже весь урожай (до 90%) за державним замовленням спрямовувався на цукрові заводи, що також належали державі. Частка колгоспів у централізованих поставках

²⁵⁶ Гальчинський А. Кучма-Президент: Десять років системних перетворень. Київ : Либідь, 2018. С. 245.

РОЗДІЛ 3. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ В УМОВАХ КОЛГОСПНО-РАДГОСПНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

коливалася від 63% (1971–1975 рр.) до 58,6% (1987 р.). Довідково. У 1940 р. частка України в загальносоюзних обсягах вирощування пшениці становила 21%, ячменю – 33, кукурудзи – 50 і цукру – 74%.

Таблиця 3.1

Основні показники діяльності колгоспів України, 1971–1987 рр.

Показник	У середньому за рік				1987 до 1971–1975, %
	1971 – 1975	1976 – 1980	1981 – 1985	1987	
Кількість колгоспів*, од.	9141	7603	7016	7622	83,4
Частка від загальної кількості в СРСР, %	27,7	26,7	27,1	28,7	- 1 в. п.
Валова продукція на 100 га с.-г. угідь у цінах 1983 р., тис. руб.	70,2	74,8	74,5	85,9	122,4
Валові збори зернових культур, млн т	30,3	31,8	28,9	37,4	123,4
Частка від загального збору в СРСР, %	31,6	30,5	31,3	34,6	+3 в.п.
Державні закупівлі зернових культур, млн т	11,0	10,8	10,3	13,8	125,4
Частка від загальних закупівель у СРСР, %	31,4	28,1	30,6	37,3	+5,9 в.п.
Валовий збір насіння соняшнику, тис. т	2202	1881	1768	2086	94,7
Частка від загального збору в СРСР, %	47,4	51,8	48,7	47,5	+0,1 в.п.
Державні закупівлі соняшнику, тис. т	1750	1454	1478	1748	99,9
Частка від загальних закупівель у СРСР, %	48,1	47,6	49,5	48	-0,1 в.п.
Валові збори цукрових буряків, млн т	44,1	50,9	41,6	47,1	106,8
Державні закупівлі цукрових буряків, млн т	39,1	43,4	36,9	40,7	104,1
Частка від загального збору в СРСР, %	63,4	63,9	61,3	59	-4,4 в.п.
Частка від загальних закупівель у СРСР, %	63,0	62,8	60,9	58,6	-4,4 в.п.
Темпи росту продуктивності праці до попереднього періоду, %	126	118	110	106	- 20 в.п.
Валовий дохід на 100 га с.-г. угідь*, тис. руб.	21,2	22,5	19,6	35,5	167,4
Рентабельність всієї діяльності (відношення прибутку (чистого доходу) до собівартості реалізованої продукції, %)	34	19	2	20	- 14 в.п.
Частка збиткових в загальній кількості**, %	1	11	41	5	+ 4 в.п.

*На початок періоду.

**За підсумками фінансово-господарської діяльності 1965 р. 42% колективних господарств отримали збитки.

Джерело: Колхозы СССР: Краткий статистический сборник. Госкомиздат СССР, Госагропром СССР. Москва: Финансы и статистика, 1998. 223 с.

Українськими були темпи приросту продуктивності праці, зі спадною тенденцією порівняно з попередньою п'ятирічкою (1965–1970) – від 126 до 106% у 1987 році. Валовий дохід із розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь за десятиріччя від 1970-го до 1980 р. зменшився з 21,2 до 19,6 тис. рублів. Рентабель-

3.3. Наслідки економічної кризи всебічно одержавлених колективних господарств

ність операційної діяльності колгоспів не забезпечувала навіть простого відтворення розмірів виробництва. Надто несприятливим був 1980 р., з прибутковістю всіх видів діяльності в середньому 2%, у галузі тваринництва – мінус 7%. При цьому 41%, або 2,9 тис. господарств, завершили рік зі збитками. Збитковим із року в рік залишалося виробництво свинини, продукції вівчарства і птахівництва.

Нами наведено дані офіційної статистики, яка певною мірою також була причетна до приховування від населення країни тривалого кризового стану колгоспно-радгоспної системи. Працівники статистичних органів змушені були дослухатися до «порад» партійно-господарського керівництва різних ланок управлінської ієрархії та на замовлення показувати «правильні цифри». Політизація й викривлення економічної інформації (комбінації з цінами, абсолютними й відносними даними та об'ємно-валовими показниками, розрив динамічних рядів, зміна методик статистичних спостережень тощо) при оцінюванні важливих народногосподарських процесів стали прийнятною нормою. Оскільки дані первинного обліку й узагальненої на його основі звітності господарств, районів, областей і держави в цілому базувалися на масових приписках у гонитві за валовими показниками в соціалістичному змаганні трудових колективів, районів, областей і республік. Керівників усіх ланок централізованої адміністративно-командної системи управління – від колгоспу (радгоспу) до Ради Міністрів України, заохочували до демонстрації неіснуючих досягнень моральними і матеріальними стимулами: державними нагородами, кар'єрним ростом, грошовими преміями тощо. Незважаючи на формально існуючу відповідальність за порушення законодавства про статистику²⁵⁷, маніпулювання даними статистичної звітності й масові приписки результатів господарювання пустили глибоке коріння в економічну свідомість, мислення та поведінку керівників і спеціалістів різних рангів. І нині більшість із нас некритично сприймає дані Держстату України, започатковані ще з радянських часів про врожайність і валові збори зернових культур у бункерній вазі (з поля до току); виробництво буряків фабричних на одну особу;

²⁵⁷ Про державну статистику. Закон України від 17.09.1992 № 2614. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua> (втратив чинність на підставі Закону від 16.08.2022 № 2524).

РОЗДІЛ 3. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ В УМОВАХ КОЛГОСПНО-РАДГОСПНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

обсяги виробництва м'яса із субпродуктами, а вирощеного і реалізованого на забій – у живій масі, його виробництво – у забійній масі та ін. Останнім часом влада звітує про досягнення єдиним показником щодо виробництва зернових, зернобобових і олійних культур. Хоча всім зрозуміло, що людей цікавить якісна харчова продукція кінцевого споживання, що наявна фізично і доступна за ціною у роздрібній торговельній мережі, на організованих ринках та на сільськогосподарських ярмарках.

Так у суспільній свідомості створювалась ілюзія благополуччя, а фактичний фінансово-господарський стан господарств був незрівнянно гіршим. Приховувати його від суспільства стало неможливим, коли полиці гастрономів спорожніли. Вони почали конкурувати за товари і негласно змагатися за право називатися продуктовими. Багато громадян у робочий час годинами вистоювали в чергах за вкрай дефіцитним продовольством.

Показово цинічною демонстрацією «неперевершених» досягнень соціалістичної централізовано-планової економіки для іноземних делегацій були вщерть заповнені полиці центральних магазинів Москви. Громадяни з усіх 15 союзних республік вночі, задовго до їх відкриття займали черги для придбання найнеобхідніших товарів – від харчових продуктів і килимів до одягу і взуття. Це було найбільш наочне єднання людей у дружній сім'ї радянських народів і, звичайно, полегшувало такому «родичанню» знання російської мови, як мови міжнародного спілкування та дієвого засобу формування нової спільноти – радянського народу.

Колгоспи України, створені з величезними людськими жертвами серед селян, приниженням людської гідності й невинуватими матеріальними втратами упродовж 70 років, постійно перебуваючи в знесиленому реанімаційному стані, змушені були виконувати функцію донорів народногосподарського комплексу СРСР, поставляючи за нееквівалентно низькими цінами продовольство і сільськогосподарську сировину в загальнодержавні засіки.

Стало очевидним, що аграрні відносини, затиснуті в задушливих обіймах одержавленої колгоспно-радгоспної системи, не здатні давати мотиваційні імпульси для динамічного розвитку продуктивних сил аграрного сектору. Основні причини його занепаду були відомі задовго до радикальних реформ 1990-х років. Це, зокрема:

3.3. Наслідки економічної кризи всебічно одержавлених колективних господарств

- централізоване постачання в недостатній кількості та неякісних засобів виробництва за завищеними цінами;
- жорстка регламентація сільськогосподарського виробництва та державних заготівель продукції за нееквівалентними низькими цінами, у тому числі через штучне заниження якісних і вагових показників рослинницької і тваринницької продукції заготівельними і переробними підприємствами;
- відсутність у селян, спеціалістів і керівників особистих матеріальних стимулів для підвищення продуктивності праці та поліпшення технологічної і трудової дисципліни;
- підміна колективної демократії та функцій органів самоврядування в колгоспах адміністративним втручанням у їхню діяльність й усебічною «опікою» партійних органів;
- багаточисельний апарат управління сільським господарством та інші вади централізовано-планової економіки з директивно-розпорядчими методами керівництва.

Незважаючи на очевидну рецесію в економіці та застій в розвитку через вичерпання можливостей соціалістичної системи господарювання і переважно екстенсивних факторів росту, Конституція Української РСР (1978 р.) підтвердила, що основу економічної системи становить соціалістична власність на засоби виробництва у формі державної (загальнонародної) і колгоспно-кооперативної власності. При цьому остання також вважалася анахронізмом при побудові безкласового суспільства та за підручниками з наукового комунізму мала б розчинитися в загальнонародній власності. Але так не сталося: «розчинилася» державна власність, а кооперативна форма власності ще не втратила шанси на відродження у разі розбудови сприятливішої інституційної матриці для сімейних фермерських господарств, інших мікро- і малих форм підприємництва, запровадження національно орієнтованого ринкового обігу прав на земельні ділянки сільськогосподарського призначення та належної державної підтримки, що декларується всіма урядами з 1990-х років.

Висновки до розділу 3

Статус внутрішньої колонії України у складі царської росії, а згодом – у Радянському Союзі, майже не змінився. Одна з ключових особливостей національно залежних відносин Української РСР, закріплених ст. 16 Конституції СРСР 1977 року, полягала в тому, що «економіка СРСР становить єдиний народногосподарський комплекс, який охоплює виробництво, розподіл і обмін на території країни». Юридично Радянський Союз був федерацією, і всі республіки мали рівні права, а де-факто – рф+14, тобто росія від самого початку об'єднання була рівнішою за інших «сестер». Це було підтверджено діями рф при розподілі майна і активів колишнього Союзу. Зокрема нав'язування так званої «угоди про нульовий варіант», яку не ратифікувала Верховна Рада України.

Такі нерівноправні відносини центра з периферією відчутно позначалися на сільському господарстві. Збільшення обсягів виробництва продукції забезпечувалося всупереч законам природокристування, переважно екстенсивними методами із залученням дедалі більших площ сільськогосподарських угідь, навіть не придатних для землеробства. Рівень розораності ґрунтів перевищував науково обґрунтовані рекомендації і добросесні практики.

У 1950-ті роки було проведено черговий експеримент щодо «добровільного» об'єднання земель і майна, який торкнувся майже всіх колгоспів та економічно слабких радгоспів. Примусова концентрація аграрного потенціалу подавалася суспільству «як вчасне передбачення закономірностей поступу на шляху вдосконалення методів господарювання». Згодом виявилися «перегини» компанійщини, адже багато об'єднаних господарств стали некеріваними, відчувалася гостра потреба в кваліфікованих керівниках і спеціалістах та поліпшенні рівня фахової освіти й актуалізації наукових досліджень.

Друга половина 1960-х років пов'язана з поверховою зміною механізму централізовано-планового управління сільським господарством. За набором інструментарію державного регулювання вони залишалися адміністративно-директивними і не враховували інтересів Української РСР. Така аграрна політика призвела до критичного рівня техногенного навантаження на земельні ресурси, які не

відповідали рекомендованим і в 6–7 разів перевищували загальносоюзні показники. Тисячі гектарів продуктивних чорноземів відводили під промислове будівництво і відкритий (кар'єрний) видобуток корисних копалин без належних заходів з рекультивації порушеного родючого шару землі, затоплювалися штучними водосховищами тощо.

Водночас буде не справедливим дороговартісні, масштабні й різнопланові заходи щодо поліпшення економічного стану сільського господарства в тогочасних умовах звужувати лише до негативних результатів. До позитивних зрушень можна віднести: а) зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів і радгоспів; б) удосконалення господарського механізму і закупівель продукції до державних фондів; в) вирівнювання умов господарювання через механізм ціноутворення, залежно від природно-кліматичних зон; г) розвиток спеціалізації, концентрації та міжгосподарської кооперації; д) використання можливостей комплексної механізації, електрифікації та хімізації галузі, будівництво меліоративних систем; е) запровадження внутрішньогосподарського розрахунку і безрядної форми організації праці; ж) розширення меліорованих площ сільськогосподарських угідь; з) спрямування інвестицій в розбудову соціальної та інженерної інфраструктури сільських територій тощо.

У цілому панування догматів соціалістичної політекономії та аграрної політики над об'єктивними закономірностями розвитку економіки і волюнтаристське втручання в діяльність колективних господарств не сприяли ефективності землекористування, а винятково партійно-адміністративні заходи в центрі й на місцях сковували ініціативу керівників і спеціалістів, демонстрували недовіру до їх компетентностей, а тому призводили до небажаного результату.

Стало очевидним, що аграрні відносини в умовах одержавленої колгоспно-радгоспної системи не здатні розвивати людський, природний і економічний потенціал України. Зі зменшенням нафтодоларових надходжень до бюджету СРСР сільське господарство стало непосильною ношею, а продовольчі кризи дедалі частіше викликали невдоволення серед населення існуючою суспільно-політичною й соціально-економічною системами.

РОЗДІЛ 4

АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСНОВ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Незважаючи на деяке поліпшення роботи АПК Української РСР в 1980-х роках, запланованих показників не було досягнуто, ситуація з продовольчою безпекою залишалася незадовільною. Докорінна перебудова аграрних (земельних) відносин розпочалася із проголошенням Незалежності України. На законодавчому рівні, крім державної були визнані рівноправними також колективна і приватна форми власності на землю. Реформи у сфері земельних відносин в 1990–2000 рр. значною мірою залежали не від уповноважених органів України, а від обсягів кредитування на їх проведення світовими фінансовими організаціями за програмами *Stand-by*. Це були перші спроби західних інвесторів прискорити запровадження ринкових засад у сільське господарство, використовуючи, здавалося б, дієвий принцип: «гроші в обмін на реформи». У перехідний період склалася патова ситуація, коли адміністративно-командні методи вже не працювали, а ринкові форми і методи регулювання соціально-економічних трансформацій ще не сформовано.

4.1. Основні завдання продовольчої програми 1982–1990-х років

Проблеми забезпечення населення м'ясом і м'ясопродуктами, молоком і молокопродуктами, овочами та фруктами дедалі загострювалися. На їх розв'язання і була спрямована Продовольча програма СРСР на період 1982–1990 років. Планувалися реформи для подвоєння темпів росту сільськогосподарського виробництва і збільшення у 1990 р. річного споживання на одну особу таких основних продуктів: м'яса – до 70 кг (фактично у 2021 р. – 53 кг); молока – 330–340 кг (молока і молокопродуктів – 201,5 кг), овочів – 126–135 кг (овочів та баштанних продовольчих культур – 165,9 кг), плодів – 66–70 кг (фактично у 2021 р.: плодів, ягід і винограду –

59 кг)²⁵⁸. Отже, за всіма наведеними показниками (крім овочів) населення України у 2021 р. споживало менше базових харчових продуктів порівняно з кризовим 1980 роком і запланованими показниками на 1990 рік для всього населення Радянського Союзу. З урахуванням зменшення чисельності наявного населення України за цей період на 10,7 млн осіб, у тому числі сільського – на 4,5 млн²⁵⁹, стає ще більш вражаючим погіршення внутрішньої ситуації із забезпеченням продовольством. Мимоволі виникає своєрідний когнітивний десонанс: з одного боку, Україна за роки незалежності стала одним із ключових гарантів глобальної продовольчої безпеки, а з другого – її власне населення недоїдає. Недостатній рівень продовольчої безпеки держави слугує переконливою відповіддю на риторичне запитання: чи завершила Україна перехідний період від радянської планової до соціальної, ринкової економіки?

Програмою передбачалося, крім технічного переозброєння сільського господарства, перехід на нові методи управління і господарювання, розширення самостійності колгоспів, підвищення їх заінтересованості й відповідальності за кінцеві результати роботи, переведення на повний господарський розрахунок і самофінансування внутрішньогосподарських підрозділів²⁶⁰. Продовольча програма мала половинчастий характер, адже вкотре відтерміновувалися радикальні зміни в аграрних відносинах та їх стрижневої складової – формах власності на землі сільськогосподарського призначення. Колгоспно-радгоспна система, так само як і община для царської росії, була економічною опорою партійно-командній системі СРСР. Держава, як і раніше, виконувала майже всі функції ринкових інститутів в економіці, за винятком деяких послаблень для споживчої кооперації, що особливо була поширена в сільській місцевості. *Довідково.* Кількість підприємств роздрібної торгівлі у 1986 р. становила 66,4 тис., що в середньому більше двох на один населений пункт. Нині ситуація змінилася з точністю до навпаки: на

²⁵⁸ Сільське господарство України за 2021 рік. Статистичний збірник. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

²⁵⁹ Демографічна та соціальна статистика / Населення і міграція. Статистична інформація. Державна служба статистики України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

²⁶⁰ Колхозы СССР: Краткий статистический сборник / Госкомстат СССР, Госагропром СССР. Москва : Финансы и статистика, 1998. С. 15–16.

РОЗДІЛ 4. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСНОВ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

два–три населених пункти може бути лише один постійно діючий магазин, а решту малих сіл обслуговують автокрамниці.

Ще на початку масової пропагандистської кампанії журналісти молодіжних видань у жартівливому тоні між собою обговорювали можливі довгострокові наслідки продовольчої програми. Найделікатнішим меседжем був такий: «Продовольча програма в достатній кількості забезпечить народу багату поживу, але лише для роздумів, а перепис уцілілого населення буде відкладатися на тривалий час». Учергове підтвердилась істина: в кожному жарті – лише частина жарту, а все інше – правда. Україна – одна з небагатьох держав світу, яка не проводила перепис населення більше 20 років (останній у 2001 р.). Незважаючи на рекомендацію міжнародних статистичних органів ООН і Євростату та інших інституцій проводити перепис кожні 10 років.

Заради справедливості маємо зазначити, що в Українській РСР за рахунок внутрішніх резервів і посилення партійно-адміністративного тиску показники аграрного сектору дещо поліпшилися. Середньорічне виробництво валової продукції сільського господарства за 1986–1989 рр. збільшилося порівняно з попереднім п'ятирічним періодом на 7%. Зросли валові збори зерна від 31,7 до 46,9 млн т, а в 1989 р. було зібрано рекордний за весь радянський період урожай зернових культур – 53 млн тонн. Водночас показники розвитку тваринницької галузі суттєво відставали від запланованих згаданою Програмою. У більшості господарств виробництво м'яса і молока було збитковими, не вдалося переломити тенденцію щодо зменшення поголів'я великої рогатої худоби та свиней.

Незважаючи на відставання сільського господарства від намічених рубежів, відбулися позитивні зрушення в соціальній сфері. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 3 грудня 1987 р. було встановлено мінімальний розмір пенсії за віком колгоспникам, яким пенсія виплачувалася не менше 10 років, у розмірі 50 рублів. (Для порівняння. У 1986 р. середній розмір пенсії в країні становив 48 руб., а за віком – 48,2 руб.). Були також підвищені мінімальні розміри пенсії за інвалідністю та у разі втрати годувальника.

Разом із тим усебічно одержавлене сільське господарство потребувало багатомільярдних бюджетних інвестицій та дотацій, які

вже вичерпувалися. Прорахунки в аграрній політиці окремими дослідниками цього періоду пояснюються тим, що продовольча проблема на той час уже «переросла» суто політичний, соціально-економічний і екологічний вимір і набула світоглядного масштабу. Мається на увазі перезріла потреба у відмові від монополії державної власності на землю та результати господарювання, скасування централізовано-планових методів господарювання, орієнтованих на валові показники, запровадження механізму ринкової мотивації господарюючих суб'єктів тощо. Стало очевидним, що як економічна система збанкрутувала.

Березневий (1989 р.) пленум ЦК КП ухвалив постанову «Про аграрну політику в сучасних умовах», в якій було заявлено вперше в аграрній історії країни про перехід до розвитку галузі на основі різноманітних форм власності та видів господарювання, у тому числі «орендних колективів та орендаторів, селянських господарств та їх кооперативів, особистих підсобних господарств». Це був не лише осмислений, а й вимучений крок, оскільки ситуація із забезпеченням населення продовольством переросла з економічної в політичну площину.

Певне уявлення про атмосферу в господарствах при переході на прогресивну для того періоду безрядну систему трудових відносин дають матеріали соціологічного дослідження, проведеного автором серед молодих керівників середньої ланки колгоспів і радгоспів та спеціалістів різного аграрного профілю у п'яти адміністративних районах Вінницької і Запорізької областей в 1987–1988 роках.

На запитання: «Які фактори гальмують розвиток внутрішньогосподарських відносин», відповіді за рейтингом розподілилися наступним чином: недостатня підготовка керівників і спеціалістів – 54% серед працюючих у колгоспах і 49% – у радгоспах; незадовільне постачання матеріально-технічних ресурсів – 37 і 30% відповідно; небажання керівників господарств делегувати свої повноваження підрозділам – 33 і 40%; низька обізнаність працівників із новими методами роботи – 34 і 23%; побоювання членів колективів відійти від застарілої нарядної системи організації й оплати праці – 22 і 7% відповідно.

РОЗДІЛ 4. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСНОВ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Чи відчуваєте Ви себе господарем?» залежно від реалізації своїх навичок і здібностей під час виконання виробничих обов'язків, ствердно відповіли 58% колгоспників і 60% зайнятих у радгоспах. Нас цікавила також думка молоді з інших питань: безгосподарності, зрівняльного підходу в оплаті праці, недотримання угод правлінням колгоспу (адміністрацією радгоспу) з колективами, що перейшли на безнарядну систему організації й оплати праці. Відповіді про прояв негативних явищ коливалися в межах від 21 до 29%, майже така ж частка респондентів – від 20 до 24% не змогла однозначно відповісти на поставлені запитання. Невизначеність під час анонімного опитування була дещо несподіваною і залишалася лише здогадуватися – це результат недостатніх компетентностей респондентів, чи небажання, як кажуть, виносити сміття з хати.

Тож логічним, на нашу думку, було запитання про рівень матеріальної відповідальності керівників середньої ланки за діяльність на займаній посаді. Не відчували відповідальності за кінцеві результати виробничого колективу 32% працюючих в колгоспах і 35% – у радгоспах; за помилкові управлінські рішення – 49 і 56% відповідно; за порушення трудової і технологічної дисципліни та громадського порядку членом трудового колективу – 25 і 39%; за недотримання умов підрядного договору колективу з правлінням колгоспу (адміністрацією радгоспу) – 40 і 47%. Це при тому, що значна частина опитаних (від 8 до 22% членів колгоспу і від 12 до 28% – працюючих в радгоспах) знову ж таки ухилилася від однозначної відповіді на цілком, здавалося б, зрозумілі запитання, пов'язані з їхнім особистим матеріальним заохоченням за результатами господарської діяльності очолюваних ними виробничих підрозділів²⁶¹. Можна зробити висновок, що незалежно від того, де працювали молоді спеціалісти – в колгоспі чи радгоспі, суттєвої різниці у ставленні до внутрішньогосподарських справ і причетності до кінцевих результатів їхньої діяльності не було. Оскільки на виробництво в колгоспах були поширені тіж державні регуляції, що й на державних підприємствах. Тобто кооперативна природа колективних

²⁶¹ Могильний О. М. Проблеми формування економічного мислення сільської молоді: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.00.01. Москва, 1989. 19 с.

господарств була свідомо вихолощена централізованою адміністративно-командною системою.

Про стан колгоспів за роки, що передували розробленню Продовольчої програми СРСР і проведенню радикальних аграрних реформ, дає уявлення динаміка факторів виробництва (землі, праці, капіталу) та результатів їх використання з розрахунку на одне середньостатистичне колективне господарство в 1970–1990 роках (табл. 4.1).

За період, що аналізується, кількість працівників зменшилася більш ніж на 40%. Наймасштабніше скорочення зайнятих у сільському господарстві припало на 1985–1990 роки. Напевно це зумовлено імітацією заходів з реорганізації колгоспів, незадовільним фінансовим станом основних видів діяльності, низьким рівнем оплати праці, яка не завжди виплачувалася вчасно і в повному обсязі, непрестижністю аграрних професій, непривабливістю сільського способу життя тощо. У сукупності зазначених та інших негативних чинників загострилася демографічна криза в сільській місцевості, значно активізувались еміграційні процеси серед соціально активної частини населення. Щодо сільськогосподарських угідь, то пік концентрації у розрахунку на одне підприємство припав на 1980 рік – до 148 га, а потім відбулося розукрупнення господарств із доведенням середнього їх розміру в 1990 р. до 3373 гектари.

З 1985 року намітилася неухильна тенденція до спаду поголів'я корів, свиней, овець і кіз, яке стрімкими темпами скорочується й дотепер в усіх категоріях господарств. За даними Держстату України²⁶², на кінець 2021 року порівняно з 1990-м воно становило 18,4%, 28,9% і 13% відповідно. З аналізованих нами показників лише вартість валової продукції у порівнянних цінах 1983 року має позитивну динаміку, але з нерівномірними темпами приросту: 1985 р. до 1980 р. – 108,9%, а 1990 р. до 1985 р. – 147,9%, тобто розмах варіації досягає 39 відсоткових пунктів.

Колгоспи постійно були основними виробниками сільськогосподарської продукції порівняно з радгоспами. Вони використовували втричі більше сільськогосподарських угідь і робочої сили (табл. 4.2).

²⁶² Сільське господарство України за 2021 рік. Статистичний збірник. Державна служба статистики України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

**РОЗДІЛ 4. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ТРАНСФОРМАЦІЇ
ОСНОВ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ**

Таблиця 4.1

**Середні розміри колгоспів Української РСР
(припадало на одне господарство на кінець року)**

Показник	Роки					
	1970	1975	1980	1985	1990	1990 до 1970, %
Кількість працівників, осіб	609	665	610	561	362	59,4
до попереднього року, %	...	109,2	91,7	92	64,5	х
Сільськогосподарські угіддя, га	3402	3946	4148	3974	3373	99,1
до попереднього року, %	...	116	105,1	95,8	84,9	х
Площа посівів, тис. га	2651	3156	3311	3126	2689	101,5
до попереднього року, %	...	119	104,9	94,4	86	х
Поголів'я великої рогатої худоби, голів	1483	2023	2267	2337	1871	126,2
до попереднього року, %	...	136,4	112,1	103,1	80	х
у т.ч. корів	466	623	721	666	550	118,0
до попереднього року, %	...	135,6	115,7	92,4	82,6	х
Свиней, голів	1283	1260	1487	1460	1135	88,5
до попереднього року, %	...	98,2	118	98,2	77,7	х
Овець і кіз, голів	714	864	885	866	666	93,3
до попереднього року, %	...	121	102,4	97,8	76,9	х
Кількість тракторів у фізичних одиницях, шт.	25	33	38	39	34	136,2
до попереднього року, %	...	132	115,1	102,6	87,2	х
Валова продукція сільського господарства в порівнянних цінах 1983 р., тис. крб	1124	1624	1814	1975	2921	259,9
до попереднього року, %	...	144,5	111,7	108,9	147,9	х

Джерело: дані зведених річних звітів колгоспів України за відповідні роки.

Разом з тим колективні господарства поступалися кількістю виробленої продукції (у вартісному виразі) і прибутковістю галузі в розрахунку на гектар оброблюваних земель та на одного зайнятого в суспільному виробництві. Хоча середньорічний рівень рентабельності (співвідношення прибутку до витрат) за підсумками останньої п'ятирічки радянської системи в колгоспах був вищим на 3,6 в. п. і дорівнював 29,6 проти 26,0% в радгоспах. Крім інших факторів на підвищення рентабельності вплинули менші витрати на оплату праці колгоспників. У середньому за 1986–1990 рр. вона дорівнювала 2082,2 крб, або менше ніж в радгоспах майже на 16%. Це з урахуванням вартості натуральних продуктів, виданих працівникам колективних господарств як оплата їх праці. Відставання колгоспів за землевіддачею й продуктивністю пояснюється нижчою фондозабезпе-

4.1. Основні завдання продовольчої програми 1982–1990-х років

ченістю (оснащеність основним капіталом) на 100 га сільськогосподарських угідь і фондоозброєністю на одного зайнятого в суспільному виробництві. Вони корелюють із зазначеними показниками, тобто в колгоспах вони нижчі відповідно на 23,7 і 29,6 відсоткових пункта.

Таблиця 4.2

Основні показники діяльності колгоспів і радгоспів (у середньому за 1986–1990 рр.)

Показник	Разом	У тому числі		Колгоспи до радгоспів, %
		колгоспи	радгоспи	
Кількість господарств, од.	10486	7936	2550	311,2
Площа сільськогосподарських угідь, млн га	38,7	29,0	9,7	299,7
Площа сільськогосподарських угідь на одне господарство, га	3691	3654	3804	96,1
Середньорічна чисельність зайнятих у сільському господарстві, тис. осіб	4774	3650	1124	324,7
Середньорічна заробітна плата, крб	x	2082,2*	2474,4	84,1
Продукція сільського господарства (у порівнянних цінах 1983 р.), млрд крб	35,0	24,7	10,3	239,8
Прибуток, млрд крб	8,0	5,6	2,4	233,3
Рівень рентабельності, %	–	29,6	26,0	+3,6 в. п.
Виробництво продукції, крб:				
на 1 га с.-г. угідь	9043,9	8517,2	10618,6	80,2
на одного зайнятого	7331,4	6767,1	9163,7	73,8
Прибуток, крб:				
на 1 га с.-г. угідь	206,7	193,1	247,4	78,1
на одного зайнятого	1675,7	1534,2	2135,2	71,8
Фондозабезпеченість на 100 га с.-г. угідь, тис. крб	151,7	140,7	184,5	76,3
Фондоозброєність* на одного зайнятого, тис. крб	12,3	11,2	15,9	70,4

*Нараховано в оплату праці колгоспникам грошей і продукцією в суспільному виробництві.

Джерело: Народне господарство Української РСР у 1990 році. Статистичний щорічник. Мінстат УРСР. Київ : Техніка, 1991. С. 386, 390.

З урахуванням низької ефективності використання ресурсів, задіяних у сільському господарстві, спаду виробництва та незадовільного фінансового стану колгоспів і радгоспів, об'єктивно постала відмова від догматів соціалістичної політекономії у сфері аграрних відносин, яку відкладати далі було вже не можливо. А саме:

РОЗДІЛ 4. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСНОВ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

- надання рівнопріоритетності економічному, соціальному й екологічному чинникам ефективності як необхідних, хоча й недостатніх для переведення аграрної сфери на засадничі принципи збалансованого сільського розвитку;

- втілення на практиці ідеї про соціалізм з «людським обличчям», за якої селянин, його законні потреби, інтереси та людська гідність стали б найвищою цінністю цивілізованого розвитку, а не лише партійними гаслами;

- визнання безперспективності подальшої сировинної експлуатації аграрної галузі, хижацького використання земельних, лісових, водних та інших природних ресурсів;

- завоювання світових продовольчих ринків із повноцінним набором екологічно чистих та органічних харчових продуктів з високою часткою доданої вартості й високооплачуваними робочими місцями в сільському господарстві, технологічно пов'язаних з ним галузях та обслуговуючих видах діяльності.

Цілком очевидно, що централізовано-планова економічна система як інституційна матриця до 1990-х років вже повністю вичерпала свої можливості, а партійно-адміністративний апарат виявився безсилим у розв'язанні продовольчої проблеми в умовах жорсткої конкурентної боротьби з розвиненими капіталістичними країнами. Аграрний сектор і національна економіка в цілому потребували тектонічних зрушень, які неможливо здійснити без визнання нежиттєздатності й приреченості соціалізму як економічної системи.

Про загострення аграрної кризи йшлося на річних зборах академіків і членів-кореспондентів Всесоюзної академії сільськогосподарських наук імені Леніна (ВАСГНІЛ) у березні 1990 року (УААН на той час була у її складі як Південне відділення)²⁶³. Серед основних причин названо:

- ✓ політичну, економічну, соціальну і правову дискримінацію селянства;

- ✓ відсторонення людини від землі, інших засобів виробництва і виробленої продукції, уніфікацію форм господарювання, безроздільне панування командної системи;

²⁶³ Юрчишин В. В. Аграрна політика в Україні на зламах політичних епох. С. 172–174.

✓ нераціональну структурну й інвестиційну політики, відставання у розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства й переробних галузей;

✓ несприйняття досягнень науково-технічного прогресу й недооцінку ролі науки.

Вченими відмічалось також, що доля вітчизняної науки настільки ж трагічна, як і селянства.

Основними шляхами виходу з кризи було визначено:

✓ поступальне здійснення земельної реформи;

✓ підтримка нових форм господарювання;

✓ всебічна демократизація колгоспів і радгоспів;

✓ створення ринку й сучасної сфери обслуговування;

✓ оптимізація структурної політики;

✓ екологізація виробництва і ресурсозбереження;

✓ підвищення суспільної ролі науки та її впливу на виробництво;

✓ поетапність поєднання найближчих і віддалених цілей.

На зборах ВАСГНІЛ акцентували увагу на стагнації агропродовольчого комплексу Радянського Союзу, але сформульовані проблеми і шляхи їх розв'язання повною мірою були характерні для аграрної сфери України. Нагальною потребою постало першочергове запровадження базових ринкових умов функціонування господарюючих суб'єктів:

а) захищені права приватної власності на землю та результати господарювання;

б) організаційно-правова відокремленість суб'єктів господарювання;

в) вільний вибір контрагентів на ринках засобів виробництва і сільськогосподарської продукції;

г) нульова толерантність до корупції, хабарництва, крадіжок та адміністративних приписок;

д) заміна муляжів силових структур на реально діючі органи та справедлива система правосуддя з невідворотністю покарання за правопорушення незалежно від рангу державного службовця і статків злочинців.

За таких умов поведінка суб'єктів аграрного бізнесу в координатах трикутника: що, як і для кого виробляти повністю має залежати

РОЗДІЛ 4. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСНОВ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

від мінливої кон'юнктури внутрішніх і зовнішніх ринків агропродовольчих товарів, вартості засобів виробництва і послуг для галузі, а не від директив центральних планових органів у Москві чи Києві. Потенційно саме так створюється інституційний простір для стартового запуску механізму ринкового саморегулювання відтворювальних циклів за доповнюючої (страхової) регуляторної функції уповноважених державних органів, спрямованих на недопущення спустошливо-руйнівних «провалів ринку». На нашу думку, змістом селяноцентристських аграрних відносин, має бути – ринково орієнтована економіка і соціально-екологічно відповідальна держава.

Між різними за своєю онтологічною природою механізмами (ринковим і державним) має бути «адаптаційне» поле гармонізації (збалансування) соціально-еколого-економічних інтересів та потреб суспільства, якими має опікуватися держава, і поведінковими бізнес-стратегіями компаній для прийняття узгоджених рішень щодо чітко окреслених правил (інституцій) у відносинах сторін (рис. 4.1). У разі їх порушення правил бізнесом невідворотно мають застосовуватися адміністративні й економічні санкції. Так само і держава має нести відповідальність за свої дії чи бездіяльність, внаслідок яких завдано збитків підприємствам. Інакше організаційно-економічний механізм не може належним чином виконувати покладені на нього суспільні функції. Більше того, подаються демотивуючі сигнали щодо обов'язковості дотримання «правил гри» для добросовісних суб'єктів господарювання. Основна регуляторна функція цього механізму – сприяти створенню однакових інституційних передумов для розвитку об'єктів регулювання, не блокуючи при цьому ринкових стимулів, які ефективно взаємодіють з державними інструментами тоді, коли для цього є довіра і тривалі практики з позитивною історією.

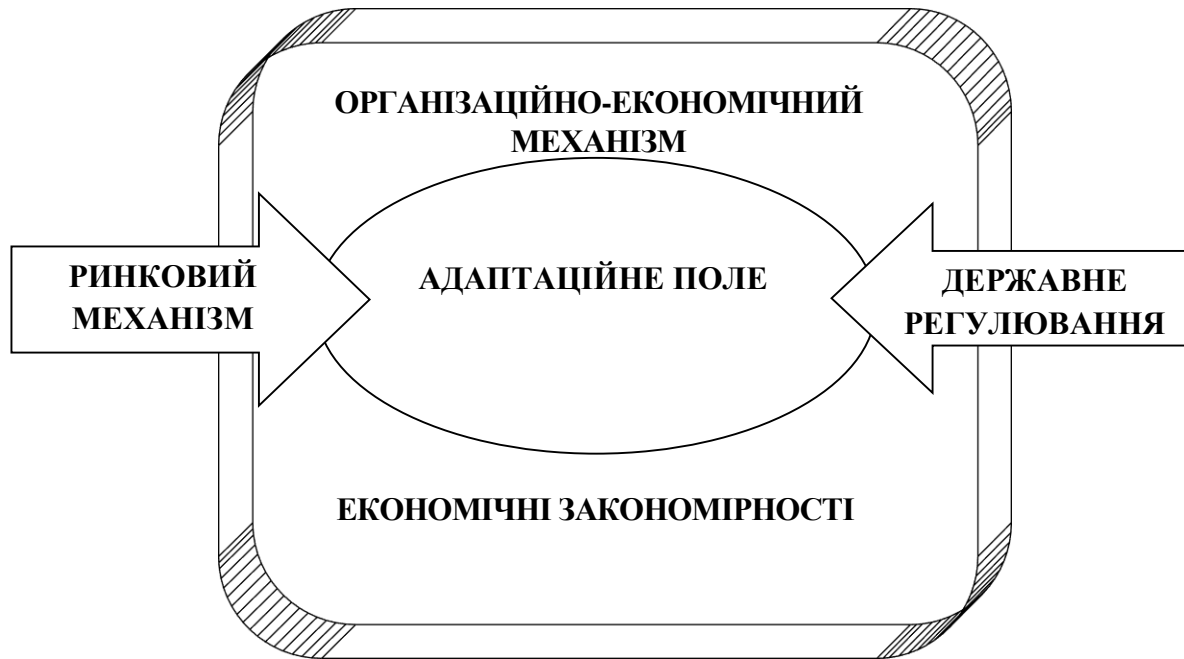

Рис. 4.1. Принципова схема взаємодії організаційно-економічного і ринкового механізмів забезпечення стійкого розвитку аграрного сектору на інноваційній основі

Джерело: Могильний О. М. Удосконалення організаційно-економічного механізму стійкого розвитку аграрної сфери: теоретико-методологічні засади. Економіка і держава. 2022. № 5. С. 19–27.

Про ці хрестоматійні істини можна було б і не згадувати, але саме вони є фундаментом адекватності аграрних (земельних) відносин рівню і характеру розвитку продуктивних сил за всіх суспільно-політичних формацій. Надто важливі ці положення для все ще транзитивної економічної системи України.

4.2. Перехідний період від централізовано-планової до ринкової економіки

За більш ніж 30 років соціально-економічних трансформацій в інституційно протилежному напрямі здійснено радикальні перетворення аграрних відносин, які було започатковано масовою колективізацією селянських господарств у 1920-ті роки. Одночасно з демонтажем господарського механізму, властивого централізовано-плановій економіці, запроваджено нові елементи організаційно-економічного механізму транзитивної (перехідної) економіки. Ліквідовано колгоспи й міжгосподарські об'єднання ви-

РОЗДІЛ 4. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСНОВ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

робничого і соціального призначення. Приватизовано майно радгоспів, переробних, обслуговуючих та інших державних підприємств. Завдяки земельній реформі створено потенційно ринкову організаційно-правову і організаційно-виробничу структуру сільського господарства. Відбулися істотні зміни в соціально-професійному складі селян: перестали існувати як клас колгоспне селянство і сільськогосподарські робітники. На межі зникнення тонкий прошарок сільської інтелігенції. Стан соціально-трудових відносин більше притаманний ринковій стихії, де умови диктує роботодавець. Експерти прогнозують подальше загострення конфлікту інтересів між найманими працівниками і капіталом, особливо з прийняттям нової редакції Кодексу законів про працю в Україні. Нагадаємо, діючий кодекс був прийнятий ще за соціалістичної формації Законом Української РСР 10 грудня 1971 р. № 322²⁶⁴ з численними змінами й доповненнями.

Праця в СРСР була водночас обов'язком перед Батьківщиною і справою честі для її громадян. Хоча заради справедливості маємо визнати, що він забезпечувався не тільки економічними, а й адміністративно-примусовими методами – встановленням мінімуму виходнів (про що вже йшлося) і кримінальною відповідальністю за дармоїдство для членів колгоспів. При обчисленні трудового стажу для виходу на пенсію, зараховувалися лише ті роки, в яких виконувався цей норматив трудової участі в громадському господарстві. Нині у сільській місцевості узаконена самозайнятість в особистих селянських господарствах (ОСГ) і фізичних осіб-підприємців. Звичними стали масова незадекларована (неформальна) зайнятість, сімейне безробіття, коли не мають постійної зайнятості два покоління осіб працездатного віку та бідність сільського населення. Це ще один український феномен, адже більшість членів домогосподарств є власниками земельних паїв – найціннішого багатства країни. Причини цього явища розкриємо в другій частині монографії.

За даними Держстату України²⁶⁵, сукупні ресурси нижче фактичного прожиткового мінімуму (без урахування суми податку на до-

²⁶⁴ Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

²⁶⁵ Витрати і ресурси домогосподарств України (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств). Держстат України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

ходи фізичних осіб) за останні роки мали понад 40% домогосподарств сільської місцевості. Внаслідок інфляції, постійного зростання цін і тарифів на соціальні послуги купівельна спроможність сільських жителів невпинно знижується. У в загальній структурі сукупних витрат сільських сімей протягом майже двох десятиріч у середньому понад 50% припадає на продовольчі товари, безупинно дорожчає вартість проживання в сільській місцевості, погіршується якість життя селян.

Початок докорінної перебудови правових, соціальних і економічних відносин землекористування науковці пов'язують із Законом України від 30 січня 1992 р. № 2073 «Про форми власності на землю»²⁶⁶, яким вперше в історії аграрних відносин крім державної визнано також колективну і приватну форми власності на землю. При цьому всі форми власності стали рівноправними. Вказаним Законом по-суті створено передумови для прийняття Декрету Кабінету Міністрів України від 26 грудня 1992 р. № 15-92 «Про приватизацію земельних ділянок»²⁶⁷. Завдяки цьому – без перебільшення революційному акту – мільйони селян отримали безоплатно земельні ділянки для ведення особистого підсобного господарства (ОПГ).

Хоча Закон № 2073 і втратив чинність згідно з іншим земельним Законом України від 11 грудня 2003 р. № 1377 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України»²⁶⁸, проте його історичне значення для політекономії аграрних відносин важко переоцінити, оскільки він започаткував трансформацію організаційно-правової структури земельних відносин та зміни в ментальності українських селян. Із його прийняттям дозволено роздержавлення земель в Україні. Механізм його реалізації було втілено в десятках інших законодавчих актів, зокрема, про земельну реформу, про земельний кодекс, про колективне сільськогосподарське підприємство, про селянське (фермерське) господарство, про плату за землю, про оренду землі та інших.

²⁶⁶ Про форми власності на землю: Закон України від 30.01.1992 № 2073. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

²⁶⁷ Про приватизацію земельних ділянок. Декрет Кабінету Міністрів України від 26.12.1992 № 15-92. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

²⁶⁸ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України: Закон України від 11.12.2003 № 1377. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

РОЗДІЛ 4. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСНОВ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Усього протягом 1995–2004 рр, за президентства Л. Д. Кучми, прийнято 32 базових закони і 48 указів з питань земельної та аграрної реформ. На відміну від раніше й пізніше прийнятих нормативно-правових актів вони містили чіткі й переважно організаційно-розпорядчі заходи, визначали конкретні завдання центральним, регіональним і місцевим органам виконавчої влади щодо проведення земельної реформи²⁶⁹.

Без перебільшення, прорив у земельній реформі можна пов'язувати з ім'ям другого президента України Леоніда Кучми та командою вчених Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» Національної академії аграрних наук України, яка забезпечувала опрацювання низки проєктів законодавчих і нормативно-правових актів на їх виконання, втілювала на місцях науково-методичний, інформаційно-роз'яснювальний і практичний супровід відповідних організаційно-економічних механізмів. Проте, включно до 2020 року земельну реформу, серцевиною якої мав стати ринковий обіг прав на земельні ділянки сільськогосподарського призначення, «забалакали» політики на замовлення певних груп інтересів із рентоорієнтованою поведінкою та заради рейтингів серед свого електорату. Свідченням цьому слугує продовження мораторію на купівлю-продаж приватизованих земельних ділянок майже 20 років поспіль. Склалася парадоксальна ситуація: держава нібито дала землю селянам, але при цьому створила умови передачі її із рук у руки лише своїм замовникам – агрохолдинговим та іншим структурам. Мимоволі виникають аналогії з історичними фактами більш ніж сторічної давнини, коли першим декретом про землю московські більшовики обіцяли її селянам, але потім загнали останніх в одержавлені колгоспи, передавши землю у довічне общинне користування.

Роздержавлення земель на початковому етапі зумовило перерозподіл земельного фонду на користь приватної власності, а в подальшому активізувало становлення й розвиток комунальної форми. Як наочно показують дані табл. 4.3, в 1990 р. увесь земельний фонд країни належав державі. Однак через 10 років, на початок 2001

²⁶⁹ *Гайдуцький П. І.* Незалежна економіка України: науково-публіцистичне видання. Київ : ТОВ «Інформаційні системи», 2014. С. 246.

4.2. Перехідний період від централізовано-планової до ринкової економіки

року, в державній власності залишалось 50% усіх земель з подальшим зменшенням її частки та збільшенням площ приватних земель, які у 2022 р. сягнули показника 51,5%. З 2014 року розпочато розмежування земель державної і комунальної власності, яке нині підсилюється реформою децентралізації влади, зокрема і в земельній сфері. Внаслідок проведення цих заходів площа земель у комунальній власності розширилася в 1,7 раза, або з 39 до 67,9 тис. гектарів. Щодо земель колективної власності, то за останні роки їх площа стабілізувалася на рівні 20 тис. га, що становило 36,4% проти 2015 року.

Таблиця 4.3

Структура земельного фонду України за формами власності

Рік (на початок року)	Загальна площа земель на звітну дату	Землі, які перебувають у власності							
		державній		приватній		колективній (згідно з державними актами)		комунальній	
		тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%
1990	60354,8	60354,8	100	-	-	-	-	-	-
2001	60354,8	30166,5	50,0	29109,2	48,2	1079,1	1,8	-	-
2006	60354,8	29595,6	49,0	30642,1	50,8	117,1	0,2	-	-
2010	60354,8	29246,5	48,5	31035,7	51,4	72,6	0,1	-	-
2015	60354,9	28800,3	47,7	31460,4	52,1	55,2	0,1	39,0	0,1
2016	60354,9	28758,3	47,6	31489,3	52,2	55,1	0,1	52,2	0,1
2017	60354,9*	26288,0	46,3	30358,8	53,5	40,8	0,07	52,8	0,09
2018	60354,9*	26050,1	45,9	30601,4	53,9	40,4	0,07	53,2	0,09
2019	60354,9*	22587,7	37,4	31258,0	51,8	20,2	0,03	60,1	0,1
2020	60354,9*	25529,6	42,3	31340,2	51,9	22	0,04	60,6	0,1
2021	60354,9*	24834,9	41,1	31160,7	51,6	19,3	0,03	64,2	0,11
2022	60354,9*	23897,0	39,6	31095,2	51,5	20,1	0,03	67,9	0,11

*Інформація надана без тимчасово окупованих районів Донецької і Луганської областей та анексованої території Автономної Республіки Крим.

Джерело: за даними Держгеокадастру України.

Станом на 2021 рік в Україні налічувалося 41,4 млн га сільськогосподарських угідь, з яких 32,7 млн га, або майже 79%, становила рілля. Розподіл угідь за формами власності відрізняється від структури форм власності загального земельного фонду: 74,9% (31 млн га) – землі приватної власності; 21% (8,7 млн га) – державної; 4,1% (1,7 млн га) – комунальної власності²⁷⁰.

²⁷⁰Земельний довідник України 2020 – база даних про земельний фонд країни. URL : <https://agropolit.com/spetsproekty/705>.

РОЗДІЛ 4. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСНОВ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Із різних неофіційних джерел стало відомо, що на значну частину із 27,5 млн га розпайованих земель потенційні покупці визначилися задовго до офіційної дати відкриття ринкового обігу прав на земельні ділянки, тобто до 1 липня 2021 року. Серед них чимало компаній з іноземними інвестиціями. Офіційно ж, за даними Держгеокадастру України²⁷¹, станом на 1 січня 2017 р. майже 1,5 млн, або кожен п'ятий власник земельного паю, зареєстрував нотаріально перехід прав власності. Левова частка транзакцій пов'язана з успадкуванням (92,5%), а решта – це дарування (6,1%), обмін (0,4%) та продаж (0,9%). На думку експертів, перед офіційним відкриттям ринкового обігу сільськогосподарських земельних ділянок стався сплеск проведення операцій з обміну земельних ділянок, що може бути прихованою формою квазіринкового обігу і підготовкою до узаконення прав власності великими компаніями з відкриттям ринку для юридичних осіб.

Для прикладу, у 2017 р. порівняно з 2014-м кількість таких угод зросла у 2,4 раза. Загальна площа земельних паїв, щодо яких відбулася зміна прав власності, становила за цей період 5,2 млн га, або майже 20% від усієї площі розпайованих земель. Проте це лише початок, адже на закони ринкової економіки адміністративно вигаданий мораторій не поширюється. Така поведінка бізнесу є природною, оскільки вільний рух земельних ділянок, концентрація їх «в одних руках» з наступною консолідацією для ефективного господарського використання стане однією з важливих передумов конкурентоспроможності аграрної продукції на внутрішньому та зовнішньому ринках. Інший бік цього процесу – банкрутство малих і середніх ферм, масове безробіття, занепад та обезлюднення сільської поселенської мережі.

Чи був інший сценарій використання земельних паїв селянами? Відповідь позитивна. Нагадаємо, Указом Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 3 грудня 1999 р. № 1529²⁷² передбачалося також:

²⁷¹ Земельний моніторинг. URL : <https://land.gov.ua>.

²⁷² Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки. Указ Президента України від 03.12.1999 № 1529. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

4.2. Перехідний період від централізовано-планової до ринкової економіки

– виділення єдиним масивом земельних ділянок групі власників земельних часток (паїв) з відведенням їх в натурі з метою спільного використання;

– передача окремих будівель, споруд, техніки, робочої і продуктивної худоби, птиці, знарядь праці тощо членам таких колективів.

Це був реальний шлях до створення не «ефективного власника», якого тоді шукали ініціатори реформ і повторювали як мантру за закордонними радниками топ-менеджери усіх рівнів державного управління, а соціально відповідального господаря (складник двох слів – господній і дар) на землі, який живе і працює у своєму селі. За таких умов відпала б потреба ділити колесо від трактора, розбирати тваринницькі комплекси до фундаментів, а рівень зайнятості селян і доходів домогосподарств був би значно вищим. Зрештою, стихійний вільноринковий процес концентрації земельних угідь у власників великого капіталу суттєво ускладнює розвиток сімейних ферм, малих і навіть середніх господарств за розмірами аграрних активів, залишаючи для них нішевий сегмент сільськогосподарського ринку. Переважно через недобросовісну конкуренцію і зловживання монопольним становищем агрохолдингами та іншими вертикально інтегрованими структурами суттєво обмежено простір для розвитку виробничої і обслуговуючої кооперації, кредитних спілок, дорадництва та інших суб'єктів соціально орієнтованої ринкової інфраструктури. З цих та інших причин сільський соціум опинився на межі виживання, а вчені називають такий процес крайньої форми неблагополуччя – соціальним відторгненням.

Соціум сільський — тип соціальності, що існує як стійка спільнота людей, зумовлена природними умовами організації її життя, сільським способом поселення та діяльності. Історично складається на ґрунті патріархальної землеробської общини у процесі розвитку землеробства, скотарства, рибальства, мисливства, збиральництва та інших способів господарської діяльності. Функціонує на основі органічної єдності людини з природою та регулюється особливостями тієї чи іншої природно-кліматичної зони.

Джерело: Соціологія: короткий соціологічний словник. URL : <https://subject.com.ua/sociology/dict/474.html>.

У цьому контексті ми поділяємо думки окремих істориків і економістів, що новітні земельні реформи перегукуються з реформами

РОЗДІЛ 4. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСНОВ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

часів царської росії, Польщі та Австро-Угорської імперії, які розкріпачували селян під тиском «низів», але за сценарієм «верхів». Обраний курс на ліквідацію громадського землеволодіння на основі приватної власності на землю та майно колгоспів і радгоспів повторився під час їх роздержавлення. Проте «...хиткі й необґрунтовані механізми правового регулювання призвели до неспроможності пайовиків – фіктивних власників землі та майна «реформованих господарств», стати господарями на власній землі»²⁷³.

Підтвердженням цього висновку є результати соціологічного дослідження, проведеного Центром соціальних експертиз і прогнозів Інституту соціології НАН України у квітні-травні 1999-го та в 2000 р., тобто під час еволюційного етапу реформ і при посиленні адміністративного тиску з метою якнайшвидшого завершення процесу реорганізації колективних сільськогосподарських підприємств (КСП). За рік серед однієї тисячі опитаних селян (власників земельних і майнових паїв) кількість прихильників реформ зменшилася удвічі – від 44 до 22%. На запитання анкети: «Чи мали Ви змогу на свій розсуд особисто розпорядитися своєю часткою землі і майна КСП при його реорганізації?» в 1999 р. 61% підтвердили демократичність свого вибору, в 2000 р. лише 49% відповіли ствердно – на 12 в. п. менше. В 1999 р. 58% селян вважали реорганізацію КСП доцільною, у 2000 р. – лише 29%, а не схвалювали її 15 і 31% опитаних відповідно, або вдвічі більше.

Чому тільки за один рік антиреформаторські настрої опитаних селян істотно зросли? Адже вони відчували на собі всю несправедливість відчуженості від землі та результатів своєї праці й особистого уярмлення в складі колективних господарств. За висновками аналітиків цього опитування, причиною переважно негативного ставлення селян до реструктуризації КСП, порівняно з реформами до 2000 року, був її прискорений характер, забезпечений винятково адміністративними заходами, що негативно позначилося на прозорості й справедливості розроблення життєво важливих для них порядків щодо розподілу земельних ділянок та майна. Істотно зросла кількість невдоволених селян через неможливість реалізувати на практиці своє право й виділити земельні частки (паї) в натурі,

²⁷³ Ковалів О. Звершення земельної реформи в Україні: нова парадигма: монографія. Київ : ДІЛ, 2016. С. 156–157.

оскільки земельні сертифікати зберігалися у сейфах керівників господарств. А пайовикам, хто все ж виборов законне право на земельну ділянку, виділяли якомога далі від села й без належних засобів виробництва (майнового паю). Самі собою напрошуються прямі аналогії із вже висвітленими нами подіями скасування кріпацтва й розподілу общинних земель серед перших селянських дворів 1860-х та суцільної колективізації 1930-х років, коли більшовики, лицемірно визнавши «перегини на селі», дозволили селянам виходити із новостворених колгоспів, але виділяли не ті земельні ділянки, що їм належали раніше на правах власності, а значно гірші за якістю ґрунтів і подалі від села.

Лише з часом, із деколективізацією, сільський соціум усвідомив, що з передачею земельної частки (паю) і майна в оренду колишньому колгоспу кардинально змінилися соціально-трудова відносина селян з орендарями. Із формальних співвласників колективного господарства, права їх звузилися до найманих працівників приватно-орендного чи іншого підприємства. І це в кращому випадку, оскільки розпочалося масове звільнення працівників без будь-яких державних чи місцевих програм підтримки безробітних²⁷⁴. Свого часу на західній Україні говорили, що «скасування панщини дало селянам волю, але забрало чоботи». Подібна ситуація склалася після реорганізації колгоспів шляхом їх ліквідації. Селяни отримали земельні ділянки, але втратили роботу і стабільні доходи та соціальний захист від держави. Крім цього, всі об'єкти соціальної інфраструктури були передані реформованими підприємствами як непрофільні активи на баланс сільських рад, які не мали коштів на заробітні плати працівникам та для їх підтримання в належному стані.

Без перебільшення, переломним у соціально-трудова відносинах аграрного сектору став 2001 рік, коли в особистих селянських господарствах (ОСГ) працювало 2578 тис. осіб, а найманими працівниками сільгоспідприємств 2131 тис. осіб, тобто на 477 тис. менше. *Довідково.* У 1990 р. в колгоспах і радгоспах було зайнято 4881 тис. осіб, а в ОСГ – 681 тис., або лише 13,9%.

Згодом усіх осіб працездатного віку – членів ОСГ, для яких не знайшлося роботи в реорганізованих підприємствах, статтею 4 Закону України «Про зайнятість населення» від 5 липня 2012 р.

²⁷⁴ Могильний О. М. Регулювання аграрної сфери : монографія. Ужгород : ІВА, 2005. С. 214–215.

РОЗДІЛ 4. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСНОВ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

№ 5067²⁷⁵ було віднесено до категорії зайнятих або самозайнятих (забезпечують себе роботою самостійно). Такі селяни мали добровільно сплачувати соціальні внески, передбачені Законом України від 23 вересня 1999 р. № 1105 «Про обов'язкове соціальне страхування»²⁷⁶. На практиці вони виявилися соціально незахищеними від безробіття, втрати працездатності, нещасних випадків на виробництві та інших державних гарантій. За даними Держстату України, до 2017 року в ОСГ добровільно-примусово було самозайнято 2 357 тис. осіб, що в 4,2 раза більше, ніж найманих працівників у сільському, лісовому та рибному господарстві у цьому ж році – 565,1 тис. осіб²⁷⁷.

На думку академіка І. І. Лукінова²⁷⁸, ринкова бездіяльність держави була своєрідним провокаційним сигналом до економічного саморозпаду нової демократичної держави, потуранням хаосу і паралічу активної утворювальної діяльності. Така політика не мала нічого спільного з ефективними ринковими перетвореннями та відкрила шлях стихійній ринковій економіці.

До того ж, розпаювавши 27,5 млн га сільськогосподарських угідь серед майже 7 млн селян з видачею державних актів, Україна повернулася до проблем, які спіткали її в період руйнування сільської общини з метою створення одноосібних заможних господарств (хуторів, відрубів), а згодом – суцільної колективізації селянських земель з комплексом правових, соціально-економічних, агроекономічних, демографічних, міграційних та інших наслідків для селян і сільської місцевості. Складається враження, що у необхідності запровадження ринкового обігу прав на земельні ділянки більше, ніж Україна були зацікавлені європейські та міжнародні організації. Для цього є певні підстави. Адже реформи проводяться за кошти міжнародних донорів, під наглядом їхніх представників і консультантів, задля реалізації земельних інтересів певних стейкхолдерів.

²⁷⁵ Про зайнятість населення: Закон України від 05.07.2012 № 5067. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

²⁷⁶ Про обов'язкове соціальне страхування: Закон України від 23.09.1999 № 1105. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

²⁷⁷ Сільське господарство України. Статистичний збірник. Держстат України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

²⁷⁸ Лукинов И.И. Эволюция экономических систем : монография. Москва : ЗАО Издательство «Экономика», 2002. С. 26–27.

Поки серед політиків, різних експертів і радників та в команді урядовців тривали дискусії про запровадження суто української моделі ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення, Світовий банк спільно з представництвом Європейської комісії в Україні ініціювали пілотний проєкт «Підтримка прозорого управління земельними ресурсами в Україні» у Київській, Львівській і Миколаївській областях для технічної підготовки до відкриття ринку сільськогосподарських угідь вартістю 3 млн дол. США²⁷⁹. У сільських громадах цих областей надавалася безоплатна правова допомога. Велася інформаційно-роз'яснювальна робота та здійснювалися інші консультаційно-просвітницькі заходи у середовищі селян-власників земельних паїв. Докладніше про вплив Міжнародного валютного фонду і Світового банку на завершення земельної реформи й аграрні відносини розглянемо в другій частині цього дослідження.

Теж саме відбувалося і щодо майже 9 млн га земель державної власності, які оцінюються в 15–20 млрд дол. США. За участі Агентства США з міжнародного розвитку (*United States Agency for International Development, USAID*) із жовтня 2018 року було реалізовано пілотний проєкт під назвою «Прозорість і підзвітність у сфері державного управління і послугах». Його мета – запровадження аукціонів із продажу прав оренди земельних ділянок через систему ProZorro²⁸⁰.

Розлогіше про кінцевих бенефіціарів від реалізації запропонованої моделі українського ринку земель йтиметься далі в контексті зміненої реальності та політекономії аграрних відносин. Тож повернемося до головної теми нашого дослідження. Політико-економічна закономірність щодо адекватності виробничих відносин рівню і характеру розвитку продуктивних сил у секторальному значенні проявляється через відповідність суспільних відносин з питань володіння, користування і розпорядження землею іншим ключовим факторам сільськогосподарського виробництва (праці, капіталу, екології, менеджменту тощо). Ця об'єктивна логіка діє в усіх суспільно-економічних формаціях і реалізується через механізм

²⁷⁹ Світовий банк та ЄС запустили пілотний проєкт по землі з трьома областями. URL : <https://agropolit.com/news>.

²⁸⁰ ProZorro. Продажі. URL : <https://biz.censor.net.ua>.

РОЗДІЛ 4. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСНОВ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

інтегральної взаємодії з іншими всезагальними, а також спеціальними закономірностями товарного виробництва (ефекту від масштабів виробництва, усебічним зростанням потреб за обмеженості ресурсів, попитом і пропонуванням, вартості, конкуренції, монополізації, спадної віддачі ресурсів, граничних витрат тощо).

Реформи відносин власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення сукупно з об'єктивними процесами спеціалізації, кооперування, інтеграції виробництва та концентрацією капіталу можуть бути як рушієм розвитку аграрного сектору економіки у разі відповідності продуктивним силам, коли здійснюється «творче руйнування» (за Й. Шумпетером), так і навпаки – гальмівним чинником. При цьому неефективно використовуються не лише аграрні угіддя, а й інші природні, людські, економічні та екологічні ресурси землі, тобто здійснюється суцільне «руйнування без творчості». Нами зроблена спроба довести це шляхом узагальнення рівня адекватності земельних відносин, відображених в основних положеннях земельних кодексів аналізованого періоду, продуктивним силам аграрного сектору економіки (табл. 4.4).

Таблиця 4.4

Відповідність земельних відносин продуктивним силам аграрного сектору економіки згідно із земельними кодексами УСРР, УРСР та України (1922–2021 рр.)

Кодекс	Основні положення в частині прав власності на землю	Маркери
Земельний кодекс УСРР від 25 жовтня 1922 р.	<ol style="list-style-type: none"> Оголошено усі землі власністю робітничо-селянської держави, тобто усі землі націоналізовано, скасовано приватну власність. Заборонено купівлю-продаж та інші угоди, пов'язані з відчуженням землі. Надано громадянам право на одержання землі в користування безоплатно та можливість обирати будь-яку форму землекористування. Заохочується колективна форма землекористування (ТОЗи). Заборонена «трудова оренда» землі, обмежується користування землею куркулями. 	<p><u>Не відповідають.</u></p> <p>Супроводжується репресивним усупільненням земель в єдиних колгоспних масивах, яке не було забезпечено засобами для їх обробітку. Гостро постала кадрова проблема, втрачалася мотивація селян до праці та результатів господарювання. Як наслідок: скорочуються площі посівів, зменшуються обсяги виробництва та поголів'я продуктивної і робочої худоби. Конфіскація зерна і продовольства стали причиною голодоморів серед українських селян 1921–1923 і 1932–1933 рр. та голоду 1946–1947 рр.</p>

4.2. Перехідний період від централізовано-планової до ринкової економіки

Продовження табл. 4.4

Кодекс	Основні положення в частині прав власності на землю	<u>Маркери</u>
Земельний кодекс УРСР від 8 липня 1970 р.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Підтверджено, що усі землі є спільним надбанням радянського народу. 2. Наголошено, що земля є виключною власністю держави і надається тільки в безстрокове чи тимчасове користування. 3. Встановлено, що користування землею здійснюється безоплатно, за винятком випадків, передбачених законодавством. 4. Закріплено землю за колгоспами в безстрокове користування. 5. Користування землею може бути короткостроковим – до трьох років і довгостроковим – від трьох до десяти років, а в окремих випадках – не більш як 25 років 	<p><u>Відповідають частково.</u> Зміцнюється МТБ колгоспів і радгоспів, проводиться хімізація та меліорація земель, поглиблюється спеціалізація й концентрація виробництва, удосконалюється механізм закупівель с.-г. продукції, розвивається виробнича і соціальна інфраструктура, зростає добробут селян. Проте недосконалість земельних відносин гальмує розвиток продуктивних сил. Як наслідок: Продовольчу програму (1982–1990 рр.) УРСР не виконано</p>
Земельний кодекс УРСР від 18 грудня 1990 р. № 562	<ol style="list-style-type: none"> 1. Проголошено, що всі землі є власністю народу України. 2. Надано земельні ділянки для підприємств, установ і організацій на праві землекористування. 3. Встановлено три рівноправних форми власності на землю: державну, колективну і приватну. 4. Дозволено безоплатне надання громадянам земельних ділянок у володіння для ведення селянського (фермерського) господарства розміром до 50 га с.-г. угідь і до 100 га усіх земель. 5. Передбачено надання громадянам земельних ділянок на праві довічного успадкованого володіння 	<p><u>Не відповідають.</u> Настає кризовий період. Колгоспи і радгоспи зазнають збитків через: різке зменшення бюджетних дотацій; відмови держави від централізованих закупівель продукції та поставок засобів виробництва; непомірні «ножиці» в цінах на с.-г. продукцію і промислові засоби та послуги. СФГ, отримавши землю у володіння, як правило, не мали засобів для її обробітку. ОСГ і ділянки під городами й замиськими дачами громадян компенсували втрати внутрішнього ринку і пом'якшили дефіцит продовольства. Наслідок: скорочення виробництва с.-г. підприємствами у 2000 р. проти 1990 р. до 29%, у т. ч. рослинництва – до 30%, тваринництва – до 15%</p>

**РОЗДІЛ 4. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ТРАНСФОРМАЦІЇ
ОСНОВ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ**

Продовження табл. 4.4

Кодекс	Основні положення в частині прав власності на землю	<u>Маркери</u>
Земельний кодекс України від 1 січня 2002 р. № 2768	<p>1. Земля стає основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави.</p> <p>2. Гарантовано право власності на землю і водночас колективна форма власності опинилася поза правовим полем.</p> <p>3. Надано визначення земельних відносин, розкрито зміст права власності на землю як право володіти, користуватися і розпоряджатися земельною ділянкою.</p> <p>4. Визначено склад земель фермерського господарства, які: а) належать йому на праві власності як юридичній особі; б) належать громадянам – членам ФГ на праві приватної власності; в) використовуються ФГ на умовах оренди. Для них скасовано право постійного користування землею.</p> <p>5. Заборонено до набрання чинності законом про обіг земель с.-г. призначення, але не раніше 1 січня 2019 р.: а) внесення права на земельну частку (пай) до статутних капіталів господарських товариств; б) купівля-продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності, крім вилучення (викупу) їх для суспільних потреб</p>	<p><u>Не відповідають.</u></p> <p>Майже 7 млн селян отримали у власність 27,5 млн га с.-г. угідь, із них 60% передано в оренду, 17,6 – приєднано до ОСГ, 6,2% – не визначилися. Здійснено перерозподіл земельного фонду: у приватній власності – 52,2%, державній – 47,6%, колективній і комунальній – по 0,1%. Частково відбулося подрібнення земельних масивів. Їх обробіток в єдиному масиві часто вирішується в судах. Поширюються тіньові оборудки, земельне рейдерство і самозахоплення. Фермерство, кооперація й малі форми агробізнесу не виправдали очікувань суспільства. Як наслідок: через механізм оренди відбувся перерозподіл земель і доходів на користь агрохолдингів; домінує сировинна експлуатація галузі і неконтрольоване привласнення земельної ренти; рівень валового виробництва у 2018 р. не досягнув 1990 р.; стрімке зниження поголів'я ВРХ, свиней і овець; не дотримуються засади сталого сільського розвитку через системні галузеві диспропорції; зубожіння й розшарування сільських ДГ за майновим станом і доходами; занепад соціальної інфраструктури, загострилася демографічна та екологічна кризи тощо</p>

4.2. Перехідний період від централізовано-планової до ринкової економіки

Продовження табл. 4.4

Кодекс	Основні положення в частині прав власності на землю	<u>Маркери</u>
<p>Зміни і доповнення до Земельного кодексу України, внесені Законом України від 31 березня 2020 р. № 552 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення».</p>	<p>1. Скасовано мораторій на ринковий обіг прав на земельні ділянки сільгосппризначення приватної форми власності (паїв) селян. 2. Набув чинності для фізичних осіб з 1 липня 2021 р., а для юридичних осіб набуде з 1 січня 2024 р. 3. Набувати право власності на земельні ділянки сільгосппризначення можуть: а) громадяни України; б) юридичні особи України, створені і заєєстровані за законодавством України, учасниками (акціонерами, членами) яких є лише громадяни України та/або держава, та/або територіальні громади; в) територіальні громади; г) держава. 4. Загальна площа земельних ділянок с.г. призначення у власності громадянина України не може перевищувати ста гектарів (до 1 січня 2024 р.); у юридичної особи (крім банків) України – десяти тисяч гектарів. 5. До 1 січня 2030 р. ціна продажу земельних ділянок сільгосп-призначення, виділених в натурі (на місцевості) власникам земельних часток (паїв), не може бути меншою за їх нормативну грошову оцінку. 6. Заборонений продаж земель державної і комунальної власності</p>	<p><u>Відповідають, але є ризики.</u> Відкрита можливість для розвитку людського й агроресурсного потенціалу сімейних ферм, інших мікро- малих і середніх форм підприємництва та формування середнього класу в сільській місцевості. Створено передумови для інституалізації неформальної зайнятості, збільшення податкових надходжень до бюджетів ОТГ і розвитку самоврядування на місцях. Водночас позитивні передбачення можуть бути нівельовані тіньовими схемами приватизації, узаконенням земельних ділянок у власності агрохолдингів, посиленням податкового тиску на малі форми підприємництва, негативними наслідками євроінтеграції тощо. Війна росії проти України завдала значних збитків виробникам, змінила поведінку учасників земельного ринку: відчутно уповільнила кількість транзакцій у прифронтових регіонах і зробила їх неможливіми на окупованих територіях</p>

Джерело: узагальнено за даними Держстату, Держгеокадастру та *Кулинич П. Ф.* Земельні кодекси УСРР – УРСР. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. Київ : Наук. думка, 2005. Т. 3. 672 с. URL : <http://www.history.org.ua>; Земельний кодекс України від 25.10.2000 № 2768. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.

На нашу думку, упродовж аналізованого періоду (за винятком деяких реформ), на теренах сучасної України земельні відносини не відповідали рівню і характеру розвитку продуктивних сил, стримуючи розвиток і реалізацію потенціалу агропромислового виробництва. Вони (земельні відносини), як правило, були ніби «на виріст» для продуктивних сил, що розвивалися недостатніми темпами. Адміністративно-примусовими заходами усупільнено земельні ділянки в єдиних колгоспних масивах без права їх поділу. Хоча на той час не було достатньо засобів виробництва для їх обробітку. Невистачало кваліфікованих агрономів, механіків і спеціалістів

РОЗДІЛ 4. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСНОВ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

середньої ланки, бракувало сільськогосподарської техніки відповідної потужності й причіпного обладнання до неї. Лише зароджувалися організації, які мали обслуговувати галузь.

Протягом 1923–1926 рр., за різними даними, було випущено від 500 до 800 триколісних тракторів «Запорожець» потужністю 16 кінських сил. Один трактор міг зорати за світловий день земельну ділянку розміром 1,5–3 десятини. Всього заводи СРСР у 1928–1929 рр. виробили 3281 шт. тракторів. Перший трактор марки ХТЗ 15/30 (аналог трактора американської компанії «International Harvester») зійшов з конвеєра Харківського тракторного заводу в 1931 р. потужністю 31,5 кінських сил.

*Джерело: Перший серійний: як в Україні триколісний трактор випускали.
URL : <http://www.agravery.com>.*

Технічне забезпечення не могло задовольнити потреби новостворених господарств. До того ж робоча і продуктивна худоба частково була знищена свідомо або втрачена під час збройних протистоянь. Усього у Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій, Київській, Харківській і Чернігівській областях (в адміністративних кордонах кінця 1932 р.) було створено 22 650 колгоспів, які об'єднали 77,1% всіх орних земель 69% селянських господарств²⁸¹.

У 1990-ті роки, порівняно з масовою колективізацією 1930-х років, земельну реформу проведено з точністю до навпаки. Внаслідок паювання земельних і майнових комплексів колективних господарств на продуктивні сили надягли своєрідну «гамівну сорочку», яка частково призвела до деіндустріалізації галузі й повернення примітивних технологій у рослинництво і тваринництво. Тож у середньостроковій перспективі наслідки були невтішними. За даними Держстату України (форма 50 с.-г. за 2016 р.), одне фермерське господарство обробляло 130,6 га угідь, середнє сільськогосподарське підприємство – 1164 га і велике – 2125 га, що менше, ніж у 1990 р. в колгоспах – на 1235 га і в радгоспах – на 1474 гектари.

Кризовою ситуацією в галузі скористались агрохолдинги, зорієнтовані на експорт високомаржинальних зернових, олійних і технічних культур. Менеджмент компаній, гостріше відчуваючи сигнали глобального конкурентного ринку, не з підручників обізнаний з ефектами від масштабу виробництва, що розмір має вирішальне значення для отримання маси прибутку. Тому всіма засобами з року

²⁸¹ Колективізація сільського господарства. URL : <http://istoryk.in.ua/...gospodarstva>.

в рік агрохолдинги нарощували так звані земельні банки. За результатами 2018 року, першу п'ятірку серед 100 провідних компаній очолювали: Кернел – 604,5 тис. га, UkrLandFarming – 570, Агропросперіс (NCH) – 430, Миронівський хлібопродукт – 370 і Астарта-Київ – 250 тис. га. Замикав український рейтинг на 113 місці Агросоюз із 12 тис. га. При колгоспно-радгоспній системі таких господарств були одиниці і, як правило, вони розташовувалися в степовій зоні. За даними УкрАгроКонсалт, Кернел і UkrLandFarming увійшли до 20 найбільших аграрних компаній світу, а NCH Capital, який контролював майже однакові площі сільськогосподарських угідь в росії й Україні (Агропросперіс), увійшов у першу десятку з банком 800 тис. га земель²⁸².

Офіційнійна статистика цієї інформації, на жаль, не наводить. Зате можемо ознайомитися з даними Держгеокадастру України про розподіл укладених договорів оренди на земельні ділянки (паї) за строком їхньої дії. За 2000–2017 рр. простежується чітка тенденція до її збільшення. Якщо у 2000 р. на понад 10 років було зареєстровано 1,8% угод, то в 2017-му – в десять разів більше (18%), від 6 (8) до 10 років – 11,3% і 46,3% відповідно. Це також можна пояснити тим, що з 2016 року строк оренди врегульовано Законом України «Про оренду землі» від 6 жовтня 1998 р. № 161²⁸³. Статтею 19 визначено: «При передачі в оренду земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, фермерського господарства, особистого селянського господарства строк дії договору оренди землі визначається за згодою сторін, але не може бути меншим як 7 років, для земельних ділянок сільськогосподарського призначення, переданих в оренду для закладання та/або вирощування багаторічних насаджень (плодових, ягідних, горіхоплідних, винограду), не може бути меншим як 25 років».

Ще одним доказом неконтрольованої консолідації сільськогосподарських земель агрохолдингами є зміна структури перерозподілу земельних паїв серед орендарів. На початку запровадження цього інституту (2001 р.) земельні ділянки в основному орендувалися тими господарствами, в яких їх було отримано селянами, що мали на це

²⁸² Топ 100 латифундистів України. URL : <https://latifundist.com/rating/top100#171>.

²⁸³ Про оренду землі. Закон України від 06.10.1998 №161. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

РОЗДІЛ 4. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСНОВ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

право, або їхніми правонаступниками (85,2%). Станом на початок 2017 року, зафіксовано істотний земельний переділ – майже 52% договорів оренди було укладено з «іншими» суб'єктами (структурними підрозділами агрохолдингових компаній) проти 10,5% у 2001 році.

Ми поділяємо думку експертів, які вважають, що подальша земельна експансія великих вітчизняних структур з іноземним капіталом і міжнародних транснаціональних компаній (ТНК) загрожує стресостійкості продовольчої безпеки України, яка вже має власний досвід «капіталізму для своїх» в інших базових галузях економіки. Нагадаємо, це штучно створені монопольні структури, які, привласнюючи усі можливі ренти (природно-ресурсну, «кумівську» і адміністративну тощо), корумпуючи чиновників, посилюють свій тиск на органи державної влади з метою реалізації егоїстичних корпоративних інтересів. Не є таємницею, що, приватизувавши корпорацію під умовним брендом «Україна», кланово-олігархічні угруповання нерідко диктували свої тарифи й ціни органам державної влади, користуючись привілеєм природних монополій та схемами ведення архаїчного бізнесу на бюджетній системі держави й бюджетах домогосподарств. Промовистим підтвердження цього факту став проєкт резолюції Європарламенту, присвячений другій річниці підписання економічної частини угоди про Асоціацію між Україною і ЄС. У ній, серед невиконаних домашніх завдань чітко вказано на недостатні зусилля української влади щодо зниження впливу олігархату. Чому це турбувало європейський, а не український політикум і парламент? Це запитання для фермерських господарств і мільйонів українських трудових емігрантів вже давно стало риторичним.

Перехід від колгоспно-радгоспної системи землекористування до ринково орієнтованих форм господарювання позначився поверненням, як вже зазначалося, до примітивних технологій у малих і середніх підприємствах, переважанням фізичної праці в сімейних фермах та ОСГ. У 2002 р. соціологічна група Національного інституту стратегічних досліджень провела анкетне опитування селян щодо їх ставлення до організації ведення фермерського господарства. Про те, що не мають таких намірів вказали 62% опитаних. Основними причинами, на їхню думку, виявилися такі перешкоди: труднощі в матеріально-технічному забезпеченні – 84%;

4.2. Перехідний період від централізовано-планової до ринкової економіки

недостатність фінансових ресурсів, особливо на започаткування справи – 71%; відсутність правових гарантій для бізнесу – 65%²⁸⁴.

Звичними стали хибні практики недотриманням науково обґрунтованої системи землеробства на значних площах, що були розпайовані серед селян (відсутність сівозмін, монокультура, заощаження на посівному матеріалі і засобах захисту рослин, зменшення норм внесення органічних добрив тощо). Хижацьке ставлення «ефективних власників» великих капіталів, як правило, непрофільного для галузі походження, значно погіршило стан родючості земельних угідь і потребує запровадження ефективного державного контролю та нагляду за її відновленням.

Підтвердженням нашого узагальнення є зміни в структурі посівних площ основних сільськогосподарських культур у підприємствах за останні більш ніж 80 років – з 1940-го по 2021 рік (табл. 4.5). Площі під посівами зернових і зернобобових культур скоротилися від 68,2 до 58,4% (на 10,8 в. п.). Клин кормових культур ледь помітний на аграрній мапі України і займає лише 2,1%, що менше проти 1940 р. у майже сім разів. Вирощування коренеплодів, картоплі та овоче-баштанних культур також не цікавить аграрних товаровиробників, тому зменшено під ними площі з 9,0 до 0,3%, тобто у 30 разів. Аналіз структури посівних площ у господарствах населення показує, що вони остаточно зайняли цю нішу на внутрішньому ринку, оскільки виробництво такої продукції є найбільш трудомістким, потребує принципово іншого маркетингу і збутової логістики. До того ж навчене гірким досвідом реформ, населення України перейшло на повне самозабезпечення картоплею, овочами, плодами і ягодами, виробляючи із року в рік 98%, 85% і 80% відповідно до всього валового виробництва.

Таблиця 4.5

Структура посівних площ основних сільськогосподарських культур у підприємствах, % до загальної площі

Культури	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010	2021
Зернові та зернобобові	68,2	65,4	40,9	47,4	49,1	46,4	53,5	59,4	58,4
Технічні	8,6	9,4	10,7	12,0	12,1	12,2	17,2	32,9	39,2
Коренеплоди, картопля та овоче-баштанні	9,0	8,1	8,4	7,9	7,0	3,1	1,1	0,5	0,3
Кормові	14,2	17,1	40,0	32,7	31,8	38,1	28,2	7,2	2,1

Джерело: Рослинництво України. Статистичний збірник. Держстат України.
URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

²⁸⁴Гальчинський А. Кучма-Президент: Десять років системних перетворень. Київ : Либідь, 2018. С. 259.

РОЗДІЛ 4. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСНОВ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Проте не потребує додаткових пояснень засилля високомаржинальних технічних культур – площі під ними розширено майже у 5 разів (від 8,6 до 39,2%). Відсутність елементарного державного контролю за дотриманням науково обґрунтованих сівозмін посилює деструктивний вплив на всю галузь сільського господарства через недотримання принципів стійкого розвитку. На підтвердження наведемо такі дані: за останні більш ніж 30 років площі під соняшником на зерно зросли з 1990-го до 2021 року від 1608,9 до 6622,0 тис. га (у 4,1 раза), під соєю – від 92,6 до 1310,8 тис. га (у 14,1 раза) і ріпаком – від 89,7 до 1005,8 тис. га (у 11,2 раза).

Подібні тенденції щодо зміни структури посівних площ простежуються і в господарствах населення (табл. 4.6). Нагадаємо, що до земельної реформи 1990-х років у їхньому користуванні були земельні ділянки для ведення особистих підсобних господарств середнім розміром 0,40 га. Після приватизації присадибних ділянок і приєднання земельної частки (паю) реформованих КСП до ОСГ (цей статус вони набули з прийняттям Закону України «Про особисте селянське господарство»²⁸⁵), селянське землеволодіння зросло в 6,7 раза – до 2,67 гектарів.

Таблиця 4.6

Структура посівних площ основних сільськогосподарських культур у господарствах населення, % до загальної площі

Культури	1990	2000	2010	2021	2021 до 1990, %; в. п.
Посівна площа, тис. га	1984,2	4810,4	7955,7	8382,2	422,5
	100	100	100	100	–
Зернові та зернобобові	19,8	34,7	47,9	50,1	+30,3 в. п.
Технічні	1,5	7,2	13,2	15,8	+14,3 в. п.
Коренеплоди, картопля та овочебаштанні	58,1	42,2	23,5	20,9	-37,2 в. п.
Кормові	20,6	15,8	15,4	13,2	- 7,4 в. п.

Джерело: Рослинництво України. Статистичний збірник. Держстат України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

У господарствах населення кожен другий гектар (50,1%) у 2021 р. був зайнятий зерновими і зернобобовими культурами (збільшення від 92,4 тис. га у 1990 р. до 4203,5 тис. га у 2021 р.), під технічними – 15,7% (соняшник – від 28,0 до 1105 тис. га; сою і ріпак у 1990 р. не

²⁸⁵ Про особисте селянське господарство. Закон України від 15.05.2003 № 742. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

висівали, а станом на 2021 р. були поширені на площі 183,4 і 13,4 тис. га; цукровий буряк – від 0,1 до 13,8 тис. га відповідно)²⁸⁶.

У підприємствах технічні культури витіснили коренеплоди, картоплю, овоче-баштанні та кормові культури. Очевидно, відсутність кормової бази, приватизація громадських пасовищ і демографічна криза на селі призвели до спаду виробництва тваринницької галузі, про що вже йшлося раніше. Це ще раз доводить про триєдиний зв'язок і залежність економічних, соціальних та екологічних чинників збалансованого сільського розвитку.

Наведений аналіз деякою мірою спростовує думку прихильників відкриття ринкового обігу прав на земельні ділянки про те, що орендні відносини негативно позначаються на добросовісних практиках землекористування. Земельні ділянки ОСГ знаходяться у приватній власності, але структура посівів, які вони обробляють самостійно, має схожу динаміку з підприємствами. *Довідково.* За даними Держстату України, станом на 2020 р. із 21 250,6 тис. га сільськогосподарських угідь, які були в обробітку аграрних підприємств, 19767,2 тис. га (93%) – орендовані землі. Отже, на поведінку товаровиробників при виборі структури посівів значною мірою впливають не так форма власності на земельну ділянку, як кон'юнктура внутрішнього і зовнішніх ринків сільськогосподарської продукції та засобів виробництва, ринкова інфраструктура, вартість логістики тощо.

Маркетингову стратегію аграрних компаній визначає дохідність високомаржинальних культур, тому що вони (компанії) підтримуються пільговим режимом оподаткування, відшкодуванням експортного ПДВ та іншими преференціями. Складається враження, що уповноважені представники органів державної влади та органів місцевого самоврядування зігнорували положенням Основного Закону (ст. 13): земля, її надра є об'єктами права власності Українського народу, а вони (органи) зобов'язані здійснювати від його імені права власника. Для підсилення цієї норми прямої дії окремо статтею 14 наголошується: земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави.

²⁸⁶ Рослинництво України. Статистичний збірник. Держстат України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

РОЗДІЛ 4. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСНОВ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Про орієнтовні масштаби втрат від рентоорієнтованої поведінки агрохолдингів побічно свідчать дані Департаменту сільського господарства США: Україна в 2017 р. позиціонувала себе в першій десятці найбільших експортерів аграрної продукції, а за даними СОТ щодо обсягів експортної виручки – вона лише в третій десятці країн²⁸⁷. Підтвердженням бездіяльності й Національного банку України, а також інших державних регуляторних органів щодо своєчасного і в повному обсязі повернення експортної виручки стало хронічно негативне торговельне сальдо України за всіма товарними групами, від якого в кінцевому підсумку потерпають усі – від молоді до осіб пенсійного віку. Зважаючи на деяку наближеність таких оцінок, можна стверджувати, що з кожною тонною експорту зернових і технічних культур та іншої сировини економіка України втрачає не лише робочі місця, додану вартість і віртуальну воду, а й реальну можливість та надію досягти в майбутньому середньоєвропейських показників за рівнем добробуту її громадян. Про загострення цих проблем і вразливість аграрного сектору під час війни детальніше зупинемося в наступних розділах другої частини цього дослідження.

Викликає занепокоєння й інше: незважаючи на узаконені владою і плутократичні схеми лобізму агрохолдингами своїх корпоративних інтересів, ведення бізнесу через офшорні юрисдикції, приховування виручки від експорту продукції та інші оборудки, Україна недостатньо реалізовує свій потенціал як сировинна аграрна держава. Частка нашої держави у світовому валовому виробництві чотирьох зернових культур, порівняно з показником більш ніж 100-річної давнини, у 2016–2021 рр. скоротилася від 7,1 до 3,9%, зокрема пшениці – основної експортної культури, від 6,9 до 3,6% (табл. 4.7). Україна втратила позиції на глобальному ринку через те, що світ за аналізований період наростив виробництво з 230,9 до 943,8 млн т, тобто більш ніж у чотири рази, а Україна майже удвічі менше – у 2,2 рази. Якщо порівнювати 1913 р. із 2021-м, то ситуація дещо краща. Виробництво всіх зернових і зернобобових культур зросло в 3,7 рази (від 23,1 до 86 млн т) і пшениці – в 24,2 рази (від майже 8 до 32,1 млн т)²⁸⁸.

²⁸⁷ Степанюк Є. План дій BEPS в Україні. *Дзеркало тижня*. 2018. 21 липня. URL: <https://www.dt.ua>.

²⁸⁸ Статистичний щорічник України за 2021 рік. Держстат України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

4.2. Перехідний період від централізовано-планової до ринкової економіки

Таблиця 4.7

Україна у світовому виробництві зернових культур, млн т

Культура	У середньому 1907–1912 рр.		Україна до світу, %	У середньому 2016–2021 рр.		Україна до світу, %	Індекси 2016–2021 до 1907–1912 рр.	
	Світ	Україна		Світ	Україна		Світ	Україна
Пшениця	95,0	6,55	6,9	757,5	27,3	3,6	7,97	4,17
Овес	60,6	1,638	2,7	23,7	0,46	1,9	0,39	0,28
Жито	44,2	3,276	7,4	13,0	0,45	3,5	0,29	0,14
Ячмінь	31,1	4,914	15,8	149,6	8,48	5,7	4,81	1,73
Всього	230,9	16,38	7,1	943,8	36,69	3,9	4,09	2,24

Джерела: Енциклопедія сільського господарства. Науково-популярний poradnik для сільських господарств України / за ред. А. Терниченка. Київ : Книгоспілка, 1927. С. 706; FAO: URL: <https://www.fao.org/faostat/en/#data/SCL>; Рослинництво України. Статистичний збірник. Держстат України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Аналіз виробництва й експорту зернових культур у середньому за п'ятиріччя 1909–1913 рр. і 2017–2021-го показав тенденцію до нарощування частки експорту пшениці та ячменю у їх виробництві на 24,1 і 12,1 в. п. відповідно (табл. 4.8). Експорт жита і вівса скоротився до незначних обсягів, а їх виробництво в окремі роки не забезпечує навіть внутрішніх потреб. Кукурудза, після невдалого експерименту в другій половині 1960-тих рр., усе ж таки витіснила менш прибуткові культури і майже дві третини обсягів її виробництва експортуються, досягши 74,5%. До яких соціально-економічних і екологічних втрат це призвело порівнянно з іншими країнами світу розглянемо далі.

Таблиця 4.8

Виробництво і експорт основних зернових культур Україною

Види продукції	У середньому 1909–1913 рр*.		У середньому 2017–2021 рр.		2017–2021 до 1909–1913	
	Виробництво, млн т	Експорт, %	Виробництво, млн т	Експорт, %	Виробництво, %	Експорт, в. п.
Пшениця	6,6	43,5	27,2	67,6	412,1	+24,1
Ячмінь	3,5	44,5	8,3	56,6	237,1	+12,1
Жито	3,8	12,6	0,5	0,0	13,2	х
Овес	2,3	6,3	0,5	0,0	21,7	х
Кукурудза	–	–	33,7	74,5	х	х

*На цей період увесь земельний фонд 9-ти українських губерній складав 48 млн га, в т. ч. дворянам належало 9,8 млн (20,4%), селянам – 30,5 млн. (63,6%). На початок 2021 р. усього земель України – 60,3 млн га, в т. ч. сільгоспугіддя – 41,3, із них рілля – 32,7 млн га.

Джерело: за Юрчишин В. В. Аграрна політика України на зламі епох. С. 103; Рослинництво України. Статистичний збірник. Держстат України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>; Митна статистика України. Держмитслужба України. URL : <https://customs.gov.ua/contacts>.

Економіко-історичний аналіз розвитку аграрних відносин в контексті земельних реформ, які проводилися на теренах України за останні 150 років, переконливо свідчить, що економічних закономірностей можна не знати через невігластво, нехтувати ними свідомо з ідеологічних переконань чи керуючись волонтаристськими міркуваннями, але вони продовжують «працювати» в обхід обмежувальних дій (чи бездіяльності) держави за квазіринковими і тіншовими схемами, оскільки мають об'єктивно зумовлене спрямування. Тобто поведінка учасників аграрних відносин у цьому сенсі до певної міри може бути незалежною від політичної волі регуляторних органів для досягнення своїх бізнес-інтересів.

4.3. Невивчені уроки з основ політекономії соціалізму на прикладі категорії «багатоукладність сільського господарства»

4.3.1. Історичні витoki поняття багатоукладності

Україна дедалі глибше інтегрується в європейський і світовий освітній та науковий простір, розширюється співпраця між університетами й науково-дослідними інститутами, тіснішають комунікації вітчизняних і зарубіжних вчених та науково-педагогічних працівників. Обов'язковою вимогою Міністерства освіти і науки України для здобуття наукових ступенів і вчених звань стали публікації в міжнародних науково-метричних базах та стажування за кордоном. Звідси все більше актуалізується потреба у використанні загальноновизнаних методів наукового дослідження та впровадженні поширеного серед західних колег понятійно-категоріального апарату в економічних науках. Можна стверджувати, що особливо актуальним стає аналіз системної ефективності й різнобічних наслідків державної регуляторної політики в аграрному секторі, який посідає лідерські позиції в експорті сільськогосподарської продукції та продовольства, з використанням напрацювань нової політекономії, сучасної економічної політики і досвіду господарських практик щодо механізмів її реалізації.

Осягненню суперечностей трансформаційних процесів і нової реальності в аграрному секторі часто перешкоджає соціалістична

4.3. Невивчені уроки з основ політекономії соціалізму на прикладі категорії «багатоукладність сільського господарства»

інтерпретація економічних відносин із застосуванням термінології політекономії соціалізму, особливо коли прагнуть адаптувати її до радикально змінених інституційних умов господарювання. Окремі категорії та поняття політекономії соціалізму, в основі якої були положення «Історії ВКП(б). Короткий курс», виникли на початковому етапі формування централізовано-планової економіки з адміністративно-командними методами управління. Зрозуміло, що на той час політекономія соціалізму за самим визначенням була класовою дисципліною і виконувала переважно апологетичні функції. Бездумне перенесення її категорій в нинішні соціально-економічні умови є своєрідними шорами, які заважають системно з позиції законів діалектики збагнути весь спектр явищ і процесів та релевантно оцінити зроблене в Україні за останні більш ніж три десятиріччя аграрних (земельних) трансформацій. Зазначене також стосується методології визначення середньо- і довгострокових тенденцій у зміні державою форм і методів регуляторної політики з урахуванням пріоритетності суб'єктного складу організаційно-правової структури сільського господарства.

Варто зазначити, що це цілком нормальний пошуковий процес, коли ведуться дискусії навколо базових термінів, зокрема в агроекономічній науці. Вони отримали новий поштовх в умовах переходу українських вчених і науково-педагогічних працівників від парадигми класової політичної економії, підручників та посібників радянського періоду до методологій економікс (англ. *economics* – «економічна теорія», «економіка»), неолібералізму, маржиналізму, неокласичного синтезу, інституціоналізму, теорії поведінкової економіки та інших західних шкіл, течій і напрямів економічної науки.

Турбує те, що під час аналізу аграрної політики, серцевиною яких є земельні відносини, припускаються плутанини й розбіжностей у визначенні критеріїв її ефективності та можливих соціально-економічних наслідків. Своєю чергою, це дезорієнтує при розробленні стратегічних державних програм і визначенні цільових орієнтирів, а отже й при здійсненні моніторингу їх виконання. Одним із таких, на нашу думку, архаїчних понять є «багатоукладність» форм господарювання щодо характеристики теперішнього стану аграрної галузі.

Чому так важливо дотримуватися термінологічної культури в економічних дослідженнях:

РОЗДІЛ 4. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСНОВ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

по-перше, термінологія має вагоме значення, оскільки відображає рівень теоретичних знань та емпіричних уявлень про передумови виникнення, розвитку й затухання економічних процесів і явищ;

по-друге, відсутність критичного мислення (рефлексії) віддаляє дослідника від можливості здобути нові знання і формує викривлене уявлення про економічну дійсність;

по-третє, свідомо чи ні, але «багатоукладність» завуальовує небажану для суспільства, селян і сільських територій трансформацію організаційно-правової структури від різноманітних форм господарювання до агрохолдингізації, монополізму великого непрофільного капіталу й витіснення з аграрного виробництва у різний спосіб мікро-, малих- і середніх форм підприємництва.

В аграрних відносинах 1920-х років відбулися революційні зміни, про які вже йшлося раніше. Приватну власність на землю було скасовано і передано державі під гаслами «всенародної власності». Наголошу на тому, що поміщицькі, удільні, монастирські й церковні землі перейшли в розпорядження волосних земельних комітетів і повітових рад селянських депутатів. У теорії та на практиці вважалося, що саме в цей історично обмежений перехідний період від капіталістичної до соціалістичної системи господарювання сформувалася «багатоукладність». Вона була тимчасовою, зумовленою політикою більшовиків, станом продуктивних сил на селі та земельних відносин, міжкласовою боротьбою й загрозами зовнішньої інтервенції. Постулати політекономії соціалізму стверджували, що кожний уклад характеризується типом власності, який виступає панівним у конкретній суспільно-політичній формації. Слово «панівним» ключове для розуміння подальшої логіки проведеного дослідження та наведення нових аргументів. У той історичний період одночасно існувало п'ять укладів, які належали до різних суспільно-економічних формацій, а саме: патріархальне господарство (властиве феодалізму), мале товарне виробництво (не залучало найману працю), зародження капіталістичних відносин, приватногосподарський капіталізм, державний капіталізм і соціалізм.

За спрощеного підходу виділяли три уклади: соціалістичний, дрібнотоварне виробництво і приватногосподарський капіталізм. Кожен був представлений відповідним класом – найманими працівниками (робітниками), селянами і сільською буржуазією в особі

заможних (куркульських) господарств. До соціалістичного укладу віднесено на той час вже націоналізовані великі капіталістичні підприємства, які були перетворені в радгоспи. У Радянському Союзі продукція, вироблена в 1923–1924 рр. у соціалістичному (суспільному) секторі, становила 38,5% від валової продукції сільського господарства. На дрібнотоварний уклад припадало 51%, а приватно-господарський капіталізм забезпечував тільки 8,9% валової продукції. Згідно з догматами марксистсько-ленінського вчення вважалося, поки зберігається приватна власність на землю й інші засоби виробництва, залишаються передумови для постійного загострення класової боротьби і загрози реставрації капіталістичних відносин на селі²⁸⁹.

Отже, лише дрібнотоварний уклад на селі можна вважати панівним у той історичний період, тоді як інші форми господарювання у виробництві валової продукції аграрної галузі мали значно меншу частку. Для остаточної ліквідації загрози відродженню капіталістичних відносин на селі більшовики вели тоталітарну політику злиття всіх форм власності на землю в одну – загальнодержавну. Директивними актами й примусово-репресивними діями спеціальних органів щодо заможних селян насаджувався єдиний уклад економічних відносин – соціалістичний. Інше бачення перспектив розвитку суб'єктної структури організаційно-правових форм власності та видів господарювання більшовиками категорично не сприймалося. Інакодумство переслідувалося, а вчені й політики, які відстоювали права на існування заможного самостійного селянського господарства, заснованого на приватній власності на землю та результати праці, оголошувалися дрібнобуржуазними ідеологами. Нерідко представники творчої інтелігенції, лідери громадської думки того часу зазнавали від репресивних органів держави всіляких моральних утисків, позбавлення роботи за фахом і навіть фізичного переслідування.

Теоретичним виправданням масових репресій, експропріації засобів виробництва і насильницької суцільної колективізації селянських господарств була партійна установка на те, що «багатоуклад-

²⁸⁹ Основы марксизма-ленинизма : учебное пособие. Москва : Госиздат политической литературы, 1960. С. 575.

РОЗДІЛ 4. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСНОВ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

ність» є ознакою слаборозвинених країн. Оскільки, на думку більшовиків, одночасно з прогресивними соціально-економічними формами господарювання на селі залишалися й ті, що гальмували поступальний розвиток до комуністичного суспільства. Тому однією з передумов побудови першої його фази – соціалізму, було подолання багатокладності, а метою державного апарату – повна й остаточна перемога соціалістичного укладу шляхом знищення інших форм господарювання. Це завдання було виконано, про що й звітувало керівництво партії на XVIII з'їзді ВКП (б) у березні 1939 року.

Як зазначалося в попередніх розділах, російські більшовики, обіцяючи «Землю – селянам!», прикриваючись диктатурою пролетаріату, для якої на той час в Україні не було соціальної бази, військовою агресією і обезземеленими селянами, цинічно використали їх для боротьби з очільниками УНР і так званими капіталістичними елементами на селі. Це проявилось в експропріації земельних ділянок і майна, а часто й у фізичній ліквідації куркулів як класу та висилання мільйонів українських селян до Сибіру. Таку високу ціну заплатили господарі, багато з яких «розбагатіли» під час непу, за подолання багатокладності на селі. Як вважалося на той час, у класовій боротьбі була розв'язана основна суперечність перехідного періоду між започаткованим пролетарською революцією соціалістичним укладом і поваленим, але ще не ліквідованим капіталізмом²⁹⁰.

4.3.2. Поререформений стан організаційно-правової структури сільського господарства

Далі з'ясуємо, наскільки коректне з науково-методологічного погляду поєднання багатокладної економіки перехідного періоду від капіталізму до соціалізму 1920-х років із трансформаціями з точністю до навпаки – від соціалістичної системи господарювання до ліберально-демократичних (капіталістичних) відносин. Серед деяких економістів-аграрників поширена думка про те, що інтегральним наслідком реформування відносин власності на землю та інші засоби виробництва стало «створення багатокладної системи

²⁹⁰ Брус В. Х. Уклад і різнокладність як наукові категорії. Розвиток різнокладності на селі: особливості, проблеми : монографія / В. В. Юрчишин, Л. М. Шевченко, В. Х. Брус та ін. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2004. С. 592.

4.3.2. Поререформений стан організаційно-правової структури сільського господарства

господарювання». Нібито перехід від колгоспно-радгоспної організаційно-виробничої структури сільського господарства до багатокладності (різноукладності, поліукладності) й подальша диференціація та розвиток кожного з укладів є одним із позитивних результатів аграрно-економічних трансформацій. Більше того, в планах соціально-економічного розвитку держави та програмах парламентських політичних сил ставилося за мету – всебічна розбудова «багатокладної економіки ринкового типу», що базуватиметься на органічному й рівноправному поєднанні різних форм власності та господарювання²⁹¹. Окремі вчені наділяють «багатокладність» рисами об'єктивного економічного закону і поширюють його дію на розвиток світового господарства²⁹². Через це, на їхню думку, «багатокладність» в аграрному секторі наявна в економіках окремих країн Азії, Африки та Латинської Америки.

Інші дослідники політекономії аграрних відносин, трактуючи «різноукладність» у звуженому або прикладному значенні як виробничу категорію, стверджують про умовну ієрархічність укладів, за якої у всезагальних суспільно-економічних укладах зароджуються, набувають розвитку і функціонують інші уклади. На підставі такого методичного прийому констатується, що суспільно-економічний уклад є системою виробничих укладів²⁹³. Нерідко генезу «багатокладності» пов'язують не з конкретним об'єктивно зумовленим перехідним періодом в історії аграрних відносин України, а з прийняттям конкретного законодавчого акта. Вважається, що такий стан в організаційно-правовій структурі сільськогосподарського виробництва було закладено Земельним кодексом України від 18 грудня 1990 р. і підтверджено в його новій редакції від 13 березня 1992 р. № 2196²⁹⁴.

Слід визнати, що автор цієї монографії також вважав реструктуризацію КСП шляхом до багатокладної ринкової економіки

²⁹¹ *Корецький М. Х.* Державне регулювання аграрної сфери у ринковій економіці : монографія. Київ : Вид-во УАДУ, 2002. С. 93.

²⁹² *Парсяк В. Н.* Формування корпоративних відносин в системі малого підприємництва : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра екон. наук : спец. 08.06.01. Київ, 2004. С. 13.

²⁹³ *Брус В. Х.* Уклад і різноукладність як наукові категорії. *Розвиток різноукладності на селі: особливості, проблеми* : монографія / В. В.Юрчишин, Л. М. Шевченко, В. Х. Брус та ін. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2004. С. 15.

²⁹⁴ *Сатич В. І.* Соціально-економічні основи розвитку відносин власності на землю в аграрному секторі економіки : монографія. Суми : ФОП Литовченко Є.Б., 2019. С. 82–96.

РОЗДІЛ 4. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСНОВ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

та збалансованого розвитку галузі²⁹⁵. Відбулося своєрідне «зомбування» стереотипом, що сформувався у кількох поколінь аграрних політекономів. Приділяю цьому увагу, оскільки кожний дослідник поставав перед дилемою: сприйняти усталене й загально-визнане поняття на віру, чи все ж таки «включити» критичне мислення. Отже, по мірі занурення в тему, переглянув поняття «багатоукладність» і виклав думку, яка більше відповідає організаційно-правовій структурі сільського господарства, що склалася внаслідок радикальних реформ. Цей приклад ще раз доводить про діалектичний шлях пізнання об'єктивної реальності й поступового наближення до істини: від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до реальної практики та вихід на інший рівень пізнання через перевірку гіпотези на практиці. Звичайно, це на заміняє пошуки істини через дискусію між співрозмовниками, що мають різні погляди на політекономічні процеси і явища в аграрній сфері.

Альтернативні підходи до поширеного на той час оцінювання проміжного етапу трансформації аграрного сектору базуються на принциповому розмежуванні понять «багатоукладна економіка» і «змішана економіка ринкового типу». Остання сприяє цілісному осмисленню «плюралістичної системи» як основи перспективної парадигми економічного розвитку. Вважається, що «багатоукладна» і «змішана економіка» різняться між собою за генезисом, способом розвитку, типом єдності елементів, які входять до їх складу, тривалістю функціонування та соціально-економічними й іншими системними наслідками. Тобто вони не сумісні за онтологічною природою внутрішніх суперечностей і діаметрально протилежні за філософією і світоглядними засадами. Чому? При першій («багатоукладній») – рух до тотожності здійснюється шляхом дискримінації і утисків несоціалістичних елементів адміністративно-репресивними заходами, а при другій (змішаній) – через інтеграцію і посилення взаємозв'язків та взаємопереходів різних форм виробництва,

²⁹⁵ Могильний О. М. До питання про багатоукладність сільського господарства». Економіка України. 2005. № 6. С. 59–66.

які функціонують в єдиному правовому полі, створюючи сучасну систему господарювання²⁹⁶.

Західні експерти, які очолювали різні технічні проєкти реформування аграрного сектору в Україні, вважали, що у післяреформений період «спостерігалася чітка тенденція до індивідуалізації господарювання», оскільки збільшується кількість приватних підприємств, де власником є одна особа, і навпаки, зменшується кількість виробничих кооперативів. На їхню думку, це відповідає світовим практикам ведення сільського господарства²⁹⁷. На жаль, з різних причин (окремі з них висвітлено раніше) як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, прогноз Інституту економічних досліджень та політичних консультацій справдився лише частково. Дійсно, кооперативів залишилося лічені одиниці, тоді як частка фермерських господарств становить 65,3% від загальної кількості підприємств, які мали сільськогосподарські угіддя. Проте, за результатами 2021 року, господарства фермерського типу обробляли 16,4% всіх земель, а їхня продукція становила лише 12,7% проти 67,9%, вироблених корпоративними організаціями²⁹⁸.

Після публікації, на які посилаємося, минуло понад 20 років. За цей період відбулися суттєві зміни в системі продуктивних сил і аграрних відносин, у структурі сільськогосподарського виробництва, організаційно-правових формах власності і видах господарювання. Економіка Україна за основними макроекономічними показниками, всупереч світовим закономірностям, здійснила інволюційний відступ від індустріально-аграрної до аграрно-індустріальної з експансією надвеликих вертикально інтегрованих формувань з офшорною юрисдикцією. Зрозумілішими, а головне – виразнішими для дослідження, стали структура і суб'єктний склад учасників аграрного бізнесу, визначилися лідери й аутсайтери в конкурентних перегонах, що в цілому сприяє прогнозуванню

²⁹⁶ Кваснюк Б. Є., Кіресв С. І. Моделі соціально-економічного розвитку в перехідному суспільстві. Трансформація моделі економіки України (ідеологія, протиріччя, перспективи) : монографія / за ред. В. М. Гейця. Київ : Логос, 1999. С. 94–95.

²⁹⁷ Організаційно-правові форми реформованих сільськогосподарських підприємств в Україні: які висновки можуть бути зроблені? / Інститут економічних досліджень та політичних консультацій в Україні. Німецька консультативна група з питань економічних реформ. URL : <https://www/ier.kiev.ua>.

²⁹⁸ Сільське господарство України, 2021 рік. Статистичний бюлетень. Держстат України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

РОЗДІЛ 4. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСНОВ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

процесів у цій сфері. Деякі вчені переконані, що нині в сільському господарстві склалася дуальність, представлена двома секторами: корпоративним (агрохолдинги, відокремлені підприємства, великі фермерські господарства, які обробляють до 10 тис. га земель) та індивідуальним (сімейні фермерські господарства, фізичні особи-підприємці, ОСГ)²⁹⁹. Дехто з експертів, оцінюючи нинішню організаційно-правову структуру сільського господарства, вважає, що склалася більш-менш стійка тріада: господарства населення, фермерські господарства та агрохолдинги.

Допускаємо критичне несприйняття порушеної теми дослідження окремими науковцями, оскільки проблема нібито не несе якогось конструктиву для удосконалення аграрних відносин, а термін «багатоукладність» майже не використовується в сучасній науковій літературі. На жаль, це не так. Термінологічна плутанина і некоректність застосування категорії «багатоукладність» властиві не лише окремим науковим працям, про що вже йшлося. Термінологічна неузгодженість щодо цього поняття наявна і в нормативно-правових актах. Для прикладу, Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2013 р. № 806³⁰⁰, має забезпечити потреби у сировині та продовольстві внутрішнього ринку і провідні позиції у світі на основі його багатоукладності.

Виходячи з викладеного, постає логічне запитання: на яких підставах у теперішніх умовах можна передбачати в стратегіях розвитку «завершення процесу формування багатоукладності», що нібито базується на різних типах власності із засадами «ринкової економіки». Адже в умовах ринкових перетворень в Україні домінуючі позиції посідає приватна власність на земельні ділянки сільськогосподарського призначення, інші засоби виробництва та його результати. Тобто соціалізм і політекономія, що його обслуговувала, втратили свої позиції в усіх сферах суспільства й

²⁹⁹Прокопа І. В., Бородіна О. М. Взаємопов'язаність аграрного і сільського розвитку / Аграрний і сільський розвиток для зростання та оновлення української економіки : наук. доп. / за ред. чл.-кор. НАН України Бородіної О. М., д-ра екон. наук Шубравської О. В. Київ : НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України, 2018. С. 22.

³⁰⁰ Про схвалення Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.10.2013 № 806. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua>.

поступилися місцем капіталізму та ліберально-демократичній політичній економії. Все повернулося на круги своя, але з точністю до навпаки, а головне – на діалектично іншому рівні розвитку й характеру продуктивних сил та відповідних/невідповідних їм аграрних відносин.

4.3.3. Трансформація форм господарювання: від багатоукладності до латифундації

Як вважав свого часу Рене Декарт (1596–1650), необхідно правильно визначати значення слів і тоді світ позбавиться від половини непорозумінь. Так само однією з важливих передумов будь-якого результативного дискурсу є необхідність спершу домовитися про змістовну наповненість термінів, для того щоб оперувати уніфікованими, всім зрозумілими й узгодженими поняттями. Важливо також повернутися до початкового змісту термінів (слів). Радянський енциклопедичний словник визначає «уклад суспільно-економічний» як систему виробничих відносин певного типу (патріархальний, дрібнобуржуазний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний, соціалістичний). При цьому економіка того чи іншого суспільства може мати як кілька укладів, так і один. В останньому випадку один уклад виступає панівним, характеризуючи соціально-економічний лад країни в цілому³⁰¹.

У Тлумачному словнику української мови наведено кілька значень слова «уклад». Серед них:

- порядок, який був установлений або склався (у житті, побуті, родині, установі і таке інше);
- устрій, спосіб, триб;
- тип, форма господарства певної суспільно-економічної формації³⁰².

Розглядаючи «багатоукладність» з методологічної позиції, вважалася обов'язковою наявність різних укладів, заснованих

³⁰¹ Советский энциклопедический словарь. Гл. ред. А.М. Прохоров. 4-е изд. Москва : Сов. энцикл., 1988. С. 1381.

³⁰² Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах / Т. 2, 4. Київ : АКОІТ, 1998. С. 625.

РОЗДІЛ 4. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСНОВ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

на різних типах власності, способах їх використання та організаційно-правових формах виробництва³⁰³. Складовими категоріями слугують:

- уклад;
- тип власності;
- організаційно-правова форма виробництва.

Проаналізуємо кожну з них у контексті нинішнього стану аграрного сектору України. Уклад (економічний) – це система суспільно-виробничих відносин, які не визначають економічний базис суспільства, а функціонують поряд з іншими укладами в даній системі. За умови, що він не панівний. Стосовно до категорії «власність», то це економічні відносини між суб'єктами господарювання з приводу привласнення об'єктів власності на всіх стадіях суспільного відтворення (виробництво, розподіл, обмін та споживання). Організаційно-правові форми виробництва – це різні види підприємництва, які нині функціонують у сільському господарстві.

На земельних і майнових комплексах 12 тис. колгоспів і радгоспів було створено майже 40 тис. нових агроформувань (фермерські господарства, господарські товариства різних видів, приватно-орендні структури та інші форми приватних і корпоративних підприємств). Відбулося інституційне відокремлення суб'єктів власності за основними факторами виробництва – землею, капіталом і робочою силою. Звичайно, це не суперечить тому, що члени сільських домогосподарств і сімейних ферм, фізичні особи-підприємці (з реєстрацією і без реєстрації юридичної особи) та керівники малих фермерських господарств, як правило, поєднують в одній особі функції власника, управлінця і працівника. Відповідно до показників аграрної діяльності за формами власності підприємств і видами господарювання за більш ніж 10 років, що аналізуються, можна зробити певні узагальнення (табл. 4.9):

по-перше, за рахунок зменшення кількості фермерських господарств (на 6 в. п.) відповідно зросла частка підприємств інших організаційно-правових форм господарювання;

³⁰³ Проблеми економіки агропромислового комплексу і формування його кадрового потенціалу : монографія [в 2-х т.]. Т.1 / під ред. Саблука П. Т., Амбросова В. Я., Мазнева Г. Є. Київ : ІАЕ УААН, 2000. С. 114.

4.3.3. Трансформація форм господарювання: від багатокладності до латифундації

по-друге, при відносному зменшенні площі землекористування у підприємствах зросла їхня частка у виробництві сільськогосподарської продукції до 55,3% у 2021 р. проти 47,6% у 2010-му. Фермерські господарства також наростили свою частку на 5,4 %, незважаючи на зменшення площі оброблюваних ними угідь на 2,1 відсоткових пункта;

по-третє, щодо зайнятості економічно активного населення, то наведені дані підтверджують усталений тренд пореформеного періоду: а) незважаючи на незначне відносне збільшення частки зайнятих у підприємствах за рахунок мисливства і рибальства (на 2,2 в. п.), постійно зменшується середньооблікова кількість найманих працівників сільського господарства та пов'язаних з ним послуг (з 595,0 у 2010 р. до 443,7 тис. осіб у 2020 р.); б) майже незмінною залишається чисельність робочих місць у фермерських господарствах (до 100 тис.); в) селяни витісняються у категорію вимушено самозайнятих осіб;

Таблиця 4.9

Основні показники суб'єктів сільськогосподарської діяльності, % до підсумку (якщо не вказано інше)

Організаційно-правова форма	Кількість суб'єктів		Площа с.-г. угідь		Продукція сільського господарства		Зайнято**, осіб	
	2010	2021	2010	2021	2010	2021	2010	2021
Підприємства*	26,2	32,2	44,3	43,5	47,6	55,3	15,8	18,0
Фермерські господарства	73,8	67,8	11,9	13,6	7,3	12,7	3,1	3,4
Сільські домогосподарства, які мають земельні ділянки, тис. од.	4540	4500	43,8	42,9	45,1	32,1	81,1	78,6
Усього	x	x	100,0	100	100	100	100	100

*Господарські товариства (15,3), приватні підприємства (7,1), кооперативи (1,0), державні підприємства (0,4), підприємства інших форм господарювання (1,3).

** Сільське господарство, мисливство, рибальство. За 2010 р. дані наведено по підприємствах, установах, організаціях та їхніх відокремлених підрозділах із кількістю найманих працівників 10 осіб і більше. Зіставлення з попередніми роками некоректне.

Джерело: Сільське господарство. Статистичний збірник. Держстат України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>; Розвиток форм господарювання в сільському господарстві: проблеми і рішення : наук. доп. / Лупенко Ю. О. та ін. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2018. С. 11–13.

по-четверте, наймасовішою за чисельністю категорією виробників є сільські домогосподарства (СД), що здійснюють сільськогосподарську діяльність як з метою самозабезпечення харчовими продуктами, так і для виробництва товарної аграрної продукції. До цієї категорії виробників віднесені також фізичні особи-підприємці, які провадять

РОЗДІЛ 4. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСНОВ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

свою діяльність у галузі сільського господарства. Сумарно у їхній власності й користуванні у 2021 р. була майже така ж частка сільськогосподарських угідь, як і в підприємствах – 42,9 і 43,5% відповідно. Водночас відбувся істотний розрив між цими секторами у виробництві продукції: якщо в 2010 р. він становив 2,5 в. п. (47,6 – 45,1), то через 12 років – 23,2 в. п. (55,3–32,1). Скоротилася також і частка самозайнятих осіб (на 2,5 в. п.), хоча все ще становить 78,6% до загального підсумку. Дещо прояснюють ці зміни процеси, що відбулися в ОСГ, які становлять понад 50% у складі сільських домогосподарств. Площа земель за цей період зменшилася майже на 2,4 млн га (із 14828 до 12433 тис. га), а середня площа ділянки, яку використовує одне ОСГ, з 2,87 до 2,67 га. До того ж намітилася тенденція до збільшення площ, переданих в оренду і використання з метою вирощування продукції лише для власних потреб – із 13,9 до 16,5%³⁰⁴.

Для прогнозування можливих змін у структурі організаційно-правових форм господарювання варто розглянути тенденцію щодо розподілу підприємств, фермерських господарств і сільських домогосподарств за площею сільськогосподарських угідь, які були у власності та користуванні (рис. 4.2).

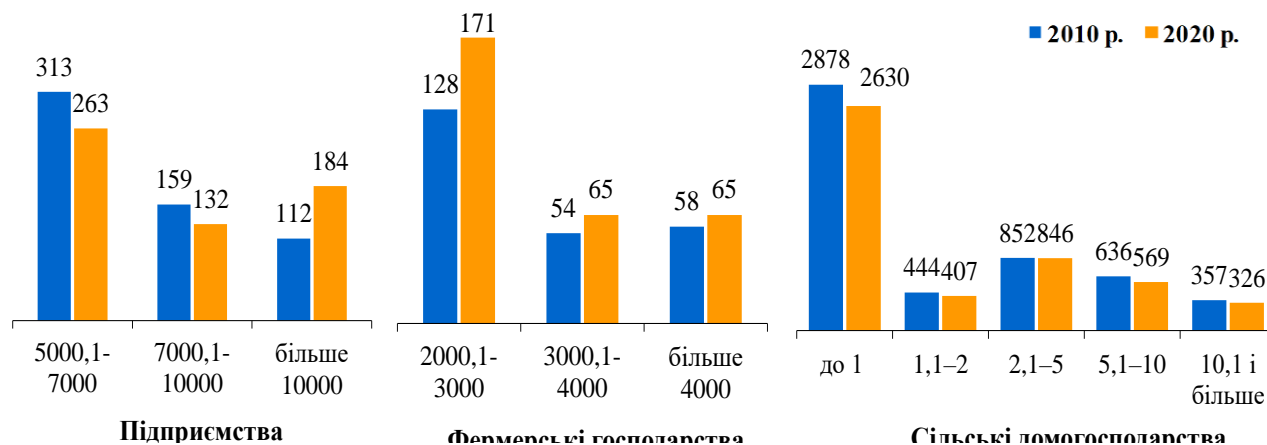

Рис. 4.2. Розподіл підприємств, фермерських господарств і сільських домогосподарств за розміром сільськогосподарських угідь*, станом на 1 листопада

*Держстат України, починаючи з 2021 р. не виділяє категорію «фермерські господарства», а обліковує загальну площу земель в обробітку підприємствами. Змінено також градацію розміру площ при групуванні землекористувачів і землевласників.

Джерело: Сільське господарство за різні роки. Статистичний збірник. Держстат України; Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України (за даними вибіркового обстеження). Статистичний бюлетень. Держстат України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

³⁰⁴ Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України (за матеріалами вибіркового обстеження). Статистичний збірник. Держстат України. URL : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

4.3.3. Трансформація форм господарювання: від багатокладності до латифундації

Кількість підприємств перших двох груп (5000,01–7000,0; 7000,01–10000,0 га), площі сільськогосподарських угідь і їхня частка до загального підсумку зменшилися. Водночас чисельність суб'єктів, що обробляли 10 тис. га і більше, зросла в 1,6 раза (від 112 до 184 од.), їх загальна площа становить 4 280 тис. га, або вдвічі більше, ніж у 2010 році. Фермерські господарства всіх трьох підгруп за показниками землекористування мали позитивну динаміку щодо виділених нами критеріїв. Проте найпомітніші зміни щодо загальної кількості цієї категорії господарств відбулися в підгрупі з площею угідь від 2 до 3 тис. га, адже ріст становив 1,3 раза (від 128 до 171 од.). Приблизно так само розширився і клин землекористування (від 309,5 до 411,1 тис. га). Важливі зміни намітилися в кількості фермерських господарств, які мали сільськогосподарські угіддя. Якщо у 2010 р. їх налічувалося 37 220 од., то в 2021 р. лише 26 629 од., або менше на 28,4%. Напевно такі зміни пов'язані з відкриттям ринкового обігу прав на приватні земельні ділянки сільськогосподарського призначення з 1 липня 2021 р. і будуть розглянуті в другій частині цього ж дослідження.

Як свідчать ілюстративні дані рис. 4.2, частка сільських домогосподарств із земельною ділянкою до 1 га за 10 років залишається майже незмінною (55,7–55,2%). Незначні трансформації відбулися в інтервалі значень від 2,1 до 5 га (+1,1 в. п.). Кількість ОСГ з обробітком 5,1–10 і 10,1 га і більше зменшилася – на 10,4 і 8,8 в. п. відповідно. Простежується спадна динаміка також і щодо ОСГ, які мали земельні ділянки – на 8,8% (із 5166,4 до 4711,5 тис.). Безперечно, це пов'язано із демографічною ситуацією в сільській місцевості, адже, за даними Держстату України, у 1991–2021 рр. кількість сільських мешканців зменшилася на 4,2 млн осіб, або на 25,1%³⁰⁵. При цьому варто зауважити, що в 2021 р. 73% сільських домогосподарств здавали свої земельні ділянки в оренду середньою площею 4,03 га проти 5,85 га і 71,7% у 2010 р. відповідно. За умови поширення тіньових оборудок із земельними ділянками можна також припустити здійснення транзакцій з їх відчуження у різний спосіб або розірвання угод оренди земельних паїв на користь агрохолдингів та інших товаровиробників. Можливі й інші варіанти.

³⁰⁵ Населення України. Демографічний щорічник 2021 рік. Держстат України. URL : <https://ukrstat.gov.ua>.

РОЗДІЛ 4. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСНОВ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Зокрема, фахівцями нараховано 10 найпоширеніших тіньових, або сірих схем привласнення земельних ділянок ще до зняття мораторію на їх купівлю-продаж³⁰⁶. Розроблено також низку відносно легальних обходів щодо того, як обійти законодавство вже на першому етапі відкриття ринку (з 1 липня 2021 р.) з метою концентрації земельних угідь в одного власника.

Очевидно, що у сфері земельних відносин відбувається повзуча агрохолдингізація. У цьому немає нічого нового – це закономірність конкурентної боротьби за просторово обмежені й не завжди повноцінно відновлювальні земельні ресурси під час загострення глобальної продровольчої проблеми та зміни клімату. Будь-яка молода демократія, за відсутності усталених цивілізованих порядків і при слабких державних інститутах, перетворюється на олігархат. Такі великі землеволодіння були поширені в епоху середньовіччя, а в наші дні наявні в деяких країнах Латинської Америки, Азії і Африки.

Як вже зазначалося, на теренах України, яка входила до складу різних метрополій, економічною основою феодалізму також були великі землевласники, окремим з яких належало від 100 до 200 тис. десятин землі. Селяни відчували на собі соціально-економічні негаразди й моральні утиски латифундій, коли російські, литовські, польські магнати та українські можновладці володіли десятками тисяч гектарів сільськогосподарських земель.

Проте, якщо раніше землі придбавалися разом із селянами, яких змушували її обробляти, то теперішні й особливо майбутні латифундії не потребуватимуть селянської праці. Навпаки, для землевласників селяни і сільська поселенська мережа – це соціальна проблема й перешкода на шляху фізичного розширення площ для отримання максимального ефекту від масштабів виробництва. Можливість повторення латифундації в Україні підтверджується також динамікою структури оренди земельних ділянок за окремими категоріями господарюючих суб'єктів³⁰⁷. Тобто, з процесом агресивної холдингізації в аграрному секторі України розпочалися масш-

³⁰⁶ Мороз Світлана. ТОП-10 схем привласнення землі до зняття мораторію на продаж. URL : <http://agroportal.ua>.

³⁰⁷ Гайдуцький П. І. Аграрна реформа Л. Д. Кучми в Україні. Київ : ДКС Центр, 2020. С. 159–165.

табні перекося в землекористуванні через концентрацію в одноосібному володінні сільськогосподарських угідь та інших аграрних активів.

На нашу думку, при відкритті другого етапу (січень 2024 р.) ринкового обігу прав на селянські земельні ділянки цей процес лавиноподібно паростатиме і набуде остаточної законності. Сільськогосподарські угіддя, орендовані агрохолдингами, перейдуть у приватну власність пов'язаних між собою осіб. Спонукатиме до цього й те, що в Україні нерозвинені фінансові інструменти, а фондовий ринок повноцінно не діє. Тож купівля земельних ділянок дозволить легалізувати тіньові грошові кошти й офіційно задекларовану готівку в національній та світових валютах, яка зберігається в офшорах і чекає свого застосування.

За офіційними повідомленнями, НБУ лише обмірковує можливість уведення в обіг е-гривні та запровадження обліку й регулювання криптовалюти. Тож про кількість біткоїнів у нуворишів ніхто достеменно не знає. Проте віртуальна валюта також тиснутиме на земельний попит. Звичайно, не всі фермери і навіть власники середніх за розміром підприємств зможуть на рівних конкурувати на земельному ринку з урахуванням недосконалості державних регуляторних механізмів, недієздатних інституцій та всеосяжної корупції, яка вкорінилася в суспільстві. Про середньо- і довгострокові деструктивні соціально-економічні наслідки земельної експансії великого капіталу написано чимало праць. Тож обмежимося лише цими загальними міркуваннями.

Повернемося до проблеми з тлумаченням поняття «багатокладність». Поняття «уклад» як порядок, що склався в сім'ї, побуті, родині, можливо, запозичене політекономами із «сільського укладу життя» й поширене на всі організаційно-правові форми господарювання в сільській місцевості. У сучасних умовах в основі «сільського укладу» є ведення ОСГ сім'єю (родиною). Проте, за законодавством це – непідприємницька діяльність, тобто вона не ставить за мету отримання прибутку. Сільські домогосподарства ведуться на сімейній (спільній сумісній чи розділеній) власності, мають стійкі хліборобські традиції, що передаються від покоління до наступного, їм притаманні укорінені відмінності (від міського укладу) щодо звичаїв у житті, побуті, культурі, ментальності тощо.

РОЗДІЛ 4. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСНОВ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Головне, на нашу думку, що «сільський уклад життя» є консервативним, інституційно інерційним до відтворення (часто звуженого, що спостерігається кілька років поспіль в Україні) навіть при радикальній зміні суспільно-політичних формацій і системних економічних кризах. Сільські домогосподарства в основному забезпечують власні потреби членів сім'ї (родини та міських родичів) у харчових продуктах і частково в доходах від реалізації їхніх надлишків та наданні послуг із використанням належного майна для зеленого туризму.

Звичайно, консервативність «сільського укладу життя» відносна. Оскільки за 100 останніх років під впливом техніко-технологічної і соціокультурної модернізації він також зазнав суттєвих змін. Сільська поселенська мережа для багатьох приваблива саме завдяки відмінності від інтенсивного урбаністичного стилю життя, рекреаційному потенціалу, етнокультурному розмаїттю, унікальності побуту, неповторності ландшафтів. Дедалі більшої популярності набуває пермакультура³⁰⁸. Село у цивілізаційному сенсі, є колискою української нації. Водночас зазначимо, що це не лише наша спадщина, як дехто вважає і якою неодмінно потрібно пишатися. Усі нації з неоднаковою тривалістю у часі, різними темпами освоєння індустріальних технологій і соціально-економічними результатами проходили аграрний період у своєму розвитку. Нині державою відкриваються можливості для формалізації діяльності сімейних ферм та уведення їх у нове правове поле. Проте з різних причин – як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, масовий рух поки що не спостерігається. Детальніше про це в нашій рецензії на науково-практичне видання «Дерегуляція як вирішальний фактор масової інституціоналізації сімейних фермерських господарств»³⁰⁹.

Із наведених тут доказів випливає, що для характеристики змін, які відбулися внаслідок тектонічних зрушень у системі аграрних (земельних) відносин і постсоціалістичній політекономії, некоректно застосовувати категорію «багатоукладність». Маємо визнати – понятійна плутанина стала токсичною. Тож її місце в підручниках з історії аграрної політики країни, як атрибуту перехідного періоду від

³⁰⁸ Пермакультура – створення поселень в сільській місцевості заснованих на дотримання Законів Природи й екології. Активно розвивалася в 1990-ті роки.

³⁰⁹ Могильний О. М. Деререгуляція як вирішальний фактор масової інституціоналізації сімейних фермерських господарств. *Економіка АПК*. 2020. № 8. С. 112–115.

4.3.3. Трансформація форм господарювання: від багатукладності до латифундації

капіталістичної до соціалістичної суспільно-політичної формації. У наш час перед Україною постали зовсім інші новітні локальні, регіональні й глобальні виклики, на які все ще немає зрозумілої відповіді.

Підтвердженням цієї гіпотези слугує стан функціонування аграрного сектору економіки довоєнного (2021 р.) періоду:

- транзитивність організаційно-правових форм підприємництва і їхніх внутрішньогосподарських структур, оскільки ринковий обіг прав на земельні ділянки сільськогосподарського призначення розпочався лише з 1 липня 2021 року. Більшість розпайованих селянських земель орендують корпоративні структури, що входять до складу агрохолдингових компаній. Не завершено процес специфікації прав власності на земельні ділянки через недосконале адміністрування Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, несумісність його відомостей із Державним земельним кадастром (на кінець 2021 р. було зареєстровано 32,4 млн га, або 75,8%) та іншими загальнодержавними базами даних;

- триває тіньовий перерозподіл корпоративних прав сільськогосподарських підприємств між групами компаній, що входять до складу агрохолдингових організацій, й іншими рентоорієнтованими формуваннями з непрофільними активами. Зокрема й через це оприлюднювалися заяви чиновників про зникнення мільйонів гектарів державних земель. Усі підприємства функціонували у мінливому (нестабільному) інституційно-правовому полі, тому спостерігалися трансмутації форм при збереженні ними ринково-комерційної суті й утриманні в будь-який спосіб контролю над так званим земельним банком. Тобто, перетворення всередині економічної організації залежали від поточної політико-економічної кон'юнктури, доступу окремих осіб до владних структур, масштабів використання земельних оборудок тощо. Проте згадані та інші метаморфози здійснюються в межах одного типу власності – приватного;

- загострювалася конкурентна боротьба вітчизняних агрохолдингів із ТНК на світових ринках, оскільки площа земель, придатних для сільського господарства, фізично обмежена і постійно скорочується. Як наслідок, спостерігається агресивне поглинання надвеликими вертикально інтегрованими структурами не лише серед-

РОЗДІЛ 4. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСНОВ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

ніх, а й малих підприємств. Шляхом купівлі корпоративних прав сотні тисяч гектарів сільськогосподарських угідь обробляли у 2021 р. понад 20 іноземних компаній та компанії зі спільними інвестиціями;

▪ крім позитивних результатів від надходження капіталів у розвиток галузі, тут закладено й суттєві потенційні ризики, адже банкрутство навіть одного українського агрохолдингу з п'яти найбільших за площею земель, що розмістив свої акції на міжнародній фондовій біржі, може призвести до непередбачених соціально-економічних і політичних потрясінь. Оскільки наймані працівники втрачають роботу, бюджети об'єднаних територіальних громад недоотримують відповідних надходжень, а макроекономічні параметри держави зазнають розбалансування. У цьому сенсі другим попереджувальним фактом після агрохолдингу «Мрія» стала група компаній «Укрлендфармінг». До держави Україна надходять позови, які розглядатимуться не у вітчизняних судах з «телефонним правом» і «можем порішати за винагороду», а в судах з іноземною юрисдикцією. Чи стане це сигналом для перегляду стратегічних бізнес-моделей іншими агрохолдингами залежить від запровадження державою комплексу (де)регулятивних, у тому числі антимонопольних заходів, в умовах проселянського ринкового обігу прав на земельні ділянки сільськогосподарського призначення.

Висновки до розділу 4

Продовольча програма СРСР, розроблена на період 1982–1990 рр., мала суттєво поліпшити забезпечення населення соціально значущими харчовими продуктами, що не відповідало фізіологічним нормам для людини, особливо за протеїнами тваринного походження. Програмою передбачалися значні капіталовкладення в агропромислове виробництво, інновації в техніку і технології, реорганізація всієї ієрархії управлінських структур, соціальний розвиток сільської поселенської мережі тощо. Проте незмінними залишалися монополія держави на землі сільськогосподарського призначення, адміністративно-командний стиль управління, неефективні організаційно-правові реформи колгоспів і радгоспів та їхніх внутрішньогосподарських підрозділів.

Після розпаду СРСР і проголошення Незалежності України, протягом 1990–2000 рр. відбулися ринкові перетворення в аграрній сфері. Одночасно з демонтажем господарського механізму централізовано-планової економіки запроваджено нові елементи організаційно-економічного механізму транзитивної економіки. Колгоспи і радгоспи, як матеріальну базу соціалізму й основу адміністративно-командної системи, реорганізовано шляхом ліквідації. Міжгосподарські об'єднання виробничого і соціального призначення перетворено на підприємницькі організації. Таким чином було створено передумови для формування організаційно-правової і виробничої структури сільського господарства на потенційно ринкових засадах.

Інституційно-правова основа аграрної (земельної) реформи була закладена в 1995–2004 рр., адже в цей період прийнято понад 30 базових законів і майже 50 указів президента України. На відміну від раніше прийнятих нормативно-правових актів вони мали переважно організаційно-розпорядчий характер. Ставилися конкретні завдання центральним і місцевим органам виконавчої влади щодо проведення земельної реформи, серцевиною якої мав стати ринковий обіг прав на земельні ділянки сільськогосподарського призначення. Проте черговою зміною влади це питання «забалакали» політики на замовлення певних груп інтересів з рентоорієнтованою поведінкою, прикриваючись захистом інтересів селян – власників земельних часток (паїв). Так було запроваджено мораторій на купівлю-продаж цих земельних ділянок, який тривав з 2001-го до 2021 року.

Під час проведення аграрної реформи, як і майже 100 років назад, сталися й адміністративні перегини на місцях, але цього разу з точністю до навпаки – прискорення деколективізації сільського господарства. За аналізом численних соціологічних опитувань того періоду, причиною зміни настроїв селян від переважно схвального до негативного сприйняття реструктуризації КСП, порівняно з реформами до 2000 року, був прискорений характер, забезпечений адміністративним тиском центральних і регіональних органів влади на керівників з радянською ментальністю. Це негативно позначилося на прозорості та ґрунтовності розроблення життєво важливих для селян процедур з розподілу колективних земель і майна. Істотно зросла кількість невдоволених селян через неможливість реалізувати

РОЗДІЛ 4. АГРАРНІ ВІДНОСИНИ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСНОВ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ

на практиці своє право і виділити земельні частки (паї) в натурі для ведення селянського (фермерського) господарства.

На початку реформ активізувалася консультативна підтримка міжнародних технічних проєктів та донорських програм західних держав. Як виявилось згодом, штучне прискорення ринкових трансформацій задовольняло інтереси клептократії та рентоорієнтованих структур, але ігнорувало історичний досвід земельних реформ і реальну соціально-економічну ситуацію на селі. Сподівання лише на «ефективного власника» не враховувало інституційні, матеріально-технічні та ринкові передумови для формування національного соціально відповідального господаря на землі. Надзвичайно великі прорахунки призвели до агрохолдингізації галузі, безпрецедентної бідності сільського населення, сімейного безробіття, критичного розшарування сільських домогосподарств за майном і доходами, руйнування соціальної та інженерної інфраструктури й до інших деструктивних наслідків.

За інерцією в законодавчих і нормативно-правових актах та розпорядчих механізмах на їх виконання, ставилися завдання, що були нереалізовані в умовах централізовано-планової економіки. Мається на увазі, скорочення розриву в доходах та якості життя між містом і селом, відновлення виробничої й обслуговуючої кооперації на загальноприйнятих демократичних принципах, забезпечення сільського господарства кваліфікованими кадрами тощо.

Характеристика змін, що відбулися в результаті відчутних зрушень в політекономії аграрних відносин, суперечила архаїчній категорії «багатоукладність», що застосовувалася в окремих дослідженнях вітчизняними вченими. Результатами соціально-економічних трансформацій у 1990–2021 рр. стало формування аграрного сектору економіки змішаного типу з розмаїттям організаційно-правових форм приватної власності, різними за розмірами активів організаційно-виробничих структури мікро-, малих, середніх і великих підприємств, агрохолдингів з офшорними юрисдикціями. Проте власники великих капіталів взяли на озброєння сировинну бізнес-модель експлуатації людських, природних і економічних ресурсів сільськогосподарського виробництва.

ПІСЛЯМОВА

Політико-економічне дослідження аграрних (земельних) відносин на теренах України упродовж всієї історії націє- і державо-творення дає підстави для певних принципових узагальнень.

- Упродовж раннього періоду цивілізаційного поступу людства земля була найціннішим ресурсом і основним мірилом багатства окремих вельмож і общин, тому постійно велися війни за безроздільне володіння або контроль над нею з метою забезпечення харчовими продуктами та стягування різних податей. Усередині квазідержавних формувань поступово відбувався поділ на суспільні стани, які володіли землею, і тих, хто її не мав, але мусив обробляти безкоштовно або за відповідну натуральну плату. Так виникли відносини власності на землю як засіб сільськогосподарського виробництва, інституалізація прав і обов'язків та захист інтересів учасників аграрних відносин. На теренах сучасної України князівства об'єднували землі у перші державні формування. Такою була і Київська Русь – середньовічна східноєвропейська феодальна монархічна держава, що існувала впродовж IX–XIII століть. Могутніші імперії почали приростати вільними землями і тими, які належали іншим державам.

Унаслідок монгольського вторгнення більшість князівств Київської Русі потрапили в політичну й економічну залежність від Золотої Орди. Після втрати державності її землі входили до складу Великого Литовського князівства (1362–1569), Речі Посполитої (1569–1795), російської імперії (1654–1917), Австро-Угорської імперії (1867–1918), СРСР (1917–1991), зазнали й окупації нацистською Німеччиною (1939–1944). Політекономія аграрних відносин мала певні особливості залежно від імперських устремлінь, ступеня зрілості суспільних порядків, масштабів стихійної чи організованої боротьби селянських мас за свої права на землю. Еволюційні періоди становлення й розвитку аграрних відносин змінювалися революційно-насильницькими протистояннями, після придушення яких відбувалося ще більше пригноблення селян різними метрополіями «за правилами і без правил». Особливий уклад життя і аграрних відносин принесли із собою на українські землі німецькі, єврейські, болгарські та інші колонії, які входили до складу російської імперії.

ПІСЛЯМОВА

• Найсуттєвіші, неодноразово повторювані та внутрішньо при-
таманні політико-економічні закономірності аграрних відносин на
нинішніх землях України були схожими з іншими державами
й цивілізаціями. Серед них виділяємо такі:

– розвиток земельних відносин стимулював прогрес продуктив-
них сил сільського господарства, які, своєю чергою, давали поштовх
для зміни форм землеволодіння та землекористування, модернізації
систем землеробства, ведення земельного кадастру і збільшення
продуктивності угідь;

– розшарування селян за розміром земельних наділів і майновим
станом переростало в класове протистояння бідняків проти латифу-
ндистів, яке часто доходило до розграбування їхнього майна і так
званого чорного переділу;

– скасування кріпосного права започаткувало парцеляцію пансь-
ких землеволодінь на користь мало- і безземельних селян, слугувало
інституційною передумовою для запровадження економічного обігу
сільськогосподарських ділянок, дало поштовх поширенню
правочинів оренди, суборенди, сервітутів та емфітевзису. Завдяки
розвитку ринку праці відбулися істотні зміни в соціально-трудових
відносинах на селі. Спостерігалася масова міграція селян на вільні
землі в межах імперій і в інші країни;

– розвиток агроекономічної науки сприяв поширенню знань
серед виробників, поступово відбувався перехід до раціональніших
систем землеустрою та землеробства, удосконалення технологій
і засобів виробництва, диференціації сільського господарства
на окремі підгалузі й первинну переробку сировини, розвивався
товарообмін між аграрним сектором і промисловістю;

– послідовність у збройному відстоюванні українськими селя-
нами своїх прав на сільськогосподарські землі, соціальний склад
загонів бунтівників, тактична і стратегічна мета боротьби та суспі-
льно-політичні наслідки нерідко збігалися з національно-
визвольною боротьбою проти поневолювачів, особливо в період
існування гетьманської козацької держави;

– російські історики, письменники, митці на свій лад перекручу-
вали роль козацтва й Запорізької Січі в історичному процесі
українського націє- і державотворення, змальовуючи козаків як
військових найманців, злочинців, п'яниць-кріпаків, що повтікали від
своїх панів, не бажаючи працювати, а жити за рахунок трофеїв,

здобутих під час військових кампаній. Замовчуючи при цьому, що українська еліта козацької доби давала московії тисячі своїх «цивілізаторів», церковних діячів, носіїв культури, творців імперської держави тощо.

- Трансформації у сфері аграрних (земельних) відносин на теренах Лівобережної України до 1917 року, незважаючи на їх половинчастість і незавершеність, давали різносторонні позитивні наслідки:

- ✓ реформи російського царату хоча із значним відставанням від європейських приводили у відповідність аграрні відносини до рівня і характеру розвитку продуктивних сил, оскільки пріоритет надавався економічно спроможним латифундіям і заможним селянським господарствам. Про вияв цієї політекономічної закономірності свідчать зростання продуктивності праці, модернізація методів ведення сільського господарства, зародження переробної промисловості, поява додаткових можливостей для розвитку фермерських господарств сімейного типу тощо;

- ✓ перетворення в сфері аграрних (земельних) відносин здійснювалися під тиском «низів» через масові селянські протести і збройний опір проти гноблення московською та іншими імперіями, але за сценарієм «верхів». Це відбувалося на кожному кризовому етапі доведеному до точки біфукації або ситуації, за якої «низи не хотіли жити, як раніше, а верхи вже не могли господарювати й управляти по-старому». А відтак соціальною базою аграрних реформ в основному були малоземельні й безземельні селяни, середняки, прогресивно налаштована інтелігенція та до певної міри бізнесові кола країн, які завойовували нові ринки збуту продукції виробничого призначення в обмін на аграрну сировину і продовольство;

- ✓ аграрні реформи супроводжувалися створенням іпотечних фінансово-кредитних установ, доповнювалися судовими, освітніми, медичними, культурно-просвітницькими та іншими соціальними нововведеннями, докорінними змінами адміністративно-територіального устрою метрополій і розбудовою органів самоврядування в сільській місцевості, переселеннями мало- і безземельних українських селян у необжиті регіони Сибіру і Далекого Сходу росії.

- Аналіз аграрних відносин після жовтневого перевороту 1917 року засвідчив, що в Україні було реалізовано проросійську

ПІСЛЯМОВА

політико-економічну модель організації сільськогосподарського виробництва, адже більшовицький колгосп – це прообраз російської феодальної общини, яка успадкувала азійський тип земельних порядків. Це зняряддя «російського економічного імперіалізму». Колгоспний устрій зневажав прагнення українських селян до приватної власності на земельну ділянку, пригнічував підприємницький хист господарів, ігнорував багатовікові хліборобські традиції й національні особливості сільського соціуму.

- Український повстанський рух (1920–1921), очолюваний Нестором Махном, мав усі ознаки боротьби за національну державність проти російського поневолення. Отже, це не була громадянська війна, як тривалий час стверджувала російська історіографія. Селяни, безкомпромісно виборюючи право приватної власності на землю, прагнули децентралізації органів влади, запровадження місцевого самоврядування та справедливого товарообміну з містом, понесли величезні людські жертви і небачені матеріальні втрати. Проте взаємна недовіра й суперечки лідерів проукраїнських політичних сил, усунення російською меншиною представників титульної нації від процесу державотворення, зовнішня військова агресія росії і втручання окремих європейських держав призвели до поразки Української Народної Республіки й придушення національно-визвольної боротьби українського народу. Перемога радянської влади означала націоналізацію земель з монополією державної власності на всі природні ресурси, засоби виробництва та його результати.

- За нетривалий період непу об'єктивні закономірності ринкової економіки розкрили потенціал мікро-, малих і середніх селянських господарств щодо їх ефективності, концентрації земельних угідь, інвестицій в оновлення засобів виробництва, запровадження нових технологій у рослинництві та тваринництві, становлення еквівалентних товарно-грошових відносин між сільським господарством і промисловістю. Водночас ринок як суспільний інститут супроводжувався явищами, від яких у нього не вироблено вродженого імунітету – масовим обезземеленням мікро- й малих селянських господарств, появою категорії батраків і декласованих елементів, розшаруванням домогосподарств за майновим станом і доходами, трудовою еміграцією селян у міста й за кордон, демографічною кризою, погіршенням соціально-психологічної атмосфери в селах,

загостренням соціальної несправедливості, ростом злочинності тощо.

- Суцільну колективізацію селянських господарств 1930-х років проведено всупереч об'єктивним закономірностям розвитку аграрних (земельних) відносин. Московськими більшовиками фізично знищено представників заможного й частково середнього селянства як соціально активну силу в сільській місцевості для побудови Незалежної Української Держави. Натомість, обмеживши колгоспи й радгоспи лише правом землекористування, Україна на більш як 70 років стала полігоном для усебічної дискримінації селян, проведення експериментів з їх відчуження від землі й плодів хліборобської праці, реорганізації господарств, волонтаристських кампаній в рослинництві та тваринництві, а також у сфері аграрної науки і підготовки кадрів для сільського господарства тощо.

- За інших суспільно-політичних обставин, порівняно з Лівобережжям, відбувалася колективізація односібних господарств Західної України. Тут радянській владі не вдалося розколоти селян за класовим принципом і майновими ознаками. Як наслідок, місцеві жителі не повелися на більшовицьку агітацію і не брали участі у створенні колгоспів. Тож більшовикам доводилося залучати для цієї роботи осіб з інших регіонів держави. Більшість акцій ОУН і УПА супроводжувалися знищенням техніки й інвентарю, що належали машинно-тракторним станціям, пограбуванням продовольчих складів та іншого майна, зривом планів хлібозаготівель, утисками щодо окремих активістів радянської влади тощо. Завдяки репресіям серед населення і придушенню народного спротиву до 1955 року майже всі селянські двори Західної України примусово-насильницькими методами були об'єднані в колгоспи й радгоспи. У подальшому ця територія мало чим відрізнялася від інших регіонів України, адже політекономія аграрних відносин формувалася в умовах, що мали всі ознаки тоталітаризму й внутрішньої колонії в складі Союзу РСР.

- Щодо періодизації аграрних революцій в Україні, то перша (за П. Першиним) відбулася завдяки здобуттю автономії внаслідок жовтневого перевороту 1917 р. а друга (за В. Юрчишиним) стала можливою з проголошенням 24 серпня 1991 р. незалежної демократичної держави. Під час революцій здійснено системні структурні зрушення стратегічного характеру в аграрних відносинах і в їх

ПІСЛЯМОВА

сердцевині – відносинах власності на землю. Селяни безоплатно отримали у власність земельні ділянки, здобули право самостійного ведення підприємницької діяльності та вільного розпорядження плодами своєї праці. Проте пореформений стан організаційно-правової структури сільського господарства, перерозподіл земельних ділянок на користь великого аграрного бізнесу за сприяння держави вкотре довів, що мікро-, малі й сімейні фермерські господарства без державної підтримки поступаються у конкурентній боротьбі за фактори виробництва і ринки збуту продукції, що породжує комплекс спустошливо-руйнівних процесів в аграрній сфері й сільській поселенській мережі.

AFTERWARDS

The political and economic study of agrarian (land) relations in Ukraine throughout the history of nation- and state-building gives grounds for certain fundamental generalisations.

- During the early period of human civilisation, land was the most valuable resource and the main measure of wealth for individual nobles and communities, and wars were constantly fought for its undivided possession or control in order to provide food and collect various taxes. Within the quasi-state formations, there was a gradual division into social classes that owned land and those who did not, but had to cultivate it for free or for a corresponding in-kind payment. This is how land ownership relations emerged as a means of agricultural production, registration of rights and protection of interests of participants in agrarian relations. On the territory of modern Ukraine, principalities united lands into the first state formations. This was the case with Kyivan Rus, a medieval Eastern European feudal monarchical state that existed in the 9th to 13th centuries. The more powerful empires began to acquire free lands and those belonging to other states.

As a result of the Mongol invasion, most of the principalities of Kyivan Rus became politically and economically dependent on the Golden Horde. After the loss of statehood, its lands became part of the Grand Duchy of Lithuania (1362-1569), the Polish-Lithuanian Commonwealth (1569-1795), the Russian Empire (1654-1917), the Austro-Hungarian Empire (1867-1918), the USSR (1917-1991), and were occupied by Nazi Germany (1939-1944). The political economy of agrarian relations had its own peculiarities, depending on imperial aspirations, the degree of maturity of social order, and the extent of the spontaneous or organised struggle of the peasant masses for their rights to land. The evolutionary periods of formation and development of agrarian relations were followed by revolutionary and violent confrontations, which were suppressed and then followed by even greater oppression of peasants by various metropolises “with and without rules”. A special way of life and agrarian relations was brought to the Ukrainian lands by German, Jewish, Bulgarian and other colonies that were part of the Russian Empire.

- The most significant, repeated and intrinsic political and economic patterns of agrarian relations on the present-day lands of Ukraine were

AFTERWARDS

similar to those of other states and civilisations. Among them are the following:

- the development of land relations stimulated the progress of the productive forces of agriculture, which, in turn, gave impetus to changes in land tenure and land use, modernisation of farming systems, introduction of a land cadastre and increase in land productivity;

- the stratification of the peasants by the size of their land holdings and property status turned into a class confrontation between the poor and the latifundists, which often resulted in the looting of their property and the so-called black redistribution;

- the abolition of serfdom initiated the parcelling out of landed estates in favour of small and landless peasants, served as an institutional prerequisite for the introduction of economic turnover of agricultural land, and gave rise to the proliferation of lease, sublease, servitude and emphyteusis transactions. The development of the labour market has led to significant changes in social and labour relations in rural areas. There was a mass migration of peasants to free land within the empires and to foreign countries;

- the development of agro-economic science contributed to the dissemination of knowledge among producers, gradually leading to a transition to more rational land management and farming systems, improved technologies and means of production, differentiation of agriculture into separate subsectors and primary processing of raw materials, and the development of commodity exchange between the agricultural sector and industry;

- the consistency in the armed defence by Ukrainian peasants of their rights to agricultural land, the social composition of the rebel groups, the tactical and strategic goals of the struggle and the socio-political consequences often coincided with the national liberation struggle against the oppressors, especially during the existence of the Hetman Cossack state;

- Russian historians, writers, and artists distorted in their own way the role of the Cossacks and the Zaporozhian Sich in the historical process of Ukrainian nation- and state-building, portraying the Cossacks as military mercenaries, criminals, drunken serfs who fled from their masters, unwilling to work and living off the spoils of military campaigns. At the same time, they keep silent about the fact that the Ukrainian elite of the Cossack era provided Muscovy with thousands of their “civilisers”, church leaders, carriers of culture, creators of the imperial state, etc.

- Transformations in the sphere of agrarian (land) relations on the territory of the Left-Bank Ukraine before 1917, despite their half-heartedness and incompleteness, had various positive effects:

- ✓ the reforms of the Russian tsarist regime, although lagging far behind the European ones, brought agrarian relations into line with the level and nature of the development of productive forces, as priority was given to economically capable latifundia and wealthy peasant farms. The manifestation of this political and economic pattern is evidenced by the growth of labour productivity, modernisation of agricultural methods, the emergence of the processing industry, the emergence of additional opportunities for the development of family-type farms, etc.;

- ✓ transformations in the sphere of agrarian (land) relations were carried out under pressure from the “grassroots” through mass peasant protests and armed resistance against oppression by the Moscow and other empires, but according to the scenario of the “tops”. At each crisis stage that led to conflicts, a kind of revolutionary situation developed in which “the grassroots did not want to live as before, and the tops could no longer manage and govern in the old way”. Therefore, the social base of agrarian reforms was mainly small and landless peasants, middle-class people, progressive intellectuals and, to some extent, business circles of countries that were conquering new markets for industrial products in exchange for agricultural raw materials and food;

- ✓ agrarian reforms were complemented by the creation of mortgage financial and credit institutions, as well as judicial, educational, medical, cultural, educational and other social innovations, radical changes in the administrative and territorial structure of metropolises and the development of self-government bodies in rural areas, resettlement of small and landless Ukrainian peasants to the uninhabited regions of Siberia and the Far East of the tsarist empire.

- an analysis of agrarian relations after the October 1917 revolution showed that a pro-Russian political and economic model of agricultural production was implemented in Ukraine, as the Bolshevik collective farm is a prototype of a Russian feudal community that inherited the Asian type of land order. It is an instrument of “Russian economic imperialism”. The collective farm system trampled on the aspirations of Ukrainian peasants for private land ownership, suppressed the owners' entrepreneurial spirit,

AFTERWARDS

and ignored centuries-old agricultural traditions and national characteristics of rural society.

- the Ukrainian Insurgency (1920-1921), led by Nestor Makhno, had all the hallmarks of a struggle for national statehood against Russian enslavement. Thus, it was not a civil war, as Russian historiography has long claimed. The peasants, uncompromisingly fighting for the right to private land ownership, sought decentralisation of government, the introduction of local self-government and fair trade with the city, and suffered huge human and material losses. However, mutual distrust and disputes among the leaders of pro-Ukrainian political forces, the Russian minority's exclusion of representatives of the titular nation from the state-building process, Russia's external military aggression and the intervention of certain European states led to the defeat of the Ukrainian People's Republic and the suppression of the national liberation struggle of the Ukrainian people. The victory of the Soviet government meant the nationalisation of land with the monopoly of state ownership of all natural resources, means of production and its results.

- during the short period of the new economic policy, the objective laws of the market economy revealed the potential of micro, small and medium-sized peasant farms in terms of their efficiency, land concentration, investment in the renewal of means of production, introduction of new technologies in crop and livestock production, and establishment of equivalent commodity-money relations between agriculture and industry. At the same time, the market as a social institution was accompanied by phenomena from which it did not develop innate immunity: massive landlessness of micro- and small farms, the emergence of the category of labourers and declassified elements, stratification of households by property status and income, labour emigration of peasants to cities and abroad, demographic crisis, deterioration of the social and psychological atmosphere in rural areas, aggravation of social injustice, growth of crime, etc.

- The total collectivisation of peasant farms in the 1930s was carried out contrary to the objective laws of the development of agrarian (land) relations. the Moscow Bolsheviks physically destroyed representatives of the wealthy and partially middle peasantry as a socially active force in rural areas for the construction of the Independent Ukrainian State. Instead, by limiting collective and state farms to the right to use land, Ukraine became a testing ground for comprehensive discrimination

against peasants for more than 70 years, conducting experiments to alienate them from the land and the fruits of agricultural labour, reorganising farms, voluntarist campaigns in crop and livestock production, as well as in the field of agricultural science and training for agriculture, etc.

- The collectivisation of individual farms in western Ukraine occurred under different socio-political circumstances compared to the Left Bank. Here, the Soviet authorities failed to split the peasants along class and property lines. As a result, local residents did not fall for Bolshevik agitation and did not participate in creating collective farms. Therefore, the Bolsheviks had to recruit people from other regions of the country for this work. Most of the actions of the Organisation of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army were accompanied by the destruction of machinery and equipment belonging to machine and tractor stations, the looting of food warehouses and other property, the disruption of grain procurement plans, harassment of individual activists of the Soviet government, etc. Due to repression of the population and suppression of popular resistance, by 1955 almost all peasant households in western Ukraine were forcibly merged into collective and state farms. Subsequently, this territory was not much different from other regions of Ukraine, as the political economy of agrarian relations was formed in conditions that had all the signs of totalitarianism and an internal colony within the USSR.

- Agrarian revolutions in Ukraine - the first (according to P. Pershyn) took place due to the achievement of autonomy as a result of the October 1917 coup, and the second (according to V. Yurchyshyn) became possible with the proclamation of an independent democratic state on 24 August 1991. The revolutions brought about systemic tectonic shifts in agrarian relations and in their core - land ownership. Peasants received land plots free of charge, gained the right to conduct independent business and freely dispose of the fruits of their labour. However, the post-reform state of the organisational and legal structure of agriculture, the redistribution of land plots in favour of large agricultural businesses with state support, has once again proved that micro, small and family farms without state support are losing out in the competition for production factors and markets, which generates a set of devastating and destructive processes in the agricultural sector and the rural settlement network.

Перелік таблиць

Розділ 1

Таблиця 1.1.	Соціальна структура Лівобережної України (1795 р.)	56
Таблиця 1.2.	Землі, населені українцями наприкінці XVIII ст.	60
Таблиця 1.3.	Селянські наділи в українських губерніях після аграрної реформи 1861 р.	68
Таблиця 1.4.	Етнічний склад населення українських губерній Російської імперії (перепис 1897 року) за розмовною мовою, %	77
Таблиця 1.5.	Рух позик, виданих Селянським земельним банком, та кількість купленої землі в 1883–1911 рр.	78
Таблиця 1.6.	Динаміка цін на земельні ділянки в українських губерніях, %	79

Розділ 3

Таблиця 3.1.	Основні показники діяльності колгоспів України, 1971–1987 рр.	188
--------------	---	-----

Розділ 4

Таблиця 4.1.	Середні розміри колгоспів Української РСР (припадало на одне господарство на кінець року)	200
Таблиця 4.2.	Основні показники діяльності колгоспів і радгоспів, 1986–1990 рр.	201
Таблиця 4.3.	Структура земельного фонду України за формами власності	209
Таблиця 4.4.	Відповідність земельних відносин продуктивним силам аграрного сектору економіки згідно із земельними кодексами УСРР, УРСР та України (1922–2021 рр.)	216

Таблиця 4.5	Структура посівних площ основних сільськогосподарських культур у підприємствах, % до загальної площі	223
Таблиця 4.6.	Структура посівних площ основних сільськогосподарських культур у підприємствах, % до загальної площі	224
Таблиця 4.7.	Україна у світовому виробництві зернових культур, млн т	227
Таблиця 4.8.	Основні показники суб'єктів сільськогосподарської діяльності, % до підсумку	227
Таблиця 4.9.	Основні показники суб'єктів сільськогосподарської діяльності, % до підсумку (якщо не вказано інше)	239

List of the tables

Chapter 1

Table 1.1.	Social structure of the Left-Bank Ukraine (1795)	56
Table 1.2.	Lands inhabited by Ukrainians in the late 18th century	60
Table 1.3.	Peasant allotments in the Ukrainian provinces after the agrarian reform of 1861	68
Table 1.4.	Ethnic composition of the population of the Ukrainian provinces of the Russian Empire (1897 census) <i>by spoken language, %.</i>	77
Table 1.5.	The movement of loans issued by the Peasant Land Bank and the amount of land purchased in 1883-1911	78
Table 1.6.	Dynamics of prices for land plots in Ukrainian provinces, %	79

Chapter 3

Table 3.1.	Key performance indicators of Ukrainian collective farms, 1971-1987	188
------------	---	-----

Chapter 4

Table 4.1.	Average size of collective farms in the Ukrainian SSR (<i>per farm at the end of the year</i>)	200
Table 4.2.	Key performance indicators of collective and state farms, 1986-1990	201
Table 4.3.	Structure of the land fund of Ukraine by form of ownership	209
Table 4.4.	Correspondence of land relations to the productive forces of the agrarian sector of the economy according to the land codes of the Ukrainian SSR, the Ukrainian SSR and Ukraine (1922-2021)	216

Table 4.5	Structure of sown areas of major crops in enterprises, <i>% of the total area</i>	223
Table 4.6.	Structure of sown areas of major crops in enterprises, <i>% of the total area</i>	224
Table 4.7.	Ukraine in global grain production, <i>million tonnes</i>	227
Table 4.8.	Key indicators of agricultural entities, <i>% of the total</i>	227
Table 4.9.	Key indicators of agricultural entities, <i>% of the total</i>	239

Перелік рисунків

Розділ 4

- Рис. 4.1. Принципова схема взаємодії організаційно-економічного і ринкового механізмів забезпечення стійкого розвитку аграрної сектору на інноваційній основі 205
- Рис. 4.2. Розподіл підприємств, фермерських господарств і сільських домогосподарств за розміром сільськогосподарських угідь, станом на 1 листопада 240

List of figures

Chapter 4

- Fig. 4.1. Schematic diagram of the interaction between organisational, economic and market mechanisms for ensuring sustainable development of the agricultural sector on an innovative basis 205
- Fig. 4.2. Distribution of enterprises, farms and rural households by size of agricultural land, as of 1 November 240

Наукове видання

МОГИЛЬНИЙ Олексій Миколайович

АГРАРНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ

Монографія
Частина I

Відповідальний за випуск – О. М. Могильний

Редактор *Л. Л. Ткач*
Технічний редактор *А. М. Артеменко*
Комп'ютерна верстка *Д. С. Сушко*

Підписано до друку 05.06.2023. Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 16,75. Обл.-вид. арк. 14,2. Наклад 300 пр. Зам. 45.

Видання та друк – Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки».
м. Київ-127, вул. Героїв Оборони, 10.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2065 від 18.01.2005 р.

